Бөтендөнья язучылар ассоциациясе
(Халыкара ПЕН-клуб)

Всемирная ассоциация писателей
(Международный ПЕН-клуб)

A World Association of Writers
(International PEN Club)

Татар ПЕН үзәге
Татарский ПЕН-центр
Tatar PEN Center

БУЛАТ ХӘМИДУЛЛИН
БУЛАТ ХАМИДУЛЛИН
BULAT KHAMIDULLIN

Алтын Урда
һәм аның тарихи мирасы

Золотая Орда
и её историческое наследие

The Golden Horde
and its Historical Heritage

2022 ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
TATARSTAN BOOK PUBLISHING COMPANY

УДК 94(47)
ББК 63.3(2Рос=Тат)
Х88
Х18
Kh18

Хәмидуллин, Б. Л.
Х88 Алтын Урда һәм аның тарихи мирасы : Җүчи Олысы һәм Казан ханлыгы тарихы буенча очерклар / Булат Хәмидуллин. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2022. – 223 б., рәс. б-н.
ISBN 978-5-298-04455-4

Әлеге китапта автор Алтын Урданың (Җүчи Олысының) тарихын һәм мәдәниятен яктырта. Аның фикеренчә, Алтын Урда Евразия, Россия, татар халкы тарихында мөһим эз калдырган. Әлеге дәүләт гаять зур территория биләгән, хәрби кодрәт-көчкә, ифрат киң даирәдә халыкара йогынтыга, куәтле дәүләт аппаратына, зур үсеш алган күп укладлы икътисадка, бай мәдәниятькә ия булган, Евразиянең сәяси, икътисади һәм этномәдәни картасына тирән һәм әтрафлы йогынты ясаган. Болар барысы да бергә, автор карашынча, тулы ышаныч белән аңа карата урта гасырларның иң бөек державасы сыйфатламасын кулланырга нигез тудыра.

Хамидуллин, Б. Л.
Х18 Золотая Орда и её историческое наследие : очерки по истории Улуса Джучи и Казанского ханства / Б. Л. Хамидуллин. – Казань : Татар. кн. изд-во, 2022. – 223 с., с илл.
ISBN 978-5-298-04455-4

В данной книге автор рассматривает историю и культуру Золотой Орды (Улуса Джучи). По его мнению, Золотая Орда оставила существенный след в истории Евразии, в истории России, в истории татарского народа. Она обладала огромной территорией, военным могуществом, широким международным влиянием, мощным государственным аппаратом, развитой многоукладной экономикой, богатой культурой, оказала глубокое и многовекторное влияние на политическую, экономическую и этнокультурную карту Евразии. В совокупности, по мнению автора, всё это позволяет с полной уверенностью использовать в её отношении эпитет мировой сверхдержавы Средневековья.

Khamidullin, B. L.
Kh18 The Golden Horde and Its Historical Heritage : Essays in History of Ulus Juchi and the Kazan Khanate / B. L. Khamidullin. – Kazan : Tatarstan Book Publishing Company, 2022. – 223 p. + 32 p.
ISBN 978-5-298-04455-4

In this book the author considers the history and culture of the Golden Horde (Ulus Juchi). In his opinion the Golden Horde left a significant imprint in the history of Eurasia, history of Russia, and history of the Tatar people. It had a huge territory, military might, broad international influence, powerful state machinery, a developed mixed economy, rich culture, and had a deep and multi-vector influence on the political, economic, and ethno-cultural map of Eurasia. As a whole, in the author's opinion, it all makes it possible to use with respect to it, with full confidence, the epithet of the global super-power of the Middle Ages.

Барлыкка килгән стереотиплардан китеп...

Тарихчы, татар халкы һәм Идел буе халыклары хакындагы тарихи гыйлемнәрне актив популярлаштыручы Булат Хәмидуллинның яңа китабы урта гасырларда Евразиядә иң куәтле дәүләтләрнең берсе булган Алтын Урдага багышлана.

Хәзерге укучыларның күпчелегендә «Алтын Урда» сүзтезмәсе, гадәттә, тискәре хисләр уята һәм яманаты таралган «монгол-татар изүе» дәвере белән тәңгәлләштерелә. Шулай да хәзерге фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләрдә Алтын Урдага карата акрынлап тынычрак, төплерәк мөнәсәбәт урнаша бара. Бу хәлнең асылы тулысынча кануни, фәнни җәһәттә дәлилләнгән һәм дөрес юнәлеш ала.

Әлеге урта гасырлар дәүләте, Чыңгыз хан улларының берсенә идарә итәргә тапшырылган читтәге биләмәдән башланып, ике гасыр дәвамында күрше илләр һәм халыкларның язмышларын хәл итә килгән бәйсез куәтле империягә әверелү юлын уза. Аның Евразия тарихына дәвамлы һәм әтрафлы йогынтысы объектив һәм җентекле тикшеренүләр уздыруны таләп итә.

Фәндә Урданың тарихи һәм мәдәни мирасының төрле формалары хакындагы мәсьәлә күптән инде көн тәртибенә куелган иде. Алтын Урданың Евразия этник картасы формалашуындагы ролен аерым билгеләп узу зарур, чөнки күп кенә хәзерге төрки халыкларның килеп чыгышы һәм оешуы нәкъ менә әлеге дәүләтнең төрле вилаятьләрендә яшәгән, этник җәһәттә чуар халык җирлегендә гамәлгә ашырылган. «Татар» үзатамасына ия хәзерге этник берләшмәләрнең (Идел буе һәм Себер татарлары, Польша-Литва татарлары, Румыния татарлары һ. б.) килеп чыгышы турыдан-туры Алтын Урда белән бәйле. Урдадан соңгы дәвердә язма чыганакларның сәхифәләренә шулай ук үзбәкләр, казахлар, нугайлар, кумыклар һәм башка халыклар килеп керә.

Бүгенге Татарстан – шушы өлкәдә фәнни тикшеренүләрне җәелдергән, ачышлары белән дөньякүләм танылган үзәкләрнең берсе. 2019 елның 28 июнендә Казанда, 14 илдән килгән галимнәр катнашкан VI Халыкара Алтын Урда форумының йомгаклау утырышында «Алтын Урданы өйрәнүчеләр ассоциациясе» халыкара җәмәгать оешмасын нигезләү хакында карар кабул ителде. Ассоциациянең бурычлары Алтын Урда һәм аның варислары булган хан-

лыклар, шул исәптән Казан ханлыгының тарихын өйрәнү һәм пропагандалау буенча фәнни тикшеренүләрне, шул кысалардагы тиешле чараларны планлы рәвештә координацияләүдән һәм оештырудан гыйбарәт. Ник дигәндә, Россия тарихында Алтын Урда дәвере – ниндидер «кара чор» дигән стереотип күп очракта дөреслектән ерак тора.

Алтын Урданың тарихта тоткан урыны аның дөнья, Евразия цивилизациясендәге әһәмияте ифрат киң колачлы. Шуңа күрә Булат Лирон улы Хәмидуллинның яңа китабы нәшер ителү һәртөрле хуплауга лаек, нигә дигәндә, тарихи хакыйкатькә ирешү өчен, Алтын Урдага карата төрле фәнни мәктәпләр, дәүләтләр, милләт вәкилләре булган галимнәрнең үз мөнәсәбәтләрен һәм карашларын ирекле белдерүләре мөһим. Бу фәнни-популяр китап әлеге урта гасыр дәүләтенә объектив бәяләү формалашуга җитди өлеш кертер дип ышанам.

Вадим ТРЕПАВЛОВ*,*
тарих фәннәре докторы, Россия Фәннәр академиясе әгъза-корреспонденты, Россия Фәннәр академиясе Россия тарихы институтының Россия халыклары һәм этносара мөнәсәбәтләр тарихы үзәге җитәкчесе, Алтын Урданы өйрәнүчеләр халыкара ассоциациясе рәисе

Уходя от сложившихся стереотипов...

Новая книга историка, активного популяризатора исторических знаний о татарском народе и народах Поволжья Булата Хамидуллина посвящена одному из самых могущественных государств Евразии периода Средневековья – Золотой Орде.

Для большинства современных читателей словосочетание «Золотая Орда» обычно вызывает негативные образы и ассоциируется с эпохой так называемого монголо-татарского ига. Однако в современных научных и научно-популярных трудах постепенно утверждается более спокойный, взвешенный взгляд на Золотую Орду. И это вполне закономерно, научно обоснованно и правильно.

Это средневековое государство прошло путь от отдалённого провинциального удела, переданного в управление одному из сыновей Чингиз-хана, до независимой могущественной империи, которая вершила судьбы окрестных стран и народов на протяжении двух столетий. А её воздействие на историю Евразии оказалось гораздо более долговременным и многозначным и нуждающемся в объективном и тщательном исследовании.

Вопрос о разнообразных формах ордынского исторического и культурного наследия давно поставлен в науке. Особо нужно отметить роль Золотой Орды в формировании этнической карты Евразии, ведь этногенез многих тюркских народов современности происходил именно на базе пёстрого населения различных провинций этого государства. Происхождение современных этнических сообществ, обозначаемых этнонимом «татары» (татары Поволжья и Сибири, крымские татары, польско-литовские, румынские и т. д.), напрямую связано с Золотой Ордой. В послеордынскую эпоху на страницах письменных источников появляются также узбеки, казахи, ногайцы, кумыки и другие народы.

Сегодня Татарстан является одним из признанных мировых центров научных разработок в этой области. 28 июня 2019 года в Казани на итоговом заседании VI Международного Золотоордынского Форума, в котором участвовали исследователи из 14 стран, было принято решение о создании международной общественной организации «Ассоциация исследователей Золотой Орды». Задачи Ассоциации состоят в планомерной координации и организа-

ции научных исследований и соответствующих мероприятий по изучению и пропаганде истории Золотой Орды и постордынских ханств, в том числе Казанского ханства. Ведь сложившийся стереотип о том, что период Золотой Орды в российской истории – это некая «чёрная полоса», во многом несправедлив.

Проблема исторической роли Золотой Орды и её значения в мировой и евразийской цивилизации очень обширна. Поэтому издание новой книги Булата Лироновича Хамидуллина можно только приветствовать, ведь для постижения исторической истины важен взгляд на историю Золотой Орды учёных, представляющих разные научные школы, государства и национальности. Надеюсь, что данная научно-популярная книга внесёт реальный вклад в формирование объективной оценки этого средневекового государства.

Вадим ТРЕПАВЛОВ,
доктор исторических наук,
член-корреспондент Российской академии наук,
руководитель Центра истории народов России
и межэтнических отношений ИРИ РАН,
председатель Международной Ассоциации исследователей Золотой Орды

Breaking Historical Stereotypes

A new book by Bulat Khamidullin, a historian and an active populariser of historical knowledge of the Tatar people and other peoples of the Volga Region, is dedicated to one of the mightiest states of Eurasia of the Mediaeval Period – the Golden Horde.

To majority of the present day readers the word combination «The Golden Horde» usually induces negative images and is associated with the epoch of the so-called «Mongol-Tatar Yoke». However, in the modern scientific and popular scientific works gradually establishing itself is a calmer and a more weighted view of the Golden Horde. And this is, indeed, quite normal, scientifically based, and correct.

This mediaeval state worked its way from a remote provincial domain, which was placed under management of one of the sons of Genghis Khan, to an independent mighty empire, which was deciding the fates of the neighbouring countries and peoples for two centuries. Its impact on the history of Eurasia proved to be much more long-standing and manifold, and needs an objective and thorough study.

The question concerning various forms of historical and cultural heritage of the Horde has long been posed in science. Specially noted should be the role of the Golden Horde in the formation of the ethnic map of Eurasia, since the ethnogenesis of many Turkic peoples of modern times originated precisely from the mixed population of different provinces of this state. The origins of the present-day ethnic communities that are defined by the ethnonym «the Tatars» (the Tatars of the Volga Region and Siberia, the Crimean Tatars, the Polish-Lithuanian and the Romanian Tatars, and so on) are linked directly to the Golden Horde. Appearing on pages of written sources at the post-Horde epoch were also the Uzbeks, Kazakhs, Nogais, Kumyks, and other peoples.

Today, Tatarstan is one of the world renowned centres of scientific research in this field. On 28 June 2019, the concluding meeting of the 6th International Golden Horde Forum in Kazan, which was attended by researchers from 14 countries, adopted a decision to establish an international public organisation titled «Association of Researchers of the Golden Horde». The tasks of the Association include the systematic coordination and organisation of scientific research activity and of the relevant operations for the study and propaganda

of history of the Golden Horde and the post-Horde khanates, including the Kazan Khanate. Indeed, the prevalent stereotype of the Golden Horde period being a kind of a bad streak in the Russian history is to a large extent unjust.

The issue of the historical role of the Golden Horde and its significance for the world and Eurasian civilisations is very broad. For this reason we can only welcome the publication of a new book by Bulat Khamidullin, because the views on the history of the Golden Horde of scientists, who represent different scientific schools, states, and ethnic groups, are important for comprehension of the historical truth. I hope that this popular scientific book will make an actual contribution to the formation of an objective estimate of this mediaeval state.

Vadim TREPAVLOV
Doctor of Historical Sciences,
Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences,
Head of Centre for History of Peoples of Russia and Interethnic Relations of the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Chairman of International Association of Researchers of the Golden Horde

Алтын Урда
һәм аның тарихи мирасы

КЕРЕШ

2020 елда Татарстан күренекле вакыйганы – Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы төзелүенең 100 еллыгын, хәзерге заман тарихында татар халкы дәүләтчелеге торгызылуның 100 еллыгын билгеләп узды.

Бүген Татарстан Республикасы Россия Федерациясенең тотрыклы үсеш кичергән субъектлары рәтенә керә, ул – гаять куәтле социаль-икътисади, мәдәни, белем бирү һәм фәнни потенциалга ия төбәк. Республика актив рәвештә халыкара мөнәсәбәтләрдә катнаша, анда чит илләрдәге абруйлы оешмалар белән берлектә спорт, мәдәният, фән һәм икътисад белән бәйле зур чаралар уздырыла. Татарстан халыкларының III корылтаендагы чыгышында Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Нургали улы Миңнеханов: «Совет дәвереннән соңгы чорда Татарстан иң уңышлы үсеш модельләренең берсе булды. Республиканың бүгенге көнгә ирешкән казанышлары – төрле милләт вәкилләренең берничә буынының тырыш хезмәте нәтиҗәсе ул. Татарстанның уңышлары турыдан-туры уртак Ватаныбыз Россиянең дә казанышлары икәнлеген аңлауда без бердәм фикердә», – дип билгеләп үтте. Чыннан да, 1920 елдан алып, йөз ел эчендә Татарстан, Россия империясенең гадәти аграр губернасы халәтеннән күтәрелеп, Россия Федерациясенең көчле икътисадлы, әйдәп барган субъектларының берсе булган республикага кадәрле озын, әйтергә кирәк, сикәлтәле юл узды. Йөз ел эчендә татар халкы да үз үсешендә зур сикереш ясады.

Россия империясендә яшәгән татар халкының 1905–1907 еллардагы демократик революциядән соң башланган һәм 1917 елгы Февраль революциясеннән соң тәмам оешып җиткән куәтле этносәяси хәрәкәте совет

җитәкчелеген татар милли дәүләтчелеге проблемасына яңача карарга һәм автономияле Татарстан Республикасын төзү буенча төгәл адымнарга барырга мәҗбүр итә. Республиканың хокуклары шактый ук чикләнсә дә, XVI гасырның икенче яртысында үзенең милли дәүләтчелегеннән мәхрүм ителгән татар халкы өчен әлеге вакыйга шул чорга карата ифрат зур казаныш була. Еракта калган легендар заманнар, үзенең бай тарихи үткәне хакындагы хатирәләрне татар халкы гасырлар дәвамында хәтерендә саклап килә.

Хәзерге Татарстан территориясендә дәүләтчелек тарихының тамырлары тирән, алар урта гасырлардагы Хуннар империясе, Төрки һәм Хәзәр каганлыклары кебек дәүләтләргә барып тоташа. II–VII гасырларда, «Халыкларның бөек күчеше» дип аталган чорда, Урта Идел буйларына актив рәвештә төрки-угор кабиләләре үтеп керә. VI–VIII гасырларда төбәктә шактый ишәйгән төрки телле халык-кабиләләрнең мәдәнияте Төрки һәм Хәзәр каганлыклары, Кара диңгез буендагы Бөек Болгар мәдәниятенә якын була. VII гасырның 70 нче елларында Бөек Болгар хәзәрләр тарафыннан яулап алына, һәм болгарларның (Бөек Болгарның дәүләт төзегән халкының) бер өлеше Кара диңгез буйларының төньяк, Каспий буеның көнбатыш һәм Төньяк Кавказ төбәкләреннән Урта Идел буйларына күченеп килә.

X гасырда хәзерге Татарстан Республикасы территориясендә, атаклы Балтыйк-Идел сәүдә юлының нәкъ үзәгендә, болгарлар Урта Идел буенда һәм Урал янында беренче дәүләт – Идел-Чулман Болгарстанын төзиләр; аның эченә күп кенә җирле төрки, фин-угор һәм, ихтимал, хәтта балт-славян кабиләләре дә керә, дәүләт башта (ул буйсынган Хәзәр каганлыгы X гасырның соңгы утызъеллыгында җимерелгәнчегә кадәр) ике биләмәдән – Болгар һәм Суар бәклекләреннән тора.

Археология ядкярләренең урыннары Идел-Чулман Болгарстанының территориясен гомуми яссылыкта күзалларга мөмкинлек бирә – болгар дәверенең төп истәлекләре Татарстан Республикасы һәм Чуваш Рес-

публикасы, Ульяновск, Самара һәм Пенза өлкәләре территорияләрендә урнашкан. XII гасыр ахырына болгар идарәчеләре үзләренең йогынтыларын Чулманның югары агымы (хәзерге Пермь крае) һәм Иделнең түбән агымы (хәзерге Әстерхан өлкәсе) буйларына җәелдерәләр. Болгар дәүләтендә IX–XII гасырларда нигезләнгән кирмәннәр, кальгалар, шәһәрләр һәм авыллар күп – 1200 дән артык була. Болгар, Суар, Биләр, Алабуга, Ибраһим, Җүкәтау, Ашлы, «Муром шәһәрчеге», «Хулаш шәһәрчеге», «Юл шәһәрчеге» һ. б. мөһим хәрби-сәяси һәм мәдәни-икътисади үзәкләргә әвереләләр. Шул замандагы борынгы рус һәм Көнбатыш Европа шәһәрләре белән чагыштырганда, мәйданнары һәм халкы буенча, болгар шәһәрләре зуррак булганнар. Мәсәлән, Биләр (рус елъязмаларындагы «Бөек шәһәр», «Олуг кала») 800 гектардан артык мәйдан биләгән, анда 50 меңнән артык кеше яшәгән. Идел-Чулман Болгарстаны тормышында Дәште Кыпчак һәм Төньяк Кавказ, Габбасыйлар хәлифәлеге һәм Харәзем, төньяк һәм көньяк рус кенәзлекләре, Византия, Балтыйк буе һәм Скандинавия, Һиндстан, Әфганстан һәм Кытай белән сәяси, сәүдә-икътисади һәм мәдәни бәйләнышлар үстерү зур роль уйный.

Дәүләттә ислам дине хакимлек итә, ул Идел-Урал төбәгенә IX гасырның икенче яртысында үтеп керә башлый һәм 922 елда Болгарстанның рәсми дәүләт диненә әверелә. Шул ук елда Идел Болгарстанында Багдад хәлифәсе әл-Моктадир илчелеге булып китә, бу вакыйга исламның тоткан урыны ныгуга һәм Болгарстанның дипломатия җәһәтендә дөньяда мөселман иле булып танылуына зур йогынты ясый. X гасыр ахырыннан, асылда, илнең барлык халкы мөселманлыкта була. X–XIII гасырларда Урта Идел буе һәм Урал яны чикләрендә болгар, бәрәнҗәр, барсил (берсула), биләр, суар (суаз, савир), әсәгаль кабиләләреннән, бортас, мадьяр, кыпчак һәм угыз-бәҗәнәк кабиләләренең аерым төркемнәреннән бердәм болгар этносы (бердәм тел, рухи һәм матди мәдәният) формалаша, Болгарстан игенчелек, терлекчелек, шәһәр төзелеше, һөнәрчелек һәм сәүдә югары үсеш

алган дәүләткә әверелә – әлеге факт Көнчыгыш Европада үзенчәлекле болгар цивилизациясенең хөкем сөрүе хакында сүз йөртергә нигез бирә. Бу исә дәүләттә сәнгатьнең төрле төрләре һәм әдәбият, фән, монументаль архитектура үсеше белән дә раслана. Тармакланган һәм күп баскычлы мәгариф системасы нигезендә Болгарстан халкы (ир-атлар һәм хатын-кызлар, мәсәлән, хатын-кызларның Туйбикә һәм Рабига мәдрәсәләрендә) дин һәм дөньяви фәннәр нигезен өйрәнә, тарихта исемнәре танылган болгар дин галимнәре, фәлсәфәчеләр, язучылар, тарихчылар һәм географлар, башка фән вәкилләре үсеп чыга (мәсәлән, шагыйрь Кол Гали, тарихчы Якуб ибне Ногман, табиб Таҗетдин ибне Юныс әл-Болгари, фәлсәфәчеләр һәм язучылар Сөләйман ибне Давыт әс-Саксини әс-Суари, Әбелгалә Хәмид әл-Болгари, Борһанетдин әл-Болгари, Газнәвиләр дәүләтенең бөек солтаны Ямин әд-Дәүлә Мәхмүд Газнәвинең остазы һәм вәзире Хуҗа Әхмәд әл-Болгари).

Шулай итеп, XIII гасырга аяк басканда, Идел-Чулман Болгарстаны бөтендөнья тарихында чын мәгънәсендә үзенә бертөрле һәм күренекле чынбарлыкка әверелә. 1230 еллар уртасында «Бөек Венгрия»не эзләп көнчыгыш тарафка ике мәртәбә сәфәр кылган венгр монахы Юлиан үзенең «Татарларның тормышы, дине һәм килеп чыгышы хакында хат» дип аталган әсәрендә: «Идел Болгарстаны – бай шәһәрләре булган бөек һәм куәтле патшалык», – дип яза. Әмма 1236–1237 еллардагы монгол яулары нәтиҗәсендә аңарчы берничә мөстәкыйль болгар әмирлегеннән гыйбарәт Болгарстан яшәүдән туктый, аның биләмәләре тулысынча XIII гасырның икенче яртысында Җүчи Олысына (Алтын Урдага) керә. Соңрак Идел-Чулман Болгарстаны халкы урта гасыр татар этносының мөһим өлешләренең берсенә әверелә, ә илнең мәдәнияте татар тарихи-мәдәни мирасының әһәмиятле кисәген тәшкил итә.

Алтын Урда чорында чыңгызый-җүчиләрнең әлеге гаять зур империясендә төрки телле халыкларның сәяси, икътисади, этномәдәни туплануы җәһәтендә һәм урта

гасырлар татар этносы формалашуында төп процесслар бара. Бүгенге көндә фәнни даирәгә Алтын Урданың 150 ләп шәһәре мәгълүм, бу хәл үзе генә дә бербөтен Алтын Урда цивилизациясе хакында сүз йөртергә нигез бирә. Илнең иң эре шәһәрләре исәбенә Болгар (хәзерге Татарстан), Сарай әл-Мәхрусә һәм Хаҗитархан (Әстерхан өлкәсе), Сарай әл-Җәдид һәм Билҗәмин (Волгоград өлкәсе), Мухша/Наручат (Пенза өлкәсе), Үкәк (Саратов өлкәсе), Азак (Ростов өлкәсе), Маҗар (Ставрополь крае), Дәрбәнд (Дагстан), Кырык Ир һәм Кырым/Солхат (Кырым), Сарайчык һәм Сыгнак (Казахстан), Үргәнеч (Үзбәкстан), Аккирмән (Украина) һ. б. калалар кергән. Урта Идел буендагы Болгар, Җүкәтау, Иске Казан, Казан, Кашан, Кирмәнчек һ. б. Алтын Урда Болгар олысының административ хакимият, һөнәрчелек, сәүдә, мәдәни һәм дини тормыш үзәкләре булганнар. Тарихи чыганакларда Урта Идел буенда XV гасырның икенче утызъеллыгына кадәр үк, ягъни Казан ханлыгы оешканчы, үзәге Казанда урнашкан ниндидер дәүләти берләшмә булуы тәгаен күрсәтелә. Мәсәлән, XIII гасыр уртасында ук Бату хан улы Сартак тарафыннан «Казан Урдасы» оештырылуы хакында хәбәр бар. XIV гасырда, Болгар, Җүкәтау һәм Кирмәнчек шәһәрләре белән бергә, Казан җирле бәклекләрнең берсе булган сәяси үзәк сыйфатында искә алына. Бу исә XIV гасырда Казанның Сарайдан, әмма әлегә бердәм Алтын Урда кысаларында, бәйсезлеге үсүен күрсәтә.

Җүчи Олысының таркалуы Алтын Урда традицияләренең дәвамчылары булган һәм шактый ук бөтенлекле урта гасырлар конфедерациясен тәшкил иткән яңа дәүләтләр «йолдызлыгы» хасил булуга китерә.

1438 яисә 1445 елда башкаласы Казан булган, Идел Болгарстанының һәм Алтын Урданың этномәдәни, социаль-икътисади традицияләрен мирас итеп алган Казан ханлыгы оеша. Дәүләтнең территориясе этносоциаль һәм географик принциплар буенча дүрт көнбатыш «як»ка (Арча, Тау, Болын һәм Уңъяк яр якларына) һәм алты көнчыгыш «җир»ләргә (Башкорт, Агыйдел, Вотяк, Кама,

Костяк һәм Сыпла/Ципла җирләренә), административ-сәяси җәһәттә үзәк хан биләмәсенә («Болгар вилаяте») һәм, ким дигәндә, биш даругага (Алат, Арча, Гәреч, Җөри һәм Нугай даругаларына) бүленә. Казан дәүләтендә X–XIV гасырларда ук нигезләнгән кирмәннәр, авыллар һәм шәһәрләр күп була (700 дән артык). Ханлыкның сәяси һәм мәдәни-икътисади үзәкләре – Казан, Алабуга, Арча, Болгар, Җөри, Иске Казан, Кашан, Тәтеш, Чаллы шәһәрләрендә тормыш кайнап тора. Илдә төрки телле татарлар, башкортлар, чувашлар, нугайлар һәм фин-угор телле марилар, мордвалар, удмуртлар – җәмгысы 450 меңләп кеше яши. Ханлык тормышында рус кенәзлекләре, Урта Азия һәм Кавказ илләре белән сәүдә-икътисади бәйләнешләр мөһим роль уйный.

Мәскәү һәм Казан арасында Алтын Урданың территориаль мирасы, Идел-Урал төбәгендә хакимлек итү өчен дистәләрчә еллар дәвамында барган кискен көрәш 1552 елның 2 октябрендә Казанның яулап алынуы белән тәгәлләнә. 1556 елда татар ханлыгының барлык төп билгеләре Мәскәү дәүләтенә кертелә.

«Болгавыр заман» елларында (XVI гасыр ахыры – XVII гасыр башы) формаль рәвештә һаман да «Казан патшалыгы» (1917 елга кадәр Россиянең барлык идарәчеләре титулларында чагылыш таба) дип аталган Казан төбәге, асылда, Мәскәүдән аерымлана. Казан феодаллары югары катлавының бер өлешендә җирле рус аксөякләре җитәкчелегендә аерым дәүләт төзү нияте туа. Казанда әлеге сәяси болгавырлык 1613 елга кадәр, Михаил Романовны патша итеп сайлаганчы дәвам итә.

1708 елда Казан губернасы төзелә, аның эченә Урта Идел буе һәм Көнбатыш Урал алды җирләре керә. Казан Россия империясенең мөһим административ һәм сәнәгый үзәкләренең берсенә әверелә.

XVIII–XIX гасырлар чигендә капиталистик мөнәсәбәтләр үсеше, милли буржуазия формалашу, Урта Идел буе һәм Көнбатыш Урал алды татарларының социаль-икътисади тормышындагы үзгәрешләр татар мәгърифәтчелеге яралышы һәм үсеше өчен нигез хасил итә.

Татар мәгърифәтчелек фикеренең аеруча үсеш алган чоры XIX гасырның икенче яртысына туры килә. Ул татар җәмгыяте алдынгы көчләренең халык тормышын үзгәртүгә юнәлгән һәм көчәя барган омтылышын чагылдыра, бу исә яңа иҗтимагый мөнәсәбәтләр үсешенә, аларның ныгуына булышлык итә.

XIX гасырның икенче яртысында – XX гасыр башында уздырылган хөкүмәт реформалары илдә буржуаз мөнәсәбәтләр тизләнеше өчен шартлар тудыра. Татарларда яңа капиталистик элита оешу милли үзаң күтәрелешенә һәм XIX–XX гасырлар чигендә хәзерге татар милләтенең тәмам формалашып җитүенә этәргеч бирә. Шулай итеп, хәзерге татар халкының һәм хәзерге Татарстанның күпгасырлык тарихы бар, әлеге китапта мин шул тарихның мөһим бер чорын гына кыскача бәян итәм...

Цивилизация феномены буларак Җүчи Олысы

1

Евразиянең чиксез, меңнәрчә чакрымнарга җәелгән далалары... Дистәләрчә гасырлар дәвамында алар көнбатыш һәм көньяк тарафларга күчмәннәрнең – «дөньяны тетрәтүчеләр»нең – күпсанлы халыкларны хәрәкәткә китергән яңа дулкыннарын – әледән-әле территориаль җәһәттә гигант яисә гаять зур дәүләти берләшмәләр төзегән скифларны, сарматларны, күктөрекләрне, хәзәрләрне, болгарларны, гузларны (угызларны), бәҗәнәкләрне, кыргызларны, кимәкләрне, кыпчакларны һәм башка кабиләләрне чайпалдырып чыгардылар. Әлеге борынгы һәм урта гасырлардагы кабиләләр, дәүләтләр хакындагы язма чыганаклар минем тарафтан «Из глубины столетий» (Казан, 2000/2004), «История «скифов» глазами современников» (Казан, 2001), «Хазары и их вассалы глазами современников» (Казан, 2014) фәнни-популяр җыентыкларында тәкъдим ителгән иде инде.

XIII гасырда Евразиянең дала киңлекләре янә, мөгаен, колачы һәм нәтиҗәләр нисбәтендә Халыкларның бөек күчеше белән генә чагыштырырлык гаять зур тарихи вакыйгалар мәйданына әверелә. Үзәк Азия далаларындагы күпсанлы төрки-монгол кабиләләре ахырда «Чыңгыз хан» титулына ия булган һәм берникадәр вакыттан соң үз империясенә «Yeke mongol ulus» («Бөек монгол дәүләте») атамасы биргән көчле ихтыярлы Тимучин (яшәгән еллары: 1155/1162–1227) кул астында берләшәләр. Әлеге чор бәян ителгән язма чыганаклар һәм аларны анализлау югарыда күрсәтелгән басмаларда, шулай ук Тимучинның тууына 850 ел тулуга бәйле рәвештә 2002 елда Казанда басылган «Чингиз-хан – 850» китабымда урын алды.

2019 елда кайчандыр бердәм булган Монгол империясенең иң зур «кыйпылчык»ларының берсе – Алтын

Урданың 750 еллыгы билгеләп узылды. Хәзерге тарих фәнендә әлеге дәүләтнең башлыча ике исеме – «Алтын Урда» һәм «Җүчи Олысы» атамасы кулланыла. Икенче очракта бу традиция шәрык чыганакларыннан алынды, беренче атама исә XVI гасырның икенче яртысына – XVII гасыр башына нисбәтле рус тарихи-публицистик әдәбиятыннан кертелде.

Җүчи Олысы Евразиянең урта гасырлар тарихында гаять зур роль уйный, шактый дәрәҗәдә шунда яшәгән халыкларның һәм соңрак барлыкка килгән дәүләтләрнең алга таба үсеш юлларын билгели. Ул ифрат зур территорияне били, аның биләмәләре көнчыгышта Иртеш елгасыннан көнбатышта Дунай елгасына кадәр, төньякта Ак диңгездән көньякта Кара диңгезгә һәм Каспий диңгезенә кадәр җәелә. Чыңгызыйлар-җүчиләр төрле мәдәниятләргә, хуҗалык итү хасиятләренә һәм сәяси хакимият оешу формаларына ия күпсанлы халыкларны озак вакытка үз хакимиятләре астында берләштерүгә ирешәләр.

Башка бер генә дәүләт тарихы да, Алтын Урда кебек, фәнни җәмәгатьчелектә мондый кискен бәхәсләр тудырмаганнар. Әлеге бәхәсләргә этәргән фәнни факторлар белән беррәттән, фәнгә кагылышы булмаганнарының да роле зур. Илебез тарихы фәнендә империя һәм совет чорларындагы идеологик юнәлешләр, күрсәтмәләр Җүчи Олысының Евразия халыклары тарихындагы урынын фәнни кимәлдә ачыклау, бәяләү юлында өйрәнүчеләрнең мөмкинлекләрен катгый чикләделәр. Әлеге чорларда нәшер ителгән хезмәтләрдә Алтын Урда тарихы башлыча дөнья цивилизациясенә тискәре йогынты ясау яссылыгында яктыртылды. Бу урында ВКП(б) Үзәк Комитетының 1944 елның 9 августында кабул ителгән яманатлы «Татарстан партия оешмасында массакүләм-сәяси һәм идеология эшенең торышы һәм аны яхшырту чаралары турында» карарын аерым искә алып узу зарур, ул СССРда чыңгызыйлар-җүчиләр дәүләте тарихын фәнни өйрәнүгә һәм тикшерүгә гаять зур зыян китерде.

Рәсми идеологик күрсәтмәләргә карамастан революциягә кадәрге дәвердә, аннары совет чорында Алтын Урда тарихын объективлык һәм тарихилык принципларыннан чыгып өйрәнгән галимнәрнең искәрмә сыйфатында аз булуы гаҗәп тә түгел. Алар арасыннан Никита Бичурин (1777–1853), Осип Ковалевский (1801–1878), Михаил Иванин (1801–1874), Гордий Саблуков (1803–1880), Василий Григорьев (1816–1881), Илья Березин (1818–1896), Доржи Банзаров (1822–1855), Василий Радлов (1837–1918), Василий Бартольд (1869–1930), Борис Владимирцов (1884–1931), Николай Трубецкой (1890–1938), Мөхәммәд Сәфәргалиевне (1906–1970), шулай ук Лев Гумилёвны (1912–1992) аерым искәртеп узарга кирәк. XIX гасырда Алтын Урда хакында шәркый мәгълүматларны җыю буенча күренекле чыганаклар белгече Владимир Тизенгаузен (1825–1902) Археология комиссиясе рәисе граф Сергей Строгановның финанс ярдәме белән ифрат зур эш башкара. Ул аларны ике китапка туплый, 1884 елда «Алтын Урда тарихына нисбәтле материаллар җыентыгы»ның беренче томын бастырып чыгара. Галим тарафыннан әзерләнгән икенче том, аның вафатыннан соң дүрт дистә еллар чамасы узгач кына, 1941 елда дөнья күрә. Совет чорында Җучи Олысын һәм Алтын Урда мирасын өйрәнүгә Казан тарихчысы, шәрыкчы галим, атаклы чыганаклар белгече Миркасыйм Госманов (1934–2010) зур өлеш кертә.

1950–1980 елларда Урта һәм Түбән Идел буйларында уздырылган археологик тикшеренүләр Алтын Урда тарихын өйрәнүдә аерым юнәлешкә әверелә; алар революциягә кадәр яшәгән этнограф һәм археолог Александр Терещенконың (1806–1865) һәм Гражданнар сугышы елларында Алтын Урданың матди мирасын өйрәнгән Франц Баллодның (1882–1947) фәнни эзләнүләренең дәвамы булып тора. Археология фәненең үзенчәлеге галимнәргә билгеле бер дәрәҗәдә теманың кискен сәяси-идеологик «почмаклар»ын урап узарга мөмкинлек бирә. Казу эшләре (аерым алганда, Мәскәү дәүләт универси-

теты профессорлары Алексей Смирнов (1899–1974) һәм Герман Фёдоров-Давыдов (1931–2000) җитәкчелегендә алып барылган тикшеренүләр) нәтиҗәсендә Алтын Урда җәмгыятенең төрле якларын чагылдырган гаҗәеп бай фактик материал туплана.

Революция алдыннан, аннан соң эмиграциядә Россия зыялылары даирәсендә Россия цивилизациясе үзенчәлеген аңлауның һәм кабул итүнең евразиячел концепциясе формалаша. Евразиячеләр Алтын Урданың Русьта барган процессларга зур һәм, иң мөһиме, уңай йогынтысын таныйлар. Евразиячеләрнең төп идеологларының берсе Пётр Савицкий (1895–1968) «Иске Дөньяның гаять зур өлешен яулауга һәм идарә итүгә ирешкән монгол-татарлар (Чыңгыз хан һәм аның варислары) дәүләтчелеге мисалы, һичшиксез, бөек рус дәүләтчелеген булдыруда зур һәм уңай роль уйнады», – дип саный. Шунысы игътибарга лаек: совет фәне тарафыннан танылмаган евразиячел концепция Көнбатышта актив дәвамчыларын таба.

Җүчи Олысы тарихы исемнәре революциягә кадәр киң танылган татар тарихчылары Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889), Морат Рәмзи (1854–1934), Ризаэддин Фәхретдин (1859–1936) һәм башкаларның хезмәтләрендә дә яктыртыла. Аларда Алтын Урда татар халкы тарихында мөһим чор хасил иткән югары үсешле һәм мәдәниятле дәүләт буларак тасвирлана. Алга таба Җүчи Олысының ролен һәм әһәмиятен күрсәтү 1917 елның октябреннән соң эмиграциягә киткән татар галимнәре, аерым алганда, Габделбари Баттал (1880–1969), Әкъдәс Курат (1903–1971) хезмәтләрендә үстерелә.

Илебез тарихы фәнендә Алтын Урда тарихын аңлауда тамырдан үзгәрешләр совет сәяси системасы таркалганнан соң гына мөмкин булды. Яңа шартларда, фәннилек һәм әтрафлы уйланган мөнәсәбәт принципларына нигезләнеп, бер яктан, Урда йогынтысының гүяки җимергеч нәтиҗәләренә басым ясаудан, икенче яктан, утрак һәм күчмә халыкларның үзара бәйләнешләрен

идеаллаштырудан гыйбарәт чиктән чиккә тартылган фикерләрдән тайпылып, галимнәр партиячел-идеологик киртәләрдән арынуга ирештеләр һәм Алтын Урда тарихын яңа күзлектән карау яссылыгына чыктылар. Мәсәлән, Урта Идел буеның урта гасырлар археологиясе һәм тарихы буенча Россиядә зур белгеч, болгар-татар археологик истәлекләренең тулы җыелмасын (әлеге хезмәт Идел-Чулман Болгарстаны, Алтын Урданың Болгар олысы һәм Казан ханлыгы тарихи топографиясен өйрәнү өчен нигез хасил итә) булдыручы һәм алты томлы «Татарстан Республикасының археологик картасы»н әзерләүчеләрнең берсе, тарих фәннәре докторы Равил Фәхретдинов (1937–2014) шул елларда татарларның килеп чыгышы, этник тарихы буенча үзенең «болгарчылык» концепциясен яңадан кайтып карады, нәтиҗәдә аның фикере тирән үзгәреш кичерде. 1990 елларда һәм 2000 еллар башында Алтын Урда тарихына бәйле шактый гына кызыклы һәм тирән эчтәлекле хезмәтләр дөнья күрде.

Евразиячеләрнең йогынтысыннан тыш, чит илләрдә теманы өйрәнү тарихы Көнбатышның традицион шәрык гыйлеме кысаларында формалашты. Бу очракта әлеге юнәлешнең классик вәкиле Бертольд Шпулер (1911–1990), шулай ук хәзерге вакытта Алтын Урда тарихын ныклап өйрәнүче Юлай Шамил углы исемнәрен атамыйча мөмкин түгел.

Хәзерге вакытта бу өлкәдә эшләүче Россия һәм чит ил галимнәре арасында актив рәвештә фикер алышу, үзара хезмәттәшлек җәелә бара. Яңарак кына нәшер ителгән фундаменталь коллектив монографияләр (мәсәлән, җидетомлык «Иң борынгы заманнардан татар тарихы»ның өченче томы, рус һәм инглиз телләрендәге «Дөнья тарихында Алтын Урда») һәм халыкара конференцияләр (аерым алганда, 2019 елда Франциядә, Россиядә, Казахстанда һәм Төркиядә уздырылган конференцияләр) шундый хезмәттәшлекнең нәтиҗәле булуын ачык күрсәтәләр.

2

Җүчи Олысының (Алтын Урданың) тарих башы, аерылгысыз рәвештә, XII гасыр ахырында – XIII гасыр башында Үзәк Азиядә булып узган вакыйгалар белән бәйле. Әлеге чорда, шул төбәктә күченеп яшәгән татар-монгол кабиләләрендә феодаль мөнәсәбәтләр ныгый барган шартларда, аларның югары катлау аксөякләре арасында, хакимлеккә ирешү өчен, көрәш башлана. Бу көрәштә «кара татар» (монгол) юлбашчыларының берсе – Тимучин җиңүгә ирешә һәм 1206 елда төрки-монгол аксөякләренең Онон елгасы буенда уздырылган корылтаенда ул бөек хан – Чыңгыз хан дип игълан ителә (бүгенге көндә «Чыңгыз хан» титулы галимнәр тарафыннан «Диңгез кебек чиксезлек хакиме» мәгънәсендә аңлатыла). Чагыштырмача кыска вакыт эчендә Алтай һәм Себер халыклары монгол-татарлар (бу атама, күпләр уйлаганча, XIX гасыр авторлары Христиан Крузе һәм Пётр Наумов уйдырмасы булмыйча, язма чыганаклар буенча XIII гасырның беренче утызъеллыгыннан ук мәгълүм) хакимияте астына эләгә, Кытай империясе, Урта Азия, Иран һәм Кавказ арты территорияләре буйсындырыла.

Теләсә кайсы яулар илбасарлар юлында калган халыкларга исәпсез бәла һәм коточкыч зыян китерә. Әлеге җәһәттә монгол-татар яуларының нәтиҗәләре дә искәрмә булмый. Әмма башка илбасарлар гамәлләреннән үзгә буларак, монгол-татарлар үзләре буйсындырган җирләрдә рухи кыйммәтләрне һәм тормыш рәвешен юк итәргә омтылмыйлар. Алай гына да түгел, әле оешкан чорында ук Монгол империясендә кайбер мөһим үзенчәлекләр хөкем сөрә: шуларның берсе – яуланган халыкларның диненә һәм мәдәниятенә карата толерантлык, ягъни сабырлык мөнәсәбәте, билгеле бер очракларда – яуланган халыкларның мәдәни казанышларын кабул итү, үзләштерү. Әлеге тенденция ул чорда дөнья цивилизациясенең гаять зур үзәге саналган Кытайга карата аеруча ачык чагыла. Бу очракта хәрби һәм

мәдәни өлкәләр белән генә чикләнмичә, монгол-татарлар кытайларның күпгасырлык дәүләт белән идарә итү тәҗрибәсен дә үзләштерәләр.

Монгол империясе субъекты буларак, Җүчи Олысының барлыкка килү чоры Чыңгыз хан идарәсе заманына барып тоташа. Гаять зур дәүләт барлыкка килгәндә үк, ул илне олысларга бүлә, төп олысны үзенә калдыра, кырыйдагы ике олысны вассаллык шартларында уллары Җүчигә һәм Чагатайга тапшыра. (Аның вафатыннан соң тагын бер олыс – оныгы Һулагу биләмәсе барлыкка килә.) Чыңгыз хан үзенең варисы итеп өченче улын – Үгәдәйне билгели, ә өлкән улы Җүчигә (яшәгән еллары: 1184–1227) исә күпчелек өлеше әлегә яуланмаган көнбатыш территорияләрне васыять итә. 1227 елда Җүчи вафат булганнан соң, Чыңгыз ханның шәхси әмере белән 1228/1229 елда узган бөтенмонгол корылтаенда олысның хуҗасы булып Җүчинең улы Бату (яшәгән еллары: 1209 тирәсе – 1255/1256) раслана. Олысның яуланмаган өлешен 30 мең кешелек гаскәре белән нәкъ менә ул буйсындырырга тиеш була. 1229–1230 елларда Бату һәм аның бертуганнары кыпчакларга һәм Идел болгарларына каршы «Саксин өлкәсе»нә яу оештыралар, ләкин ул уңышсыз тәгәлләнә. Бу урында укучының хәтеренә төшереп узыйм, монгол-татарлар, Сүбәдәй һәм Җәбә җитәкчелегендә Калка елгасы буенда җиңүгә ирешкәннән соң, 1223/1224 елда Идел болгарлары тарафыннан тар-мар ителәләр. Шул чорда яшәгән Ибне әл-Әсир түбәндәгечә хәбәр итә: «Русларга карата без сөйләгән гамәлне кылганнан соң һәм аларның җирләрен бөлдергәч, татарлар ул яктан кайттылар һәм 620 ел ахырында [һиҗри] Болгарга юнәлделәр. Болгарда яшәүчеләр, аларның якынлашуы хакында белеп алгач, берничә урында поскаклар (засадалар. – *Б. Х.*) кордылар, татарларга каршы чыктылар, алар белән очраштылар да аларны поскаклар урынына алдап алып керделәр; [шуннан соң] тылдан һөҗүм иттеләр, татарлар уртада калды, аларны һәр тарафтан кылыч кырды, күпләр үтерелде һәм аларның бик азы гына исән калды. Әйтүләренчә, алар

[исән калганнар?] 4 меңләп кеше булган. Алар шуннан, Саксин аша, үз патшалары Чыңгыз хан янына кайттылар, һәм кыпчаклар җире алардан бушап калды; аларның исән калганнары үз җирләренә кайтты...» 1232 елда монгол-татарлар кабат Идел-Чулман Болгарстанының (бу вакытта инде ул феодаль таркаулык хәлендә булган) көньяк-көнчыгыш өлешенә бәреп керәләр, ләкин алар юлын яхшы ныгытылган Биләр кирмәне («Бөек шәһәр», элек бердәм дәүләт башкаласы) бүлеп тора, Азиядән килгән яугирләр аны камарга җөрьәт итмиләр. Югарыда күрсәтелгән вакыйгалар (Идел болгарлары тарафыннан җиңелүләр) көнбатышта яңа җирләр яулау мәсьәләсен гомумдәүләт дәрәҗәсенә күтәрүгә сәбәп була, әлеге ниятне Монгол империясенең бөек ханы Үгәдәй шәхсән хуплый. Барлык империянең хәрби көчләрен җәлеп итү Бату армиясен шактый зурайтуга һәм көчәйтүгә мөмкинлек бирә, галимнәр, анда 50–120 мең чамасы кеше булган, дип исәплиләр. Урта гасырлар тарихчысы Галәветдин Җүвәйни болай дип яза: «Каган [Үгәдәй] икенче мәртәбә Бөек корылтай җыйгач, алар [ханзадәләр] [әлегәчә] буйсындырылмаганнарның барчасын кырып бетерү һәм буйсындыру хакында киңәштеләр. Бату биләмәсенең янәшәсендәге әлегәчә буйсындырылмаган һәм шәһәрләренең күплеге белән масайган Болгар, Ас һәм Рус җирләрен яулау хакында карар кабул ителде. Батуга булышу өчен һәм ярдәмгә ул [Үгәдәй] ханзадәләрдән Мәнгү ханны һәм аның бертуганы Бүчәкне, үз улларыннан – Гөек ханны һәм Кадаганны, башка ханзадәләрдән – Кулканны, Бурины, Байдарны, Батуның бертуганнары Хордуны һәм Тангутны һәм башкаларны, абруйлы әмирләрдән Сүбәдәй баһадурны билгеләде. Гаскәрләр урнашуга карап, барлык ханзадәләр дә урыннарына китеп бардылар, яз җиткәч, үз биләмәләреннән чыктылар һәм [эшне башларга] ашыктылар. Болгар чикләрендә ханзадәләр бергә җыелдылар. Аларның гаскәрләре күплегеннән җир калтыранды һәм аларның гаскәрләренең күпсанлы булуыннан һәм шау-шу куптаруыннан хәтта кыргый җәнлекләр катып калды...»

Шулай итеп, 1236 елның көзендә монгол-татарлар Европаны яуларга кузгалалар, һәм Идел-Чулман Болгарстаны кабат алар юлында җитди көч булып тора. Илбасарлар Биләрне штурм белән алалар, башка болгар шәһәрләрен һәм авылларын кулга төшерәләр; XIII гасыр уртасына әлеге төрки дәүләтнең барлык территориясе Җүчи Олысы составына керә. Урта һәм Түбән Идел буендагы мукшылар, бортаслар һәм кыпчаклар буйсындырылганнан соң, һәлакәт чираты сәяси таркау рус җирләренә килеп җитә. 1237 елда монгол-татарлар – Рязань кенәзлеге гаскәрләрен, 1238 елда Төньяк-көнчыгыш Русьның берләштерелгән гаскәрләрен тар-мар итәләр. 1239–1240 елларда Көньяк-көнбатыш Русь та – Переяславль, Чернигов, Киев һәм Галич-Волынь кенәзлекләре яулана. Рус җирләрен басып алгач, монгол-татар гаскәрләре Европага юнәлә. Польша, Чехия, Венгрия, Хорватия бөлгенлеккә төшерелә. Әмма Әдрән диңгезгә килеп чykkаннан соң, монгол-татарлар Босния, Сербия һәм Дунай Болгариясе аша кайту юлына борылалар. Батуның әлеге карарга килү сәбәбе итеп еш кына бөек хан Үгәдәйнең вафаты һәм Батуның Каракорымда бөек хан сайлауда катнашу теләге күрсәтелә. Моннан тыш, инде яуланган территорияләрне буйсынуда тоту зарурлыгы туа, көнбатыш тарафта яуларны дәвам итүнең бу мәсьәләне катлауландырачагы аңлашыла. Аннан соң көнбатышка яуларны дәвам итүгә тагын бер тоткарлык туа: Киев яуланганнан соң, Үгәдәй әмере белән, Бату гаскәрләреннән аеруча әзерлекле Гөек һәм Мөнкә төмәннәре аерып алына.

1240 еллар башында Бату гаскәрләренең бер өлеше Монголиягә әйләнеп кайта, икенче өлеше Идел буенда кала. Батуны шунда калырга этәргән төп сәбәпләрнең берсе хәрби-стратегик мәгънәгә ия – Идел буенда урнашып буйсындырылган халыкларны һәм территорияләрне контрольдә тоту уңайлы була. Шулай итеп, Бату хан заманында яңа дәүләт оеша. Шунысы игътибарга лаек: Бату хан үзенең тәүге башкаласы сыйфатында хәзерге Татарстан Республикасы территориясендәге Болгар шәһәрен

файдалана. Соңрак, Бәркә хан (яшәгән еллары: 1209–1266) чорында да, Болгар Җүчи Олысының җәйге башкаласы булып кала. Бу хакта, мәсәлән, Гильом де Рубрук һәм Марко Поло, шулай ук XVI гасыр уртасында иҗат ителгән елъязма-публицистик хикәятнең аноним рус авторы да искә алалар [*бу хакта 2002 елда «Народы Казанского ханства: этносоциологическое исследование» хезмәтебездә искәреп узган идек*]. Әлеге язма мәгълүмат нумизматик факт – Болгарның Алтын Урданың тәүге акчалары сугылу урыны булуы белән дә раслана. Болар барысы да татарларның тарихи хәтерендәге Болгарның «бөек ханнар җәсәдләре урнашкан Алтын тәхет» белән тәңгәл бәйләнешенә китерә. Шунысын да билгеләп узыйм: XVI гасырда «Казан тарихы»ның рус авторы да Казанның нигезләнүен ниндидер «Болгарлы Саин патша»га («царь Саин Болгарский») кайтарып калдыра. Югыйсә урта гасыр язма чыганакларында нәкъ менә Бату ханның «Саин» («мәрхәмәтле», «гадел», «игелекле») буларак олылануы безгә мәгълүм ләбаса – бу хактагы мәгълүматларны Марко Поло, Григор Акнерци, Рәшидетдин, Мәкризи, Нүвәйри, Вассаф, Ибне Биби язмаларында очратабыз.

Бату идарә иткән заманда (1242–1256) Җүчи Олысы суверен дәүләт булмый әле, ул Бөек монгол дәүләтенең («Yeke mongol ulus») бер өлешен тәшкил итә. Бу факт Җүчи Олысында бөек хан Мәнгү исеменнән акчалар сугылуда, салымнарның, ясакның күп өлеше империя үзәгенә озатылуда, олысның хан тәхетенә утыртылачак варис кандидатурасын Каракорымдагы хакимият белән килештереп билгеләүдә һәм башкаларда ачык күренә.

Бердәм Монгол империясе кысаларында туплану, берләшү монгол-татар аксөякләренә беренче чиратта киң колачлы яулап алуларны дәвам итү өчен кирәк була. Ләкин яулар тәмамланып, тыныч тормыш башлангач, буйсындырылган гаять зур һәм төрле территорияләр белән бердәм идарә итү һәм аларны контрольдә тоту нык катлаулана. Тыныч хуҗалык-иҗтимагый процесслар, илбасарларның яуланган халыклар белән мәдәни якынаюы барышында,

монгол яуларына кадәрге җирле традицияләрнең яңарышы һәм ныгуы, читтән килгән идарәчеләргә моңа яраклашырга туры килүе нәтиҗәсендә, сәяси, хуҗалык һәм мәдәни тормышның локаль үзенчәлекле формалары барлыкка килә. Торган саен идарә җепләре системасы аерым олыслар дәрәҗәсендә һәм кысаларында туплана бара, империя башкаласы Каракорымнан идарә иткән каганның («ханнар ханы»ның, «бөек хан»ның) хакимияте һәм химаясе чынлыкта файдасыз һәм кирәксез мәшәкатькә әверелә, җирле хакимият эшчәнлегенә комачаулык тудыра, аның авырлыгы олыс идарәчеләрен һәм төбәк аксөякләрен баса төшә. Монгол империясенең формалашуы төгәлләнү вакытына Каган Олысы – Монголия һәм Кытай, Чагатай Олысы – хәзерге Урта Азия (тулысынча Көнчыгыш һәм Көнбатыш Төркестан), Һулагу Олысы Иран, Әфганстан, Көньяк Кавказ арты һәм Месопотамия территорияләрен колачлый. 1219–1224 елларда Җүчинең элгәреге биләмәсеннән (ул 1207–1208 елларда буйсындырылган Енисей кыргызлары һәм Себернең көньягында яшәгән «урман халыклары» җирләреннән башлангыч ала) хасил булган, көнчыгыштан көнбатышка таба – Алтайдан Дунайгача, көньяктан төньякка таба – Аралдан Уралгача җәелгән бәйле территорияләрне (Иртеш буе, Саян-Алтай таулыгы, Көнбатыш Себер, Арал буе һәм Урал яны, Түбән һәм Урта Идел буйлары, Төньяк Кавказ, Дон буе, Кара диңгез буйларының төньягы, Днестр буе, шулай ук Көнчыгыш Европа тигезлегенең төньяк-көнчыгыш өлеше) үз эченә алган Җүчи Олысы дәүләтнең көнбатыш өлешен тәшкил итә. Үзәк хакимиятнең көчсезләнүе һәм Каракорым тәхете өчен барган үзара низаглар 1269 елда Җүчи, Чагатай һәм Һулагу олыслары башлыкларының үзен бөек хан дип игълан иткән Хубилайны танудан баш тартуларына, аларның үз биләмәләре чикләрен тәгаенләвенә, шул рәвешчә, бердәм Монгол империясенең тәмам таркалуы расланып, аның яшәеше чикләнүгә китерә.

Юань Кытаенда (Хубилай яңа Юань династиясен нигезли, үз башкаласын Каракорымнан Ханбалыкка –

хәзерге Пекинга күчерә) һәм Һулагулар Иранында чагыштырмача тиз арада, Урта Азиядә (Чагатай Олысы) бераз соңрак (90–120 елдан соң) Чыңгызыйлар династияләре бәреп төшерелә, монгол-татарлар тарафыннан оештырылган сәяси һәм иҗтимагый институтлар, асылда, тулысынча юкка чыгарыла, элеккеге куәт һәм йогынты сүрелә. Җүчиләрдә исә барысы да элеккечә саклана, аларның төрле чорларда 6–8 млн км^2 территорияне иңләгән олысы арада иң зурысы була. Минем фикеремчә, нәкъ менә шуңа күрә Җүчи Олысын Монгол империясенең куәтен саклаган төп варисы, скифлар заманнарыннан башлап исәпләгәндә, бөек дала империяләренең иң соңгысы буларак бәяләү урынлы. Ул иҗтимагый хәтергә, төрле милли һәм тарихи традицияләрдә кабул ителгәнчә, төрлечә аталышта – Җүчи Олысы, яисә Олуг Олыс, Дәште Кыпчак яисә Команнар иле (Комания), Бәркә Олысы, яисә Мәмләкәте Үзбәк, Татарлар дәүләте яки Бөек Татария һәм, ниһаять, Урда яки Алтын Урда буларак кереп калды. Минемчә, соңгысы – илебез һәм чит ил тарихы фәнендә аеруча киң кулланылган, әлеге дәүләтнең бөеклеген һәм куәтен күпкә тулырак чагылдырган атамадыр, мөгаен.

3

Җүчи Олысының Монгол империясеннән тулысынча аерылып чыгуы Батуның оныгы Мәнгү Тимер хан (идарә иткән еллары: 1266–1280) чорына туры килә. Бәркә ханның Алтын Урданың үзәктән бәйсезлеккә ирешүенә юнәлеш тоткан сәясәтен дәвам итеп, ул, Урда ханнарыннан беренче буларак, 1266/1267 (һиҗри буенча 665) елда үз исеменнән һәм «гадел хөкемле бөек хан» титулын күрсәтеп, Болгарда һәм Биләрдә, Сарайда һәм Кырымда, Харәземдә һәм Үкәктә акчалар суктыра, шулай ук үз ярлыкларын тапшыра башлый – бу фактлар Җүчи Олысының ачыктан-ачык мөстәкыйльлеккә дәгъваларын чагылдыра. Алтын Урданың суверенлыгы юридик җә-

һәттә чыңгызыйларның һәм монгол-татар нойоннарының 1269 елда Урта Азиядәге Талас елгасы буенда уздырылган корылтаенда рәсмиләштерелә.

Һичшиксез, Монгол империясе кебек үк, Алтын Урда хәрби көч куллану нәтиҗәсендә һәм нигезендә оеша. Ташкын сыман ябырылган яулар, монгол-татарлар тарафыннан күп кенә илләрнең, халыкларның буйсындырылуы нәтиҗәсендә, бик күп кешеләр – яугирләр һәм тыныч тормышлы халык кырыла, исән калганнар газапларга дучар ителә. Күп кенә шәһәрләр (Урта Азия, Кавказ һәм Көнчыгыш Европадагы кайбер шәһәрләрне генә искә алам, ягъни: Отрар, Бохара, Сәмәрканд, харәземшаһлар дәүләте башкаласы Үргәнеч, Шамхор, Дәрбәнд, Самцхе, Эрзурум, Идел-Чулман Болгарстаны башкаласы Биләр, Болгар, Суар, Җүкәтау, Рязань, Киев, Люблин, Краков, Загреб һ. б.), кирмәннәр һәм торак пунктлар җимертелә һәм яндырыла. Әмма, кытай ораторы Лу Цзя (б. э. к. III–II гасырлар), шулай ук Чыңгыз ханның киңәшчесе Елюй Чуцай (1189–1243) сүзләре белән әйткәндә, «атка атланып империя яулап булса да, ат өстендә генә утырып идарә итү мөмкин түгел». Көч кулланып кына, империяләр озак яши алмыйлар, тиз таркалалар. Алтын Урда яшәешенең фәкать корал көченә, буйсындырылганнарның каршылыгын һәм ризасызлыгын рәхимсез рәвештә бастыруга, аларның яулардан соң көчсезләнүенә, җәза чараларының кабатлануыннан һәм һәлакәткә дучар булу ихтималыннан куркуларына нигезләнүе шикле (хәер, Алтын Урданың монгол-татарлардан мирас ителгән хәрби куәте, чыннан да, гаять зур була, гаскәре, гомумән алганда, 250 мең яугирдән тупланып, мистик дәрәҗәдә курку сеңдерә, буйсынмаучыларга карата чаралар яшен тизлегендә диярлек, котылгысыз хәлдә гамәлгә ашырыла). Кагыйдә буларак, яулау, буйсындыруга караганда, империяләрнең барлыкка килүе һәм яшәеше күпкә катлаулырак. Алар берләшү, ягъни билгеле бер үзара ризалык җирлегендә мәҗбүриләү һәм тормыш рәхәтлекләре кушылуы нигезендә төзеләләр. Җәмгыять өчен файдалы, шулай ук тәртип, икътисад,

мәдәният үсеше һәм башкалар өчен гарант булган очракта гына, империячел дәүләт тотрыклылана. Алтын Урданың оешуы да, аерым алганда, Үзәк Евразиядә һәм Көнчыгыш Европада күпкә ныклырак һәм тотрыклырак сәяси вазгыять урнашуга китерә. Яуланып, башта Монгол империясе, аннары Җүчи Олысы составына кергән халыклар һәм дәүләтләрнең күпчелеге элек даими кабатланган үзара низаглар һәм ызгышлар, эчке һәм тышкы бәрелешләр шартларында яшиләр. Алар арасында еш кына канкойгыч сугышлар кабына, шул сугышлар вакытында шәһәрләр җимерелә, торулыклар бушап кала. Җүчиләр империясе составына кертелү элеккеге тотрыксызлыктан һәм таркаулыктан кискен аермалы чагыштырмача ныклы дәүләт тәртибе урнашуын тәэмин итә. Сугышлар, үзара низаглар һәм эчке каршылыклар нәтиҗәсендә көчсезләнгән күршеләре арасында Алтын Урда, чыннан да, гаҗәеп «тотрыклылык утравы» буларак таныла.

Монгол-татарлар үзәкләшкән хакимият идеясен алып киләләр, Дәште Кыпчакның моңарчы зәгыйфь дәрәҗәдә оешкан дала кабиләләрен берләштерәләр. Көнбатыштагы яулардан җиңеп кайткан Бату хәзерге Татарстан территориясендәге Биләр шәһәрендә, иярдән тәхеткә күчеп утырып, гаскәр башлыгыннан дәүләт төзүчегә әверелә. Ул һәм Җүчи Олысының аннан соңгы идарәчеләре ил белән идарә итүнең төзек, катлаулы тармакланган, әмма шактый тотрыклы системасын барлыкка китерәләр. Элеккеге кыпчак «Кыргый даласы»нда хөкем сөргән кабиләара низагларга һәм дошманлыкка алмашка халык төгәл унлыкларга бүленгән олыслардан гыйбарәт төзек һәм ныклы дәүләт системасы килә. Алай гына да түгел, төбәктә чын социаль революция гамәлгә ашырыла, ягъни ыруг-кабилә мөнәсәбәтләрен шартлы (сөйургал) һәм шартлар белән чикләнмәгән (тархан) ярлыкаш мөнәсәбәтләренә нигезләнгән хәрби-феодаль тәртипләр алыштыра. Нәтиҗәле дәүләт механизмы төзелә. XIII гасырның икенче яртысыннан алдагы йөз ел дәвамында диярлек сугыш хәрәкәтләре, элеккеге кыпчак югары катлавының

юк ителүе яки хакимияттән читләштерелүе аркасында туган буталчыклык урынын «куәтле дәүләттә чагыштырмача тыныч, тотрыклы тормыш били» [*В. В. Трепавлов*]. XIV гасырның икенче яртысына кадәр Алтын Урданың эчке өлкәләрендәге шәһәрләренең кирмән диварлары һәм башка ныгытмалары булмавы да илдә хөкем сөргән иминлек, куркынычсызлык дәрәҗәсен күрсәтә.

Элеккеге төрки кабилә берлекләре таркатыла һәм Җүчи Олысының хәрби-административ һәм клан структурасына кертелә, аларның аксөякләре өлешчә юк ителә, өлешчә яңа аристократиягә кушыла. Җүчиләр хөкүмәте, салымнар җыюны һәм хәрби мобилизацияне уңайлаштыру мәнфәгатьләрен күздә тотып, халыкның үз ирке белән олыслар арасында күчешен тыеп, үзенчәлекле «крепостнойлык хокукы» урнаштыра. Элек төрле этносәяси берләшмәләргә таркалган кардәш төрки кабиләләр беренче тапкыр гомуми территориаль-сәяси киңлектә туплана. Дәүләт чикләренең һәм кабиләара киртәләрнең юкка чыгуы, низагларның бетерелүе һәм сәяси бердәмлек аларның үзара якынаюына этәргеч бирә, таркау төрки кабиләләрнең бердәм халыклар булып оешуы өчен алшартлар тудырып, мөһим этник процессларга юл ача. Нәтиҗәдә Алтын Урда Евразиянең хәзерге күп кенә төрки халыклар өчен «этник бишек»кә әверелә, чөнки аларның килеп чыгышы «әлеге дәүләтнең төрле провинцияләрендә яшәгән халыклар нигезендә бара» [*В. В. Трепавлов*].

«Татарлар» этнонимы белән аталган хәзерге субэтник бергәлекләрнең (Идел-Урал, Кырым, Себер татарлары һ. б.) килеп чыгышы да күп кенә очракларда нәкъ менә Җүчи Олысында башлангыч ала. Хәзерге вакытта ике милләткә (кырымтатар һәм татар) һәм ике этник төркемгә (буджак һәм Литва татарлары) карата кулланылучы әлеге атама нәкъ менә Алтын Урда чорында киң танылa. Үзәк Азиянең көнчыгышында яшәгән кабиләләрнең берсе (соңрак – кабиләләр берлеге) исеме буларак, ул татар-монгол яуларына кадәр бик күп еллар элек Шәрыкта еш кына Үзәк Азия халыклары җыелмасын, шул исәптән монголларны

(кытай язма чыганакларындагы «кара татарлар»ны) атау өчен кулланыла. Шуңа күрә урта гасыр чыганакларының күпчелегендә этник яктан чуар монгол гаскәрләре «монголлар» буларак түгел, «монгол-татарлар» (мәсәлән, урта гасырлардагы әрмән тарихчысы Киракос Гандзакеци «мугал-татарлар» атамасын куллана) яки «татарлар» буларак искә алына. Алтын Урданың төрки халыклары исә, тарихта мәгълүм гадәт буенча илбасар халык исемен кабул итеп, шул ук вакытта үзләренең кабилә атамаларын да кулланып, үзләрен «татарлар» дип атый башлыйлар. XV гасырда яшәгән гарәп филологы һәм тарихчысы Ибне Гарәбшаһның Җүчи Олысы хакында «бу – фәкать татарлар өлкәсе» дип язуы очраклы күренеш түгел.

Шулай итеп, Алтын Урда дәверендә бер үк вакытта этноним, политоним, соционим сыйфатында кулланылган «татарлар» төшенчәсе беренче тапкыр этник җәһәттә туплау мәгънәсенә ия булган. Дәүләтнең төп үзәге саналган көнбатыш өлешендә (аны еш кына «Ак Урда» дип атыйлар) төркиләрнең бердәм татар бергәлегенә туплануы башланган. Җүчи Олысы таркалуы аркасында, бердәм татар халкы формалашу тукталып торган. Соңрак Әстерхан, Казан, Касыйм, Кырым һәм Себер ханлыкларында, өлешчә Нугай Урдасында, хәзерге Румыния, Польша, Литва һәм Белоруссия территориясендә аның нигезендә үзләренең этник бөтенлеген яхшы аңлаган локаль татар этник бергәлекләре (Әстерхан, Казан, Касыйм, Кырым, Себер татарлары, татар-мишәрләр, Добруджа һәм Польша-Литва татарлары һ. б.) оеша башлый. Төрле төбәкләрдәге татарларның этник тарихы Россия һәм башка дәүләтләр кысаларында дәвам итә.

Шул ук вакытта «Алтын Урданыкы» һәм «татарныкы» төшенчәләре арасында абсолют тиңдәшлек билгесе кую, минемчә, бик үк дөрес түгел. Хәзерге татар һәм кырымтатар милләтләреннән тыш, Россиядә һәм совет дәвереннән соңгы чордагы киңлекләрдә яшәүче төрки халыкларның күпчелеген Алтын Урданың этносәяси варислары дип исәпләү зарур, чөнки аларның килеп чыгышы һәм мил-

ли дәүләтчелек тамырлары шул дәүләткә барып тоташа. Балкарлар, башкортлар, казахлар, каракалпаклар, карачайлар, кумыклар, нугайлар, үзбәкләрнең бер өлеше һәм башка халыклар – Алтын Урда татарларының турыдан-туры варислары. 2011 елда казах галиме Жаксылык Сабитов хаклы рәвештә: «Алтын Урда татарлары хәзерге татарларның барлык төркемнәре (Казан, Себер, Әстерхан, Кырым, Польша-Литва татарлары), нугайлар, башкортлар, казахлар, каракалпаклар, Шәйбани белән бергә Урта Азиягә киткән үзбәкләр һәм башкалар өчен баба этнос булганнар», – дип язган иде. Минем шәхси фикерем: Алтын Урда – күп кенә төрки (һәм төрки булмаган) халыкларның, әмма тәүге нәүбәттә татарларның уртак тарихи казанышы һәм мирасы.

4

Гаять зур территорияләрнең Җүчиләр империясе составында берләшүе, алар арасындагы чикләрнең һәм таможня киртәләренең юкка чыгуы, уңай сәяси һәм этник нәтиҗәләргә китерү белән бергә, элеккегә караганда күпкә киңрәк күләмдә чиксез зур матди ресурсларга үтеп керү һәм аларны ишәйтү мөмкинлеге биргән бердәм икътисади мәйдан оешуга алшартлар тудыра. Аерым алганда, Алтын Урдада үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы төрлелеге шартларында төрле табигый зоналарда (көньякта – чүлләр һәм ярымчүлләр, төньякта – далалар һәм урман-далалар, киң яфраклы урманнар, Себер тайгасы, шулай ук Кырымда һәм Кавказда – субтропиклар) яшәгән һәм төрле хуҗалык-мәдәният типларына караган күпсанлы кешеләр төркемнәренең бер үк социаль-сәяси система кысаларында берләшүе аеруча зур әһәмияткә ия була. Алтын Урда территориясенең төп өлешен, үзәген далалар тәшкил итә; далаларда яшәгән халык элеккечә үк күчмә һәм ярым күчмә тормыш алып бара, җәйләрен көньяктан төньякка, кышларын киресенчә юнәлештә күченеп гомер кичерә.

Урдада мал-туарның бик күп булуы сәяхәтчеләрне таң калдыра: итальян Иосафат Барбаро офыккача сузылган далаларда көтүләрнең өзлексез күченүен алты көн буе күзәтә. Шул ук вакытта Алтын Урданың үзәктән читтәге территорияләрендә һәм аңа бәйле җирләрдә (Харәзем, Төньяк Кавказ, Кырым, Идел-Чулман Болгарстаны һәм рус кенәзлекләре) традицион рәвештә хуҗалык нигезен утрак игенчелек, бакчачылык һәм аранлы-көтүле терлекчелек тәшкил итә. Халыкның хуҗалык шөгыльләре арасында чолыкчылык, балыкчылык һәм сунарчылык зур роль уйный. Нәтиҗәдә Алтын Урда икътисады күпьяклы рәвеш ала, һәм ахыр чиктә болар барысы да территорияләр арасында, бигрәк тә дәүләтнең үзәк төбәге булган Идел буенда, Оксфорд университеты хезмәткәре Мари Фаверо Думенжу билгеләп үткәнчә, «үзара алышбирешнең моңарчы күрелмәгән дәрәҗәдә интенсивлашуына китерә». Җүчи Олысы хакимлегендәге җирләрдә глобаль дәрәҗәдә гомуми акча әйләнеше системасын булдыру икътисади киңлекнең бердәмлеген саклауда һәм ныгытуда гаять зур әһәмияткә ия була, чөнки Урда составына кертелгән күп кенә территорияләрнең үзләрендә элек алга киткән акча сугу традицияләре күзәтелми. Илнең төбәкләрдәге акча сугу үзәкләреннән торган акча системасы торган саен ныграк бердәйләштерелә бара. Берничә акча реформасы барышында ул тәртипкә салына, бердәм авырлык нормасы буенча сугылган алтын динарларны, көмеш дирһәмнәрне һәм бакыр пулларны үз эченә алган бердәм төзек структура хәленә китерелә.

Эчке товар алмашу үсешеннән бигрәк, халыкара сәүдә үсешендә Алтын Урда тагын да мөһимрәк роль уйный. Географик яктан гаҗәеп уңайлы урын биләве аркасында, ул трансконтиненталь кәрван юллары кисешкән үзәккә әверелә. Атаклы Бөек ефәк юлының төньяк тармагы әлеге юлларның иң әһәмиятлесе була, ул, Кытайда башланып, Көнчыгыш Төркестан, Җидесу өлкәсе, Харәзем аша Идел буена, аннан Үзәк Европага сузыла. Урта һәм Якын Көнчыгышта барган сугышлар, хөкем сөргән тотрыксызлык шартларында отышлы билгеләнгән конъюнк-

тура нәтиҗәсендә Кытайдан килгән товарлар ташкыны (аш тәмләткечләр, мамык, асылташлар, икмәк һәм коллар) Европага нәкъ менә тынычрак вазгыятьле Алтын Урда аша агыла. Мөселман Шәрыгын Төньяк-Көнчыгыш һәм Төньяк Европа, Балтыйк буе белән бәйләгән Идел буе «Мех юлы» (төньяктан көньякка таба юнәлештә) да әһәмиятлелеге ягыннан калышмый. Шулай ук Кара диңгез – Идел (Кара диңгез буен Түбән Идел буе белән бәйләп, Урта Азия аша Кытайга һәм Һиндстанга сузылган) һәм транскавказ (Якын Көнчыгыш Көньяк-Көнчыгыш Европа белән бәйләнгән) юллары да Алтын Урдада башлангыч ала.

Алтын Урданың хуҗалык тормышында Европа һәм Азия илләре белән әтрафлы товар алмашу әһәмиятен бәяләп бетерү кыен. Әлеге багланышлар хан казнасын тулыландыра, төрле арадашчыларны һәм күпсанлы хезмәтчеләрне баета. Моннан тыш, транзит сәүдә белән беррәттән, Алтын Урда хакимлегендәге территорияләрдән күпләп читкә ашлык, мех, күн товарлар, коллар чыгарыла. Экспортның төп өлешен Көнбатыш Европаның тышкы базарларында, шулай ук Идел буенда үрчетелгән токымлы аргамаклар югары бәяләнгән Якын һәм Урта Көнчыгышта ихтыяҗ гаять зур булган төрле мал-туар тәшкил итә. Алтын Урдага күп кенә төрле зиннәтле әйберләр, кыйммәтле корал, тукымалар, аш тәмләткечләр һәм башка товарлар кертелә, беренче чиратта алар хан сарае һәм аксөякләр тарафыннан кулланыла. Югарыда күрсәтелгәннәр сәбәпле, элек, Чыңгыз хан гамәлгә керткән традицияләр буенча, Алтын Урдада сәүдәгәрләргә үзенә бер аерым химаячелек күрсәтелә. Сәүдә үсешен кызыксындыру өчен, дәүләт таможня җыемнарын товар бәяләренең 3–5 % ыннан артмаган түбән дәрәҗәдә тотарга тырыша. Империядә урнаштырылган тәртипләр сәүдәгәрләрнең тормышын, абруен һәм мөлкәтен саклауга юнәлтелә, көчле хакимият товарлы кәрваннар йөрешенең иминлеген тәэмин итә.

Алтын Урданың югары катлауларына трансконтиненталь сәүдә китергән әкәмәт зур файда һәм керемнәр мөһим дәрәҗәдә ханнарның һәм алар даирәсенең халыка-

ра дәгъвалары үсүгә сәбәпче була, аларны тышкы экспансияне дәвам итүгә этәрә. Әһәмиятле сәүдә шәһәрләрен яулау һәм үз контролен Бөек ефәк юлының Балкандагы һәм Кече Азиядәге өлешләренә җәелдерү омтылышы Җүчи Олысының Һулагу Олысы – Илханнар дәүләтенең (Урда аның белән 1260–1390 елларда хәзерге Азәрбайҗан территориясендә, үзгәрүчән уңышларга ирешеп, сугышлар алып бара), Византиянең һәм тәре йөртүчеләрнең гарәпләр җирләрендәге корольлекләренең – стратегик дошманына, шул ук вакытта мәмлүкләр Мисырының һәм Кече Азиядәге сәлҗүк төрекләренең союздашына әверелүенә китерә. XIII гасыр уртасыннан XIV гасыр ахырынача идарә иткән мәмлүк солтаннарының чыгышы кыпчак тамырларына тоташуы һәм мөселман хәлифәлегенең үзәге Багдадтан Мисырга күчерелүе нәтиҗәсендә, Урда – Мисыр багланышлары аеруча ныгый бара. Гомумән, Алтын Урданың тышкы сәясәте һәм элемтәләре киң колачлы булуы белән аерылып тора, багланышларның интенсивлыгы аның дөнья белән тыгыз бәйләнештә булуын күрсәтә. Халыкара мәйданда җүчиләрнең абруе гаҗәп югары була. Җүчи Олысы халыкара сәяси мәйданда мөһим уенчыга әверелә, аның идарәчеләре исә, Үзәк Евразиядә яңа, тәкъдир хөкемдарлары ролен үзләштереп, якын һәм ерак илләрдәге – Кытайдагы, Һиндстан, Әрмәнстан, Урта Азия, Русь, Литва, Польшадагы, Балкан һәм Апеннин ярымутрауларындагы – сәяси вакыйгаларга актив йогынты ясый башлыйлар. Киң тармакланган бергәлекләр системасы аркылы Алтын Урданың йогынтысы, турыдан-туры булмаса да, «Тевтон ордены җирләренә һәм хәтта Испаниягә кадәр җәелә» [*Bertold Spuler*]. Мари Фаверо хаклы рәвештә: «Алтын Урда XIII гасыр уртасыннан алып XIV гасыр уртасына кадәр барган сәүдә экспансиясенә зур йогынты ясый, аның икътисади һәм сәяси идарәсе югары дәрәҗәдә Иске Дөньяның глобальләшүенә булышлык итә... Чыңгызыйларның яулап алулары төгәлләнгәч, сәүдә шаукымы кешелек җәмгыятен һәм Евразиянең мәдәни ландшафтын үзгәртеп кора... Алтын Урда әлеге драматик алмашуның сәхнәсенә әйләнә. Җүчиләр дәүләте

ханнары һәм бәкләре яңа халыкара тәртиптә әйдәүче роль уйныйлар», – дип ассызыклый.

Нәкъ менә сәүдә, беренче чиратта тышкы сәүдә, Алтын Урда белән бәйле тагын бер күренекле тарихи феноменга – аның күчмә халыклар иленнән шәһәрләр иленә әверелүенә – сәбәпче була.

5

Шәһәр халкының географиясе сәүдәнең Алтын Урданың күчмәннәр иленнән шәһәрләр иленә әверелү процессындагы ролен аермачык күрсәтә – шәһәр халкы нәкъ менә төньяктан көньякка һәм көнбатыштан көнчыгышка юнәлгән кәрван юллары кисешкән җирләрдә, шул юллар буйлап аеруча тыгыз урнашкан. Урта гасырларга караган язма тарихи чыганаклардагы хәбәрләр һәм карталар буенча, шулай ук археологик тикшеренүләр нәтиҗәсендә, Алтын Урда территориясендә 150 ләп шәһәр булуы мәгълүм [*В. В. Бартольд, Г. А. Фёдоров-Давыдов, В. Л. Егоров һ. б. хезмәтләрен кара*]. Иң эре шәһәрләр исәбенә Болгар (хәзерге Татарстан) һәм Мухша / Наручат (Пенза өлкәсе), Сарай әл-Мәхруса һәм Хаҗитархан (Әстерхан өлкәсе), Сарай әл-Җәдид һәм Билҗәмин (Волгоград өлкәсе), Кырык Ир һәм Кырым / Солхат (Кырым), Үкәк (Саратов өлкәсе), Азак (Ростов өлкәсе), Маҗар (Ставрополь крае), Дәрбәнд (Дагстан), Сарайчык һәм Сыгнак (Казахстан), Үргәнеч (Үзбәкстан), Аккирмән (Украина) һ. б. кергән. Әлеге исемлектә татар-монгол яулары вакытында яндырылган һәм таланган, таркалу хәленә килгән һәм бушап калган, халкы өлешчә кырып бетерелгән, өлешчә әсирлеккә алынган һәм коллыкка алып кителгән, әмма тиз арада торгызылып, Алтын Урда чорында да яшәүләрен дәвам иткән элеккеге шәһәрләр дә, актив рәвештә илнең төрле өлешләрендә калкып чыккан калалар да очрый. [*Алтын Урданың Болгар олысы шәһәрләре, аерым алганда, Казанның үсеше хакында Р. Г. Фәхретдинов, Ю. А. Зеленеев, К. А. Руденко, А. Г. Ситдыйков һ. б. ның хезмәт-*

ләрен кара.] Сәүдәдән тыш, шәһәрләрнең барлыкка килүе һәм үсеше буйсындырылган территорияләрне идарә итү өчен терәк пунктлар челтәре булдыру зарурлыгы белән дә бәйле була. Шуңа күрә Алтын Урданың күп кенә шәһәрләре эре административ-территориаль берәмлек үзәкләре вазифаларын да башкарганнар. Өстәвенә ханнар һәм аксөякләрнең югары катлавы, кышлау өчен генә шәһәрләргә барып, вакытларының күп өлешен үзләренең күчмә станнарында уздыруны өстен күрсәләр дә, күпсанлы профессиональ чиновникларның бюрократик аппараты өчен стационар яшәү урыны таләп ителгән. Буйсындырылган җирләрдән кергән бай ресурсларны һәм гаять зур керемнәрне үз кулларында туплаган, дәрәҗәле саналган, күчмә тормыш рәвешен саклаган аксөякләрдә дә тора-бара шәһәрләрдәге зиннәтле утрак тормыш уңайлыкларына һәм рәхәтлекләренә омтылыш үсә барган. Алтын Урда хөкемдарларының Бату тарафыннан ук башланып алып барылган һәм XIV гасырның беренче яртысында Үзбәк һәм аның улы Җанибәк ханнар заманында аеруча киң колач җәйгән актив, максатчан юнәлешле шәһәрләр төзү сәясәте нәкъ менә шул сәбәпләр белән аңлатыла.

Яңа корыла торган шәһәрләрнең беренче төзүчеләре һәм эшчеләре яуланган җирләрдән куып китерелгән тоткыннар була. XIII гасыр уртасында Монгол империясендә булып киткән Плано Карпини монгол-татарлар «иң яхшы һөнәрчеләрне алып китәләр һәм аларны үзләренең барлык эшләрен башкаруга куялар» дип яза. Әмма XIV гасырның беренче яртысында ук, Җүчи Олысы Үзбәк һәм Җанибәк заманнарында үзенең чәчәк ату чорына аяк баскач, буйсындырылган күрше һәм ерак илләрдән югары квалификацияле осталар үзләренең һөнәри тәҗрибәләре, хезмәте һәм эшләнмәләре югары бәяләнгән, аларга ихтыяҗ һәм түләү тотрыклы һәм югары булган Алтын Урда шәһәрләренә бик теләп күченә башлыйлар. Шуның нәтиҗәсе буларак, илдә металл эшкәртү, пыяла эшләү, чүлмәкчелек, зәркәнчелек, сөяктән әйберләр эшләү һөнәрләре, төзелеш плитәләре һәм керамика җитештерү, шулай ук башка тармаклар тиз темплар белән үсә. Архи-

тектура һәм төзелеш эше югары үсеш дәрәҗәсенә ирешә [*Э. Д. Зиливинская хезмәтләрен кара*] – ак таштан һәм кирпечтән (яндырылган һәм яндырылмаган кирпечтән) сарайлар һәм җәмәгать биналары (мәчетләр, мунчалар, кәрвансарайлар, төрбәләр һ. б.) төзелә, аларның диварлары бизәкле штукатурка, сырлы ганч һәм төрле төсләрдәге ялтыравык йөгертелгән чынаяк кирпечләр белән тышлана. Идән астыннан уздырылган җылыту системалары югары дәрәҗәдә төзеклек һәм уңайлык тәэмин итә.

Шәһәрләр тыгыз утар-квартал планировкасы буенча төзелә. Ярым утрак яисә тулысынча утрак тормышка күчкән аксөяк күчмәннәр күпләп шәһәр чикләре эчендә һәм кала бистәләрендә биек диварлар белән камалган күп бүлмәле хуҗа йортын, хезмәтчеләр торакларын һәм хуҗалык корылмаларын, кайбер очракларда фонтаннар куелган һәм бакчалар урнаштырылган сулыкларны үз эченә алган зур (ярты гектарга кадәр мәйданда) утарлар коралар. Гади халык тирмәләрдә, землянкаларда, агач һәм балчык диварлы бер бүлмәле йортларда яши. Билгеле бертөрле җитештерү белән бәйле һөнәрчеләр, әрмән, яһүд, грек, итальян һәм рус колонияләре аерым кварталлар хасил итә.

Алтын Урданың дәвамлы тарихи үсеш мирасы буларак барлыкка килгән шәһәрләре дә, ханнар әмере буенча гаҗәеп тиз арада төзелгәннәре дә берничә дистә ел эчендә үзләренең мәһабәтлеге, зурлыгы һәм төзеклеге белән күрелмәгән үсеш дәрәҗәсенә ирешәләр. Күп кенә халыкларның шәһәр төзү традицияләрен үзләштереп, үзләренә сеңдереп, алар тиңдәшсез сыйфатларга һәм үзенчәлекләргә ия булалар, кабатланмас манзаралары белән таң калдыралар. Алтын Урданың төзек, су белән тәэмин ителгән, уңайлы һәм матур биналар, мәчетләр һәм төз, биек манаралар калкып торган, мунчалар һәм каналлар, бакчалар һәм сарайлар тезелеп киткән шәһәрләренең көнкүреше, аерым алганда, Дәүләт Эрмитажы директоры, күренекле шәркыятьче-галим Михаил Пиотровский билгеләп үткәнчә, шул заманның югары стандартларына

һәм таләпләренә туры килгән. Бу хакта сакланып калган яки археологлар тарафыннан табылган предметлар, шәһәрләрдәге интенсив, бай һәм имин тормышны шаккатып тамаша кылган чит ил сәяхәтчеләренең сокланулы хатирәләре шаһитлык итә. Җүчи Олысының 1240 елларда Бату тарафыннан нигезләнгән икенче (Болгардан соң) башкаласы Сарай әл-Мәхруса кунакларны үзенең мәһабәтлеге һәм зурлыгы белән хәйран калдыра. Урта гасыр үлчәмнәре буенча ул, хәзергечә әйтсәк, шул дәвердәге Багдад һәм Каһирә, Константинополь һәм Рим белән чагыштырырлык чын мегаполис була: аның мәйданы (бистәләре белән бергә) 36 $км^2$, халкы исәбе (замандашлары бәяләвенчә) 75 мең кешегә җитә. XIV гасырның беренче утыз еллыгында башкала Үзбәк хан идарәсе вакытында төзелгән Сарай әл-Җәдидкә күчерелә. Әлеге шәһәр Үзбәк ханның улы Җанибәк хан заманында чәчәк ату чоры кичерә, соңгысы хан сараен шунда күчерә.

Бер мөһим нәрсәне аерым билгеләп узыйм. Тарих фәнендә традицион рәвештә Сарай әл-Мәхруса – Россиянең Әстерхан өлкәсендәге Селитрённое шәһәрлеге, Сарай әл-Җәдид исә Волгоград өлкәсендәге Царёво шәһәрлеге белән тиңләштерелә. Әмма яңа фаразлар буенча, алар башка урында урнашканнар яисә, гомумән, бер үк шәһәр төрлечә аталган. Шул ук вакытта, мәсәлән, Фра Мауроның дөнья картасында (1459) ике шәһәр күрсәтелеп, берсе – «Сарай», икенчесе «Сарай Грандо» атамалары белән билгеләнгән.

Абруйлы тикшеренүче-белгечләр фикеренчә, Җүчи Олысында шәһәрләшү нәтиҗәсендә «дәүләтнең аерым төбәкләре эшкәртелгән кыр-басулар белән әйләндереп алынган кечерәк шәһәрчекләрдән, бистәләрдән һәм аксөяк замокларыннан торган, күп чакрымнарга сузылган тулаем утрак торулыкларга әверелә» [*В. Л. Егоров*]. Алтын Урданың үзәк төбәгендә – уңайлы табигать шартлары булган уңдырышлы тугай-үзәнлекләр, даладагы терлекчелек мәйданнары, суднолар йөргән һәм төп кәрван юллары кисешкән Түбән Идел буенда Сарай әл-Мәхрусадан

Сарай әл-Җәдидкәчә өзлексез сузылган гаять зур шәһәр агломерациясе барлыкка килә.

Әлеге өлкәдә, ике Сарайдан тыш, башка шәһәрләр дә – Хаҗитархан, Билҗәмин, Үкәк, Гөлстан һәм Сарайчык урнашкан, алар үзләрен камаган дистәләрчә торулыклар белән бергә халык тыгыз утырган игенчелек оазисын хасил иткәннәр. Идел белән Дон елгалары арасында да шундый ук агломерация яшәп килгән.

Корылыклы төбәкләрдә сугару һәм күпсанлы шәһәр халкы өчен үсемлекчелек-игенчелек продукциясе (азыктөлек, техник культуралар) җитештерү мәсьәләләрен хәл итү белән бәйле рәвештә бер үк вакытта әйләнә-тирә мохитне үзгәртеп корудан башка әлеге гигант урбанистик «организмнар» барлыкка килә дә, яши дә алмас иде. Шәһәрләрне су белән тәэмин итү мәсьәләсе ясалма күлләр-сусаклагычлардан һәм катлаулы гидротехник корылмалардан (буалар, шлюзлар, дамбалар, арыклар, җир астындагы керамик торбалардан корылган суүткәргечләр һәм канализация) гыйбарәт күптармаклы система булдыру юлы белән хәл ителгән. Икенче мәсьәләне чишү өчен, «чирәм җирләрне күтәрергә» – игенчелек максатында даланы массачыл колонияләштерергә һәм шәһәрләрне авыл хуҗалыгы торулыклары белән әйләндереп алырга туры килгән. Моның ни рәвешле гамәлгә ашырылуы әлегә җентекләп һәм ахыргача өйрәнелмәгән, әмма моның колачы гына да Алтын Урда дәүләтенең югары оештыру потенциалын күрсәтә.

Шулай итеп, Алтын Урда империясе яшәеше чорында һәм нәтиҗәсендә, мөгаен, тарихта аңарчы күрелмәгәнкүзәтелмәгән цивилизацион үсеш-үзгәреш булган – халкының күпчелеге күчмә халыклардан торган ил нибары берничә дистә ел дәвамында шәһәр һәм күчмәнлек-игенчелек мәдәниятләрен берләштергән югары дәрәҗәдәге үсешле «оазис»ка әйләнгән. «Аерым шәһәрләр генә түгел, күчмәннәр һәм утраклык мәдәниятләрне берләштергән күренекле цивилизация үзәгенә әверелгән тулы бер игенчелек өлкәсе» буш диярлек урында барлыкка килгән [*Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов*]. Идел буе археоло-

гик экспедициясен нигезләүчеләрнең берсе һәм аның җитәкчесе, Мәскәү дәүләт университеты профессоры, атаклы совет һәм Россия тарихчысы, археологы Герман Фёдоров-Давыдов (1931–2000) кыска вакыт эчендә далада күп кенә шәһәрләр үсеп чыгуның урта гасырлар тарихында уникаль күренеш булуын күп тапкырлар ассызыклады.

6

Алтын Урда тарихында шәһәрләрнең аеруча зур роль уйнавы, сәүдә-һөнәрчелек һәм сәяси тормыш үзәкләре булу белән бергә, аларның интеллектуаль-рухи тормыш, Алтын Урда мәдәнияте формалашуы һәм үсеше үзәкләренә әверелүеннән дә гыйбарәт.

Күчмә халыкларның тиз хәрәкәт итүгә сәләтле булулары сәбәпле, күпсанлы күршеләре белән еш очрашулары нәтиҗәсендә аларның мәдәнияте һәрвакыт ныграк баеган. Монгол-татар яулары һәм Җүчи Олысының барлыкка килүе тагын да киңрәк колачлы мәдәни-тарихи процессларны хәрәкәткә китергән. Империя буларак, Алтын Урда төрле мәдәният вәкилләре яшәгән төбәкләрне бердәм сәяси яссылыкта туплаган, бу исә, үзара социаль-сәяси тәҗрибә уртаклашудан һәм сәүдә-хуҗалык элемтәләре ныгудан тыш, көчле мәдәниятара багланышлар үсеше өчен җирлек хасил иткән. Евразиядәге күпсанлы халыкларның һәм кабиләләрнең мәдәни традицияләрен үзенә сеңдереп, Алтын Урда көчле үзенчәлекле феноменга әверелгән яңа мәдәният тудырган!

Әлеге мәдәният XIII гасырның икенче яртысыннан башлыча Көнчыгыш Европадагы җирле (иң элек болгар һәм кыпчак) һәм читтән килгән Үзәк Азия (әүвәл нәүбәттә татар-уйгыр һәм кидан-чжурчжэн) традицияләре кушылуы нигезендә формалашкан. Үзәк Азиядән чыккан аз санлы килмешәкләр буйсындырылган халыкларның мәдәниятен кабул иткәннәр, бер үк вакытта аңа үзләренең Евразия мирасыннан да күп кенә үзенчәлекләр, шулай ук

Шәрыкның борынгы цивилизацияләре (мәсәлән, Кытай һәм Иран) йогынтысын да керткәннәр.

Мәдәниятләрнең үзара кушылуы, тәэсир итешүе һәм баетылуы Алтын Урда нәфис сәнгате мисалында ачык күренә. Аның үсешенең элгәрге чоры (XIII гасырның икенче яртысы) өчен стиленә Ерак Көнчыгыш һәм Үзәк Азия традицияләренең үтеп керүе, аларның җирле мотивлар белән үрелүе хас. Аның бөтенлеккә ирешүенә дала-күчмәнлек һәм күчмәнлек-игенчелек, тәгаен утраклык һәм шәһәр традицияләренең симбиозы, ягъни янәшә чиратлашуы булышлык итә. Әлеге сәнгать шулай ук Шәрык һәм Европа колориты белән сугарыла: «зәркәнчелек эшендә, нәфис һөнәрләрдә, керамикада, архитектурада сизелерлек рәвештә кытай, монгол, иран, Якын Көнчыгыш, Европаның тәшкил өлешләре чагыла» [*М. Б. Пиотровский*]. Соңрак, XIII–XIV гасырлар чигендә, аңа XIV гасырның беренче чирегендә Үзбәк хан чорында Алтын Урданың рәсми диненә әверелгән исламның һәм мөселман илләре сәнгатенең йогынтысы көчәя башлый. Ислам үз төсмерен һәм үзенчәлекләрен өсти: сәнгать стилистикасы сурәтләүне каллиграфия һәм орнамент яссылыгына кайтарып калдыруга омтылган мөселман кануннары билгеләгән тәртипләр кысаларына кертелә. Шулай да халык көнкүреш иҗатында исламга кадәрге традицияләрдән килгән образларны куллану күпкә озаграк дәвам итә. Барлыкка килгән яңа сәнгатьтә «төрки сәнгати традицияләр... Монголия, Кытай, Россия һәм Көнчыгыш Европа сәнгать ысуллары белән диалогка керә», бу исә «Алтын Урданың барлык дөнья белән тере матди һәм рухи элемтәләрен чагылдыра» [*М. Б. Пиотровский*].

Нәфис сәнгать иҗаты башлыча декоратив-гамәли жанрда үсеш кичерә (асылда, урта гасыр сәнгатенә хас күренеш). Бизәнү әйберләре, кием детальләре, савыт-саба, көнкүреш һәм культ әйберләре, кораллар, яугир һәм ат кирәк-яраклары – болар барысы да затлы металлар, асылташлар һәм ярымасылташлар белән, үсемлек рәвешендәге, геометрик, зоо- һәм антропоморфик, гарәп язу-

лы сурәтләр һәм бизәкләр чүкеп, уеп, аларны төрле төсләргә кертеп эшләнә. Алтын Урда осталары иҗат иткән күп кенә эшләнмәләр гаҗәеп сәнгать үрнәкләре буларак бәяләнәләр һәм бүгенге көндә дә Россиядә (аерым алганда, Санкт-Петербургтагы Дәүләт Эрмитажында) һәм чит илләрдә дөньяның атаклы музейлары экспозицияләрендә һәм фондларында лаеклы урын алып торалар.

Алтын Урдада актив шәһәр төзелеше тагын бер сәнгать жанры – монументаль-декоратив сәнгать һәм аның мозаикалы, майоликалы һәм уеп ясалган терракота тышлык-капламнар, фрескалы бизәкләр, ташны һәм гипсны бизәкләп сырлау, гипс коелма һәм пластика рәвешендәге үрнәкләре үсеше өчен җирлек тудыра. Төрле төсләрдәге һәм орнаментлы бай бизәкләр урын алган, алтын йөгертүле декоратив майолика югары дәрәҗәдәге үсешкә ирешә, ул биналарның фасадларын һәм интерьерларын, кабер ташларын бизәүдә кулланыла. Болгар, Солхат, Кырык ур (Чуфут-кала), Иске Йорт (Бакчасарай), Үргәнеч һәм башка шәһәрләрнең сакланып калган архитектура истәлекләренең конструкция-декоратив детальләрендә, орнамент композициясендә, буяуларның төсләр төрлелегендә Урта Азиядәге мөселман илләре, сәлҗүкләр Кече Азиясе, мәмлүкләр Мисыры, Һулагулар Ираны архитектурасы йогынтысы чагыла.

Югарыда әйтелгәнчә, Алтын Урда сәнгате күп кенә халыклар традицияләрен үзенә сеңдерә, тикшеренүчеләр хаклы рәвештә аның синкретик характерда булуын билгеләп узалар. Әмма Алтын Урда сәнгатенең фәкать читтән үзләштерелгән асылы хакында сүз йөртү тамырдан ук дөрес булмас иде, чөнки уникаль булуы сәбәпле, «Алтын Урда сәнгате әсәрләре җитәрлек дәрәҗәдә ачык чагылышлы, тәэсирле, һәм алар таныла, мәгълүм», бу исә традицияләрнең гадәти гомумиләштерелүен генә түгел, аның нигезендә «билгеле бер, күп яктан бердәм стиль» эшләнүен күрсәтә [*Э. Д. Зивилинская*]. Заманында Герман Фёдоров-Давыдов төгәл ассызыклаганча, «эклектик рәвештә бергә кушылган элементларның күптөрлелеге гамәли сәнгатьтә – Алтын Урда мәдәниятенең төп

сәнгатендә – яңа стильнең, мөһим дәрәҗәдә «патетик» (тәэсирле. – *Б. Х.*) «рәсемлелек»кә көчле юнәлеш тоткан стильнең көчле яңгырашы белән каплана». Нәтиҗәдә Алтын Урда осталарының югары сәнгать сыйфатындагы әсәрләре дәүләт чикләреннән тыш та киң танылa; мәсәлән, алар рус идарәчеләренең, чиркәү иерархларының сарайларында кулланышка керә [*М. Г. Крамаровский*]. Алай гына да түгел, сәнгать белгечләре фикеренчә, бигрәк тә металлны сәнгати эшкәртү һәм зәркәнчелек өлкәсендә, урта гасырларда алар күрше һәм ерак чит илләрдәге, аерым алганда, Көнбатыш Европадагы осталар иҗатына сизелерлек йогынты ясыйлар.

Алтын Урда барлыкка килүдән үсеп чыккан мәдәни алгарыш сынлы сәнгатьтә генә чагылып калмыйча, рухи, гуманитар мәдәният үсешенә дә көчле этәргеч бирә. Бердәм дәүләт төзелү нәтиҗәсендә төрки халыкларның бердәм мәдәни тел мәйданы, даирәсе оеша, ул лингвистик вазгыятьтә мөһим үзгәрешләргә китерә. Җирле угызкыпчак һәм болгар диалектлары җирлегендә шәһәрләрдә гомумхалык сөйләм теле, аның нигезендә исә гомумтөрки әдәби тел (XIV гасыр башы язма ядкяре – мәшһүр «Кодекс куманикус»та («Коман мәҗмугасы»нда) «татар теле» дип атала) формалаша. [*А. Н. Гаркавец*], ул үз чиратында иске татар теле һәм башка төрки әдәби телләр өчен нигез хасил итә. Башта – уйгур алфавитына, алга таба ислам таралуга бәйле рәвештә гарәп графикасына нигезләнгән бердәм язу куллануның гамәлгә керүе зур әһәмияткә ия була. Мәктәпләр һәм мәдрәсәләрнең (алар каршында китапханәләр, хаттат-каллиграфлар һәм китап күчерүчеләр мәктәпләре эшли) киң челтәре үсеш кичерә, нәтиҗәдә ил халкының югары һәм урта катлаулары укуязуны камилрәк үзләштерү, исламның төп кануннарын тирәнрәк өйрәнү мөмкинлегенә ирешәләр. Язулы күп кенә көнкүреш әйберләре табылу, шулай ук күпсанлы кабер ташларындагы язмалар халыкның укый-яза белү сәләте шактый югары кимәлдә булуын күрсәтә.

Язу һәм әдәби тел булуы – Алтын Урда югары мәдәниятенең тагын бер мөһим күрсәткече – күп жанрлы

әдәбият үсеше өчен җирлек тудыра. Әлеге факт хәзерге заман тикшеренүчеләренең [*Х. Й. Миңнегулов, Р. Н. Бохараев*] хезмәтләрендә этрафлы яктыртыла. Кагыйдә буларак, урта гасырларда фикер ияләре, язучылар, дин эшлеклеләре фәкать хакимлекле затлар химаясе һәм хәйриясе шартларында гына иҗат итә, эшли алганнар, иганәчелек исә изге гамәл саналган. Алтын Урдада Бәркә, Үзбәк һәм Җанибәк ханнар фән һәм әдәбиятны үз канатлары астына алганнар: аларның сарайлары каршында мөселман Шәрыгының төрле илләреннән – Мисырдан, Сүриядән, Кече һәм Урта Азиядән килгән күп кенә күренекле галимнәр һәм язучылар яшәп иҗат иткәннәр. Урта гасырларда яшәгән гарәп тарихчысы Әхмәд ибне Гарәбшаһ сүзләренә караганда, кыска гына вакыт эчендә Каһирәдә дә күрелмәгән күләмдә «галимнәрне һәм атаклы затларны, тел белгечләрен һәм осталарны» җыеп, башкала булган Сарай «фән тупланган үзәккә әверелгән». Шул ук вакытта, чит илләрдән килгән шәхесләрнең саллы өлеше һәм уңай йогынтысы хакында сүз йөрткәндә, Алтын Урда чоры әдәбиятының чәчәк атуында җирле зыялыларның мөһим роль уйнавын да искәрү зарур, бу хакта алар туган урынны чагылдырган нәсәп атамалары («-Болгари», «-Саксини», «-Суари», «-Сараи», «-Харәзми» һ. б.) шаһитлык итә. Урда укымышлылары башка мөселман илләренә дә барып чыкканнар.

Алтын Урда әдәбияты органик рәвештә тамырлары Әхмәд Йүгнәки, Йосыф Баласагуни, Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакыргани, Кол Гали, башка шагыйрьләр һәм язучылар иҗатлары белән бәйле элгәреге төрки (шул исәптән болгар) традицияләрне мөселман Шәрыгының гарәп-фарсы язма мәдәнияте (Фирдәүси, Газали, Низами, Гаттар, Руми, Сәгъди, Мәгари, Әбү Хәмид, Нәваи һ. б.) белән тоташтыра. Әсәрләрнең шактый өлеше күренекле гарәп һәм фарсы авторларының төрки телгә күчерелеп, «җирле фольклор һәм әдәби канунга кергән», төрки мәдәнияткә яраклаштырылган әсәрләрне компиляцияләү юлы (автор әсәрләреннән сайлап яңа әсәр төзү) белән тудырыла [*Э. Г. Сәйфетдинова*]. Җүчи Олысының күпчелек

язма ядкярләре төрки телдә языла; галимнәр шулай ук гарәп телен, шагыйрьләр фарсы телен киң кулланалар. Алтын Урданың язма ядкярләре идея эчтәлегенең һәм сәнгать формаларының байлыгы, сөйләм стилистикасының нәзакәтлелеге, шигъри һәм проза жанрларының күптөрле булуы (кыйссалар, дастаннар, намәләр, нәсыйхәтләр, хикмәтләр, мәсәлләр, мөнәзәрәләр, хикәятләр, тәүхидләр, нәһетләр, мәдхияләр, мәрсияләр, касыйдәләр, газәлләр, мәснәвиләр, робагыйлар, фәрдләр һ. б.) белән аерылып тора [*Ә. М. Шәрипов*]. Кагыйдә буларак, урта гасырларга хас үзенчәлекләр аркасында дини һәм дөньяви, әдәби һәм фәнни-фәлсәфи әсәрләр арасында төгәл генә чик уздыру кыен, аларда эстетик, танып белү, этика-нәсыйхәт мәгънәләре бергә үрелә. Алтын Урда әдипләре, ягъни шагыйрьләре һәм язучылары сюжетларының төп мотивлары кеше яшәеше, яшәү мәгънәсе, Аллаһка мөнәсәбәт, җәмгыятьнең гадел төзелеше, идарәчеләрнең һәм аларның хакимиятендәгеләрнең үзара мөнәсәбәтләре, мәхәббәт, мораль-этика проблемалары өлкәләренең һ. б. төрле мәгънәләреннән гыйбарәт була.

Һич тә арттырусыз әйтсәк, Алтын Урда язучыларының дини-нәсыйхәт әсәрләре, аерым алганда, Борһанеддин Рабгузиның «Кыйссасел-әнбия»се («Пәйгамбәрләр тарихы», 1310), Әбүбәкер Каландәрнең «Каландәрнамә»се (1320–1340 нчы еллар), Мәхмүд Болгариның «Нәһҗелфәрадис»е («Җәннәт юлы», 1358), Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан»ы (1369), билгесез авторның «Кисекбаш»ы, дөньяви эчтәлекле әсәрләрдән Харәзминең «Мәхәббәтнамә»се (1353), Котбның «Хөсрәү вә Ширин»е (1383), Сәйф Сараиның «Гөлестан бит-төрки»е һәм «Сөһәйл вә Гөлдерсен»е (1391), Әхмәд Хаҗи әс-Сараи, Мәүла Казый Мөхсин, Мәүлана Исхак, Бәркә Фәкыйһнең лирик шигырьләре һәм башка күпләрнең әсәрләре дөнья әдәбияты хәзинәсенә керде. Алтын Урда дәверенең гаять зур вакыйгалары «Идегәй» дастанында чагылыш таба. Татар фольклорчысы Нәкый Исәнбәт әлеге эпосның 25 татар, 7 кырымтатар, 3 башкорт, 2 казах, 2 нугай, берәр данә каракалпак, ойрат, төрекмән һәм үзбәк вариантла-

рын табып-барлап, аны 1940–1941 елларда актив фәнни әйләнешкә кертә. Югарыда искә алынган әсәрләр төрки-татар әдәбиятының нигезен хасил итеп, бүгенгәчә дәвамчылык юнәлешләрен билгеләп, аның классикасына әверелә.

Матур әдәбият белән бергә, Алтын Урда шәһәрләрендә җирле һәм читтән килгән авторлар тарафыннан риторика, теософия, шәригать, табигыять фәннәре (гамәли һәм теоретик юнәлешләрдә), медицина буенча фәнни трактатлар да иҗат ителә; анда «гарәп йолдызчылары (астрологлары. – *Б. Х.*).., мөселман рухани галимнәре, Коръән белгечләре, математиклар һәм астрономнар мәдәнияте» чәчәк ата [*Г. А. Фёдоров-Давыдов*]. Биредә аерым игътибарга лаек мисалны китерү урынлы: Николай Коперникның (1473–1543) гелиоцентрик концепциясе барлыкка килгәнче 150 ел элек Сәйф Сараи (1321–1396) үзенең «Сөһәйл вә Гөлдерсен» поэмасында образлы рәвештә Җирнең Кояш тирәли әйләнүе хакында искә ала. Шулай ук безнең көннәргәчә килеп җиткән әсәрләр аша Алтын Урдага нисбәтле сәяхәтнамәләр, сүзлекләр, историографик һәм генеологик (шәҗәрәи) хезмәтләр иҗат ителүе мәгълүм.

7

Дәүләттә төрле диннәр хөкем сөрү Җүчи Олысының аерылгысыз сыйфаты була. Монгол-татарларның басып алулары чорында алар үзләре башлыча тәңрегә табыналар һәм өлешчә буддачылык динендә булалар, Урта Азиядә һәм Идел-Чулман Болгарстанында – ислам, рус җирләрендә христианлык хакимлек итә, Кырымда һәм Кавказда христианлык, ислам, яһүдилек тарала. Алтын Урда составына кертелгән күп кенә халыклар (мәсәлән, фин-угор халыклары, кыпчакларның бер өлеше) ул чорда мәҗүсилектә гомер кичерә.

Күп очракта ханнарның буйсындырылган халыкларның диненә, мәдәниятенә һәм традицияләренә кара-

та төптән уйланылган һәм салмак сәясәт алып барулары нәтиҗәсендә Җүчиләр дәүләте ике йөз елдан артык яшәп килә. Урта гасырлар, Рим папасы һәм аның даирәсе Көнбатыштагы дәүләтләр идарәчеләре белән берлектә оештырган тәре йөртүчеләр яулары дәверендә гаять зур дәүләт үлчәмендә әлеге сыйфат уникаль күренеш була.

Монгол-татарларның диннәргә тигез карашы хокукый яссылыкта беркетелә: Чыңгыз хан «Яса»сы башка халыкларның дини ышануларына карата ихтирамлы мөнәсәбәттә булуны рәсмиләштерә, аларны мыскыллаган өчен үлем җәзасы карала. Чыңгыз хан һәм аның варислары Евразиянең яуланган халыкларын, дәүләтләрен буйсындыру формалары хакында төптән уйлап, отышлы якларны алдан фаразлап эш итәләр. Әлеге халыкларның диннәре һәм руханилары алар хакимиятен бәреп төшерүгә өндәмәгән очракта, монгол-татарлар ул диннәргә карата максималь дәрәҗәдә түземле һәм хәтта химаячел мөнәсәбәттә булалар. «Дөньяны буйсындыручылар» сәяси хакимлеккә ирешүгә әһәмият бирәләр, үзләренең рухи кыйммәтләрен ирексезләп тагу аларның максатына керми. Шуңа күрә, Үзәк Евразиядә үз хакимиятләрен урнаштыру чорында Монгол империясенең Җүчи Олысы идарәчеләре, битарафлык күрсәтеп, яуланган җирләрдә таралган диннәрдән һәм дини ышанулардан ераклашалар, ягъни ул тәртипләргә тыкшынмыйлар.

Монгол империясенең көнбатышында Бәркә хан (идарә итү еллары: 1257–1266) заманында, Бату вафатыннан соң хан тәхете өчен көрәш җәелгән шартларда дини вазгыять үзгәрә. Хан тәхетенә бер яктан – Монгол империясе эчендә бердәмлекне саклау тарафдарлары – Батуның христиан динендәге хатыны Баракчин һәм аларның улы Сартак, икенче яктан ислам кабул иткән һәм Җүчи Олысын бөек каганга буйсынудан арындыру омтылышында мөселман сәүдәгәрләре тарафыннан яклау һәм хуплау тапкан Бәркә дәгъва кыла. Шулай итеп, ислам Җүчиләрнең сәяси аерымлануының бер факторына әверелә.

Хакимият өчен барган көрәштә Бәркә җиңүгә ирешкәч, Алтын Урдада исламның позицияләре шактый көчәя. Ханның хатыннары, күп кенә югары түрәләр, хәрби җитәкчеләрнең бер өлеше ислам динен кабул итә. Бәркә чорында ислам дәүләт дине үк булып җитмәсә дә, ул аксөякләр даирәсендә генә түгел, гади күчмәннәр арасында да тарала башлый; хәер, бу күренеш ул чакта массачыл колач алмый әле. Бәркә хан идарә иткән елларда ислам традицияләре акрынлап дәүләт идарәсе системасына тартыла, мөселман мораль-әхлакый кыйммәтләре Алтын Урда җәмгыятенең көндәлек тормышына үтеп керә.

Шул чордан башлап Җүчи Олысының тышкы сәясәте формалашканда, союздашларны һәм дошманнарны, йогынты төбәкләрен тәгаенләгәндә һәм башка мәсьәләләрдә ислам мөһим факторларның берсенә әверелә. Аерым алганда, Иран илханы, христианнарны үз күргән ике туган кардәше Һулагу (аның өлкән хатыны несториан юнәлешендәге христиан динендә була) белән Кавказ арты өчен көрәш алып барганда, мөселман илләре йөзендә союздашлар җәлеп итү өчен, Бәркә дини факторны файдалана. Бу исә Җүчи Олысының православиеле Византиягә, Көнбатышның католик динендәге илләренә, аларның Якын Көнчыгыштагы тәре йөртүчеләре биләмәләренә карата дошманлык һәм сәлҗүк төрекләре һәм Мисыр мәмлүкләре белән союздашлык мөнәсәбәтләре вазгыятенә бәйләнә.

Алтын Урданың шуннан соңгы идарәчеләре – Мәнгү Тимер (1269–1282), Туда Мәнгү (1282–1287), Тула Буга (1287–1291) һәм Тукта (1291–1312) ханнар заманнарында Җүчи Олысының дәүләт эчендәге һәм тышкы сәясәттәге гамәлләрендә ислам роленең көчәя бару тенденциясе саклана. Шулай итеп, XIV гасыр башына аяк басканда, Алтын Урдада исламны дәүләт дине сыйфатында кабул итү өчен шартлар өлгереп җитә, Үзбәк хан идарә иткән елларда (1313–1341) ул гамәлгә ашырыла (Симеон елъязмасында күрсәтелгәнчә, хан, «бәсәрмәнләшеп», Мөхәммәд исемен ала). Нәтиҗәдә Җүчи Олысы ислам цивилизациясенең бер өлешенә әверелә, аның өчен әлеге

цивилизациянең матди һәм рухи казанышларына юл ачыла. Үзбәк (аның җәйге станы 1320 елга кадәр Наручат шәһәрендә урнаша) һәм улы Җанибәк (1342–1357) идарә иткән чорда күпсанлы мөселман тәшкиләтләре – мәчетләр, мәдрәсәләр, мәктәпләр, ханәкәләр, тәкияләр, төрбәләр, зәвияләр һәм башкалар төзелә. Сарай әл-Җәдидтә – Харәзем осталары, Кырым/Солхат шәһәрендә Мисыр мигъмарчылары тарафыннан мәчетләр төзелү мөселман дөньясы белән багланышларның киңәюен чагылдыра.

Шул ук вакытта исламның позицияләре ныгуы һәм аның дәүләт дине дәрәҗәсенә күтәрелүе Алтын Урдада динара низаглар уятмый. Аның каравы 1261 елда Бәркә хан заманында Сарайда митрополит Кирилл тарафыннан православие епархиясе оештырыла; 1315 елда, Үзбәк хан чорында шунда ук францисканнар миссиясе нигезләнә, 1336 елга Алтын Урда территориясендә шундый оешмаларның саны унга җитә.

Алтын Урда цивилизациясендә диннәргә тигез карауның саклануында Бохара һәм Харәзем дин әһелләре һәм вәгазьчеләре алып килгән хәнәфиләр мәзһәбенең (сөнничелек исламында дүрт хокукый мәктәпнең берсе) һәм, һичшиксез, динара хезмәттәшлекнең ханнарга китергән икътисади һәм сәяси файдасының да өлеше бар. Күпкә соңрак, Мәскәү белән үзара каршы тору башлангач кына, әлеге көрәштә катнашучыларның дини асылы хакындагы мәсьәлә алга чыга.

Исламның Алтын Урданың дәүләт дине сыйфатында кабул ителүе дәүләт территориясендә барган этномәдәни һәм этносәяси процесслар белән тыгыз бәйләнгән. Шәһәрләшү белән бергә, ул төрки (болгар, угыз, кыпчак һ. б.) һәм бик аз дәрәҗәдә монгол элементлары җирлегендә бердәм татар этносы формалашуның гаять мөһим системалаштыру факторына әверелә.

Үзбәк һәм Җанибәк ханнарның идарә итү чорларын Алтын Урданың иң куәтле заманы буларак күзаллау да турыдан-туры исламның Җүчи Олысының рәсми диненә әверелүенә барып тоташа. Әлеге караш, кайчандыр бу-

лып узган колачлы яулаулардан бигрәк, дәүләтнең эчке төзелешенең сәүдә-игенчелек төбәкләренең (Идел-Чулман Болгарстанының, Кырымның, Харәземнең һәм башка өлкәләрнең) җирле дәүләти төзелеш традицияләре нигезендә мөселман кануннарына яраштырып камилләштерелүе белән бәйле.

Үзбәк-Мөхәммәд илдә үзгәртеп корулар, әүвәл нәүбәттә мәхкәмә һәм хакимият реформалары уздыра. Беренчесе кысаларында мөселман мәхкәмәләре – казыятлар гамәлгә кертелә, аларда гадел хөкем, карарлар шәригать нигезендә чыгарыла. Шунысы игътибарга лаек: алар берьюлы гына кертелми, шул ук вакытта элеккечә үк төрки-монгол мәхкәмәләре – яргулар да гамәлдә кала. Дәгъвачылар аларның кайсына мөрәҗәгать итәргә икәнен сайлый алалар, бу хакта гарәп сәяхәтчесе, «Төхфәтенназзар фи гаранбел-әмсар вә гаҗәибел-әсфар» («Төрле шәһәрләр һәм сәфәрләрдә гаҗәеп хәлләргә шаһит булучыларга бүләк») китабы авторы Ибне Баттута хәбәр итә.

Үзәкләштерүче башлангычларны ныгыту аша илнең гаять зур территориясен идарә итүнең нәтиҗәлелеген күтәрүгә зур әһәмият бирелә. Моңа бәйле рәвештә Җүчинең күпсанлы варислары биләмәләре – 70 төмәнгә, соңгылары үз чиратында 10 эре олыска берләштерелә, һәр олыс башына хан тарафыннан олыс бәге билгеләнә. Шулай ук үзәк хакимиятне ныгыту максатында җирле феодалларның хокуклары кыскартыла – хәзер инде алар үз гаскәрләрен туплый һәм халыктан салымнар җыя алмыйлар, бу эшләр хан түрәләренә тапшырыла. Моңа алмашка аксөякләргә хан казнасыннан билгеләнгән түләүләр бирелә, ләкин ул түләүләр берничек тә аларның югалтылган икътисади һәм өлешчә сәяси мөстәкыйльлеген тулаем каплый алмыйлар; бу исә аларның ризасызлыгына сәбәпче була.

Үзбәк бик актив тышкы сәясәт алып бара, әмма әлеге сәясәтнең барлык юнәлешләре дә уңышлы булмый. Үзбәк Һулагу варислары белән Азәрбайҗан өчен уңышсыз сугышларга тартыла, Балкан ярымутравында Җүчи Олысы контролен торгызуга ирешми, көчәя барган Литва бөек кенәзлеге белән үзара каршы торуда Урда көньяк-

көнбатыш җирләрдә контролен югалта. Тышкы сәяси мәйданда Үзбәк хан казанышларының берсе, – бәхәссез, аңарчы яңарак кына Тукта хан тарафыннан Кырымнан куып чыгарылган Венеция сәүдәгәрләре белән үзара файдалы мөнәсәбәтләрнең торгызылуы. Үзбәк аларга Кара диңгез буенда үз факторияләрен төзергә рөхсәт бирә, әлеге факторияләр венециялеләргә зур табыш китерә, Кара диңгездәге сәүдә өчен алынган салымнар Урда казнасына керә.

Үзбәк хан идарә иткән елларда вассал рус кенәзлекләре белән үзара мөнәсәбәтләрдә яңа тенденцияләр чалымлана. Алар, Үзбәккә кадәр Тукта хан алып барган сәясәттән, ягъни Җүчи Олысы ханына карата карусыз лояльлек шартларында рус җирләренең эчке эшләренә тыкшынмау сәясәтеннән аермалы хәлдә, рус кенәзлекләре эшләренә актив тыкшынудан гыйбарәт була. Әмма, замандашыбыз Роман Почекаев фикеренчә, «... аның (Үзбәкнең. – *Б. Х.*) Русьтагы сәясәте Алтын Урда өчен бик үк уңай булмаган нәтиҗәләргә китерә. Руслар эшләренә тыкшынып, ул кенәз нәселләренең берсе – Мәскәү кенәзләренең көчәюенә булышлык итә. Мәскәү кенәзләре исә (Иван Калита һәм аның варислары) бик тә энергияле һәм дәгъвачыл идарәчеләр булып чыга, алар кыска гына вакыт эчендә барлык төньяк-көнчыгыш Русь өстеннән контроль урнаштыруга ирешәләр...»

Чыннан да, теләпме яисә теләмичәме, ул заманда Мәскәү кенәзлегенең тиз арада көчәя һәм аның территориясе киңәя башлавы өчен, Үзбәк хан кулай, максималь дәрәҗәдә мөмкин булган барлык шартларны тудыра. Башкача әйткәндә, Үзбәк идарә иткән елларда Мәскәүнең ныклы икътисади «мускуллары» барлыкка килә, киләчәктә Мәскәүнең ачыктан-ачык Алтын Урдага каршы торуы өчен нигез формалаша, бу хакта, аерым алганда, Мәскәү тарихчысы Антон Горский билгеләп уза. Ул заманда Иван Калитаның һәм башка рус кенәзләренең Җүчи Олысы контроленнән чыгуны ниятләп, еракка төбәлгән планнар коруы шикле, өстәвенә татар ханнары «канаты» астына сыенып идарә итү алар өчен кулай һәм

уңайлы була; әмма, һичшиксез, Мәскәүнең көчәюендә әлеге тарихи чор һәм Үзбәк ханның шәхси хәерхаһлыгы үтә мөһим роль уйный.

Гомумән алганда, Үзбәкнең рус елъязмаларында «мәрхәмәтле» дип аталган улы Җанибәк хан (идарә итү еллары: 1342–1357) атасының сәясәтен дәвам итә. Ул, Мәскәү кенәзләренә ярдәм күрсәтеп, шул ук вакытта башка рус кенәзлекләре белән үзара мөнәсәбәтләрдә аларга артык зур вәкаләтләр бирмичә, Мәскәүнең үсә барган куәтенә каршы торырлык чаралар системасын саклап килә. Кайчандыр бердәм булган Иран илханнары (Чыңгызыйлар – Һулагу варислары) дәүләтенең берберсе белән сугыш хәлендәге мөстәкыйль биләмәләргә таркалуыннан файдаланып, Җанибәк Азәрбайҗанны үз дәүләтенә кушуга ирешә. Кара диңгез буйларындагы итальян колонияләренә каршы тору аның идарәсе чорының аерым сәхифәсен тәшкил итә – низаг әлеге хан идарәсенең ахырынача диярлек сузыла.

Җанибәк хан вафат булып, аның улы Бирдебәк кыска гына вакыт (1357–1359) тәхеттә утырганнан соң, Җүчи Олысында рус елъязмаларында «Олуг болганыш» («Великая замятня») буларак искә алынган чор башлана. Бирдебәк вафатыннан соң, атасының тәхетенә хуҗа булу өчен үзе исән чагында ук иң якын көндәш туганнарын кырып бетерүе сәбәпле, аның турыдан-туры варисы калмый. Ләкин аксөякләр арасында Җүчиләр белән төрле дәрәҗәдә кардәш затлар була, бу исә төрле сәяси кланнар өчен аларны хаклы дәгъвачылар сыйфатында тәхеткә чыгаруга нигез тудыра. Нәтиҗәдә 1359–1380 елларда, кинаяләп әйткәндә, ханнар бер-бер артлы күз иярмәслек тизлек белән алмашына (аларның кайберләре хакында берни дә мәгълүм түгел), шундый вазгыять хөкем сөргән шартларда күп кенә олыслар бәйсезлеккә омтылалар. Сарай даирәсендәге көрәш чын мәгънәсендә Гражданнар сугышына әверелә.

Алтын Урданың элеккеге бөеклеген кайтару юнәлешендә бик актив сәясәт алып барган Туктамыш хан (1380–1395) беркадәр вакытка дәүләтнең таркалуын

туктатып тора. Дошманы Мамайның рус гаскәрләре тарафыннан тар-мар ителүеннән файдаланып һәм көч җыйган Урта Азия идарәчесе Аксак Тимер булышлыгы белән (бу ярдәм вакытлыча булып чыга) Туктамыш илне берләштерүгә ирешә. Ләкин тиздән элеккеге союздашлар Туктамыш белән Аксак Тимер арасында Азәрбайҗандагы һәм Ирандагы территорияләр аркасында низаг чыга. Җитмәсә, Туктамыш гаскәрләре Урта Азия шәһәрләренә һөҗүм ясыйлар. Болар барысы да ике идарәче арасында күпьеллык хәрби хәрәкәтләр җәелүгә китерә, алар барышында, 1390 елларның беренче яртысында, Аксак Тимер Алтын Урда татарларын берничә тапкыр тар-мар итә, шуннан соң инде Алтын Урда ныгытып аякка баса алмый [*И. М. Миргалиев хезмәтләрен кара*].

Үзәк хакимиятнең көчсезләнүе шартларында икътисади җәһәттә ныграк үсеш алган, социаль-сәяси тетрәнүләрдән азрак зыян күргән һәм шул ук вакытта монголларгача дәвердә дәүләтчелек тәҗрибәсе булган өлкәләрдә актив рәвештә сәяси аерымлану омтылышлары башлана. Тәүге нәүбәттә бу күренеш Урта Идел буе (Болгар олысы һәм үзәге Наручаттагы Мухша олысы), Кырым һәм Урта Азия (Харәзем) кебек территорияләргә хас була.

8

Инде билгеләп үтелгәнчә, XIV гасырның беренче яртысында, бигрәк тә Үзбәк (1313–1341) һәм Җанибәк (1342–1357) ханнар идарә иткән заманда Алтын Урда чәчәк ату чоры кичереп, үзенең иң югары куәтенә ирешә. Әмма шул ук гасырның икенче яртысында Җүчи Олысы бер үк вакытта төрле авыр сынауларга дучар була.

Җүчи Олысын кинәт кенә көчсезләнүгә һәм шуннан соң таркалуга китергән сәбәпләр төрле, шуңа күрә Алтын Урдада XIV гасырның икенче яртысында барган процессларны фәкать дәүләтнең сәяси тормышындагы вакыйгаларга кайтарып, үзәктән читләшү тенденцияләре һәм татар аксөякләренең хан тәхете өчен барган көрәше белән

генә аңлату һич тә дөрес түгел. Һичшиксез, әлеге мәсьәлә Җүчиләр дәүләтенең көчсезләнүендә мөһим роль уйный, әмма бердәнбер төп сәбәп булмый.

Иң элек климаттагы планетар колачлы үзгәрешләр белән бәйле коточкыч экологик афәткә тукталып узыйм. Глобаль салкынаю (Кече бозлык дәвере дип аталган чор башлану) XIV–XV гасырларда Евразия далаларының көнбатыш өлешендә корылыкка, явым-төшемнәрнең кимүенә, кышларның аз карлы булуына, кайчандыр мул яшеллекле көтүлекләрнең чүлгә әйләнүенә китерә. Бер үк вакытта, Каспий диңгезенең суы күтәрелүе нәтиҗәсендә, Идел дельтасының зур өлеше һәм шунда урнашкан күп кенә торулыклар су астында кала, тозлы су Түбән Идел буендагы шәһәрләрне кысрыклый. Болар барысы да терлекчелек һәм игенчелек мәйданнарына гаять зур зыян сала, Җүчи Олысы халык хуҗалыгының җимерелүгә йөз тотуына сәбәпче була. Аңарчы дистәләрчә еллар дәвам иткән тотрыклы һәм мул тормыш (белгәнебезчә, Кече бозлык дәверенә кадәр Кече климатик оптимум – чагыштырмача җылы һәм салмак һава торышлы, җылы кышлы һәм көчле корылыклар булмаган чор хөкем сөргән) демографик үсешкә һәм халыкның көньяк төбәкләргә күченүенә, нәтиҗәдә, кайбер галимнәр фикеренчә, бу хәл халык урнашуның артык тыгызлануына китерә. Соңыннан исә, табигать-климат уңайлыклары начарайган шартларда, халыкның чиктән тыш туплануы сәбәпле, шул төбәкләрдә азык-төлек кытлыгы ешаеп һәм алар ара-тирә коточкыч ачлык тудырып, кешеләр котылу эзләп, яшәгән урыннарыннан кубарылып башка җирләргә китәргә мәҗбүр булалар.

Бер үк вакытта диярлек Евразиягә «кара үлем» – дәһшәтле бубон чумасы ябырыла. XIV гасыр уртасында һәм аның икенче яртысында, бигрәк тә халык аеруча тыгыз урнашкан өлкәләрдә һәм, тагын да аянычрагы, административ, икътисади, мәдәни җәһәттә үзара бәйләүче үзәкләр булган шәһәрләрдә халыкны кырып, ул Дәште Кыпчак аша берничә тапкыр уза. Җүчи Олысында бу афәт фаҗигале нәтиҗәләргә китерә. Шул чор-

да яшәүчеләр анда чума эпидемиясеннән «авыллар һәм шәһәрләр кешесез (бушап. – *Б. Х.*) калдылар» дип язалар. Урта гасырларда яшәгән авторлар язмаларына караганда, Кырымда көн саен меңләп кеше үлә. Илнең нинди зур югалтулар кичерүен күз алдына китерергә мөмкин. Нәкъ менә шул вакыттан Идел буенда шәһәрләрдәге тормыш сүрелә башлый.

Җүчи Олысының бетүгә йөз тотуында Евразия сәүдәсе кризисының да өлеше бар. Кытайдан башлангыч алып, өлешчә Алтын Урда аша узган атаклы Ефәк юлы буйлап товар алмашуның кимүе XIV гасырның 40 нчы елларында ук башланып, аның икенче яртысында иң түбән ноктага тәгәри. Моның сәбәпләре арасында түбәндәгеләр бар: Кытайда Юань династиясенә каршы азатлык хәрәкәте, Урта Азиядә һәм Моголстанда тотрыксыз вазгыять, Кече Азиядә чума эпидемиясе һәм Илханнар дәүләте таркалганнан соң туган низаглар, Урта диңгез буендагы төп сәүдә державалары Генуя һәм Венеция арасында барган сугыш. Алтын Урда шәһәрләренең һәм дәүләтнең барлык икътисади системасының хәлен кискенләштереп, болар барысы да Шәрык һәм Гареб арасындагы товар әйләнешенең чикләнүенә китерә.

Һичшиксез, 1360 еллардан башлап өзлексез дәвам иткән социаль-сәяси кризиста чагылган эчке сәяси процессларны да исәптән сызарга ярамый. Әлеге кризис, хан тәхете өчен барган тукталмас көрәш («Олуг болганыш» чорында (1359–1379) Урда тәхетендә егермедән артык хан алмашына) буларак башланып, XV гасырга аяк басканда үзәктән читләшә-аерымлана бару һәм сепаратчылык тенденцияләренең көчәюе рәвешенә керә, бу хакта 1960 елда ук Мөхәммәд Сәфәргалиев үзенең мәгълүм «Алтын Урданың таркалуы» монографиясендә тәфсилле бәян иткән иде.

Экологик бәлаләр, чума эпидемиясе, икътисади кризис, эчке сәяси низаглар нәтиҗәсендә хәлсезләнгән Алтын Урдага Сәмәрканд әмире, Тимериләр империясен нигезләгән Аксак Тимер җимергеч һөҗүм ясый. Гаскәрләренең 1391 һәм 1395 еллардагы яулары Алтын Урданың аеруча алга

киткән һәм мөһим төбәкләрен – Төньяк Кавказны, Кубань, Днепрның сул як ярының түбәнге өлеше, Кырым, Донның урта агымы өлкәләрен, Түбән һәм Урта Идел буйларын колачлый, әлеге төбәкләрдә урнашкан барлык мөһим шәһәрләр, шул исәптән Үкәк, Билҗәмин, Гөлстан, Сарай, Хаҗитархан, Маҗар, Азак, Кырым/Солхат һәм башкалар хәрабә хәленә китерелә. Дәүләтнең күп кенә шәһәр үзәкләренең җимертелүе сәүдәнең һәм, гомумән, икътисадның тәмам бетүгә йөз тотуына китерә, чынлыкта административ система юкка чыгарыла һәм ахыр чиктә Җүчи Олысының язмышы хәл ителә.

Ябырылган барлык сынаулар өермәсен Алтын Урда күтәрә алмый һәм шуннан соң инде аякка басмый. XV гасыр башында Җүчи Олысында тотрыклылыкны кайтару максатында әмир Идегәй (яшәгән еллары: 1352–1419) тарафыннан гамәлгә ашырылган реформалар (үзәкләштерүне ныгыту, акча реформасы, исламның актив рәвештә яңа таралышы) һәм ирешелгән хәрби тышкы сәяси уңышлар нәтиҗәсендә, асылда, бөек империянең һәлакәте кичектерелеп, аның әҗәл газабы озая гына. Сәяси, социаль, икътисади һәм табигый-климатик сәбәпләр аркасында XV гасырның икенче утыз еллыгында Җүчи Олысы бердәм дәүләт сыйфатында яшәүдән туктый.

Әмма Алтын Урданың таркалуы аның традицияләре дәвамчылары, урта гасырларда хөкем сөргән бөтенлекле конфедерация хасил иткән дәүләтләр «йолдызлыгы» оешуга китерә. Алтын Урда олыслары җирлегендә яңа дәүләт-«йорт»лар – Җүчиләрнең Олуг Олыс (Олы Урда, 1441–1502), Кырым (1441–1783), Казан (1445–1556), Касыйм (1445–1681), Төмән/Себер (1446–1598), Әстерхан (1459-1556), Үзбәк (1469–1510) һәм Казах (1469–1718) ханлыклары, Идегәй варисларының Нугай Урдасы (1480–1613), шулай ук Үзәк Европадан Үзәк Азия һәм Себергә кадәрге территориядә төрле дәрәҗәдә Алтын Урда сәяси системасының, икътисадының һәм мәдәниятенең традицияләрен мирас иткән кечерәк дәүләти берләшмәләр барлыкка килә.

Глобаль тарихи үлчәмнәрдән чыгып фикер йөрткәндә, кыска вакыт кына яшәвенә карамастан, Алтын Урда тирән тарихи эз калдыра. Аның гаять зур территориясе, хәрби куәте, киң колачлы халыкара йогынтысы, көчле дәүләт аппараты, югары үсешкә ирешкән күп укладлы икътисады, бай мәдәнияте булган; ул Евразиянең сәяси, икътисади һәм этномәдәни картасына тирән һәм әтрафлы юнәлешле йогынты ясаган. Болар барысы да тулы ышаныч белән аңа карата урта гасырларның бөек өстен державасы эпитетын куллануга мөмкинлек бирә. Үзенчәлекле сәяси, хуҗалык, мәдәни, социаль институтлары бердәм комплексының югары дәрәҗәдәге үсеше, вакыт һәм пространство җәһәтендә локальләшкән һәм тотрыклы, бөтенлекле иҗтимагый система буларак, үзенә бертөрле «Алтын Урда цивилизациясе» турында сүз йөртергә җирлек тудыра. Җүчи Олысы составына кергәндә, төрле халыклар үсешнең төрле баскычларын билиләр: бер ишләре күпгасырлык дәүләтчелеккә, хезмәт бүленешенә һәм сыйнфый җәмгыятькә ия була, икенчеләре ыруг-кабилә мөнәсәбәтләрендә яшәп, натураль хуҗалык алып бара; өченчеләре югары мәдәнияткә ирешә; кемдер өчен исә хәтта язу да ят була. Шуңа күрә, яулау һәм көч куллану юлы белән барлыкка килсә дә, киләчәктә Алтын Урда, һичшиксез, гаять зур берләштерүче һәм мәдәниятләштерүче роль уйный.

Яшәүдән туктаса да, Алтын Урда эзсез югалмый. Аның гаять зур мирасы кала. Элегрәк язганымча, әлеге мирас – Алтын Урданың «этник бишеге»ндә яралган, «татар» атамасын горур йөрткән ике милләт һәм башка халыклар, исламның зур киңлекләрдә җәелүе, хәзерге татар теле һәм башка төрки халыкларның әдәби телләре формалашуы өчен нигез булган гомумтөрки әдәби тел, дәүләтчелек үсешенең яңа баскычы һәм башкалар. Моннан тыш, нәкъ менә Алтын Урда соңыннан Россия составына кергән төрки, монгол, фин-угор, көнчыгыш славян, Себер, Кавказ һәм Евразиянең башка халыкларына тәүге үзара социаль-сәяси, этномәдәни якынаю, тәэсир

итешү һәм баетылу тәҗрибәсе биреп, тормыш рәвеше һәм менталитет охшашлыгы яралгысын хасил итеп, аларны бөтенлекле бергәлеккә туплый. Алтын Урда «канаты» астында барлыкка килеп һәм ныгып, Мәскәү Русе тиздән аңардан Евразия җирләрен җыю эстафетасын үзенә ала. Алтын Урда белән бергә яшәү дәверендә калган тәҗрибә (уңае да, тискәресе дә), вакытлар узу белән, Русь – Россиягә дөньяның иң зур дәүләтенә әверелү мөмкинлеге бирә.

XIV–XV гасырларда Мәскәү Русе Җүчи Олысы идарәче катлавының зур өлешен үзенә җәлеп итә, туплый, XVI гасыр ахырыннан (Казан, Әстерхан һәм Себер ханлыклары яуланганнан соң) чынлыкта күпсанлы мөселман халыклары яшәгән, Алтын Урданың күп кенә традицияләрен мирас итеп алган полиэтник ил булып җитлегә. Мәскәү бөек кенәзлеге мисалында һәм Русь – Россия тарихының шуннан соңгы этапларында Алтын Урда мирасының эзләре хәрби оештырылуда, акча-фискаль системасында, сарай даирәсе һәм дипломатик эш йөртү протоколында, дәүләт канцеляриясе эшчәнлегендә, аксөякләр титулларында, гомумән, дәүләт төзелеше һәм идарәсе гамәлиятендә, аерым алганда, дәүләт идарәсен үзәкләштерүнең аеруча мөһим принцибында ачык күренә [*мәсәлән, С. С. Аверкиев һәм И. К. Камалов хезмәтләрен кара*]. Россиянең төрки чыгышлы күп кенә кенәз һәм бояр нәселләре формалашуының тамырлары нәкъ менә Алтын Урда һәм Урдадан соңгы ханлыклар заманнарына барып тоташа [*П. Н. Петров, Н. А. Баскаков, А. Х. Халиков, В. В. Трепавлов, И. В. Зайцев, Б. Р. Рәхимҗанов, Д. А. Котляров һ. б. хезмәтләрен кара*]. Чыңгызыйлар нәселеннән һәм урдалы башка татар аксөяк нәселләре варислары булу Россиядә шулкадәр абруйлы саналган ки, кайбер очракларда бояр нәселләре вәкилләре хәтта ясалма рәвештә үзләренең чыгышларын Алтын Урда аксөяк татар тамырларына нисбәт иткәннәр.

Хәзерге вакытта Алтын Урданың Россия дәүләтчелеге формалашуына турыдан-туры яисә читләтелгән хәлдә гаять зур йогынты ясавы мәсьәләсендә бәхәс куертучылар

азайды. Мәскәү кенәзлегенең – Мәскәү патшалыгына, соңгысының Россия империясенә әверелүе Җүчи Олысы таркалып, нәкъ менә аның сәяси һәм территориаль мирасына ия булу өчен көрәш барышында гамәлгә ашырыла. Башта элеккеге Алтын Урда мәйданында гегемон роленә Олы Урда дәгъва кыла, аннан соң төп дәгъвачы көндәшләр булып Мәскәү бөек кенәзлеге һәм Кырым ханлыгы кала.

Әлеге көндәшлектә ни өчен Мәскәү Русе җиңеп чыга соң? Алтын Урда составында Русь, берничә кенәзлек җыелмасы рәвешендә һәм аның эчке автономиясе, традицион сәяси системасы сакланган хәлдә, протекторат статусында була. XIV–XV гасырларда бөек кенәзлек хокукы ярлыгы ханнар тарафыннан башлыча Мәскәү кенәзе Даниил Александрович варисларына бирелә. Бу исә Рюриковичларга (тәүге нәүбәттә Мәскәүдәге Даниловичларга; Юрий Даниловичның Үзбәк хан сеңлесе Кончакка өйләнеп, Чыңгызыйлар кияве титулына ия булуын да онытмыйк), үзәк хан хакимияте ярдәменә таянып һәм Алтын Урданың «рус олысы» куенында ныгый барып, эчке сәясәтне үз мәнфәгатьләрендә алып бару мөмкинлеге бирә. Бөек рус тарихчысы Николай Карамзинның безгә килеп җиткән атаклы «Мәскәү үз бөеклеге белән ханнарга бурычлы» гыйбарәсе буш урында тумаган. Ханнарның Җүчи Олысының үзәк өлкәләрен бөлдергән үзара низаглары Руська әллә ни кагылмый; киресенчә, Урдада «Олуг болганыш» чорында дәүләтнең төньяк-көнбатыш чикләрендә хакимият һәм хәрби көч Мәскәү кенәзләре кулында туплана бара, бу исә 1380 елгы вакыйгада – 1370 еллар ахырыннан Алтын Урданың законлы идарәчесе Туктамыш ханга каршы торган әмир Мамай гаскәрләренең Мәскәү бөек кенәзе Дмитрий Иванович көчләре тарафыннан тар-мар ителүендә ачык чагыла. Алтын Урданың үзәк төбәкләре икътисадына караганда рус кенәзлекләренең хуҗалыгы Бөек ефәк юлына нисбәтле тышкы сәүдә шартларыннан азрак бәйле була. Сәмәрканд идарәчесе Аксак Тимернең җиңүле яулары да

рус кенәзлекләре территориясен читләтеп уза. Нәтиҗәдә берничә рус кенәзлеге җыелмасыннан гыйбарәт Русь Җүчи Олысы таркалган чорга тупланганрак һәм тотрыклырак хәлдә, шуңа күрә «перспективалырак» дәүләти бергәлек сыйфатында аяк баса. Моның шаһитлары булган күп кенә урдалы татар феодаллары (шул исәптән, кайбер Чыңгызыйлар) рус хезмәтенә күчәләр, рус аксөякләре сафларын тулыландыралар, әлеге күренеш шулай ук русларның (әүвәл нәүбәттә Мәскәүнең) Алтын Урда мирасына дәгъвалары көчәюгә китерә.

Алтын Урданың идарә системасы ике гасырдан артык дәвер дәвамында рус җирләренә зур йогынты ясый. Аның компоненты Русь – Россиянең дәүләт төзелеше һәм идарәсе, финанс системасы һәм ям хезмәте фагыйлиятендә, аксөякләр титулларында һәм социаль терминологиядә, шулай ук башка өлкәләрдә ачык тоемлана. Мәскәү дәүләтендә «Алтын Урда мирасын саклау стимулы Россиягә кушылган элеккеге Урда халкын татар административ ысуллары ярдәмендә идарә итү зарурлыгыннан гыйбарәт була» [*В. В. Трепавлов*], аерым алганда, салым салуның сакланып калган ясак системасы шуны күрсәтә. Алтын Урда хәзерге вакытта Россиядә һәм аңа күрше территориядә яшәгән халыкларның – татарларның, башкортлар, нугайлар, карачайлар, балкарлар, үзбәкләр, казахларның, шулай ук казакларның һ. б. мөһим өлешен тәшкил иткән күп кенә этнослар, этник төркемнәрнең «этник бишеге» була. (Казакларның татар тамырлары хакында XX гасыр башында нәселдән килгән Дон казагы Андрей Гордеев үзенең дүрт томлы «Казаклар тарихы» («История казаков») китабында тәфсилле бәян итә, хезмәтнең беренче кисәге «Алтын Урда һәм казакларның яралышы» («Золотая Орда и зарождение казачества») дип атала; яңарак кына Казанда дөнья күргән «Казаклар – төркиләр һәм славяннар дөньяларында» («Казачество в тюркском и славянском мирах») коллектив монографиясендә дә әлеге темага нисбәтле бай һәм кызыклы мәгълүматлар урын алган.)

Шулай булгач, Җүчи Олысыннан (Алтын Урдадан) Җүчиләр ханлыкларының гына түгел (аларның соңгысы – Хива ханлыгы – дөньяның картасыннан XX гасырда гына төшеп кала), Евразиянең бөек державалары – эзлекле рәвештә бер-берсенә гомуми чикләр эчендә «халыкларны җыю» миссиясен тапшыра килгән Россия империясе, СССР, бүгенге Россия Федерациясенең дә дәвамчылык кабул итүләре хакында һич тә икеләнмичә сүз йөртә һәм хәтта шуны раслый алабыз. Нәкъ менә шуның өчен Җүчи Олысы хәзерге Россиянең төрки халыклары үткәненең бер өлеше генә булып калмыйча, бөтен ил тарихының аерылгысыз өлешен тәшкил итә.

Казан ханлыгы – татар дәүләтләре «йолдызлыгында»

1

Сәяси, социаль, икътисади һәм табигый-климатик сәбәпләр аркасында XV гасырның икенче утыз еллыгында Җүчи Олысы бердәм дәүләт буларак яшәүдән туктый. Алтын Урданың таркалуы аның традицияләренең дәвамчылары – урта гасырлар конфедерациясен хасил иткән татар дәүләтләре оешуга китерә. Югарыда, Алтын Урдага багышланган язмабызда аның соңгы дистә еллыкларындагы язмышы бәян ителгән өлешендә, без аларны барлап-санап уздык.

Шулай итеп, ике гасырдан артык якты йолдыз булып балкыган Алтын Урда тарих сәхнәсен үзенең варисларына тапшыра. Аның дәвамчыларының берсе – Казан ханлыгы (әлеге татар дәүләтен XVI гасыр уртасында яшәгән билгесез рус елъязмачысы, каләм иясе «преокаянная дщерь Златой орды», ягъни «Алтын Урданың каһәр суккан кызы» дип «олылый»).

Казан ханлыгының (татарча аталышта – «Болгар вилаяте» (өлкәсе), «Казан йорты», «Казан иле», «Казан ханлыгы», рус телендәге чыганакларда – «Казанское царство», «Казанское ханство»; 1438/1445–1552/1556) бай тарихы бар. Зур мәйданны биләгән һәм икътисади җәһәттә алга киткән дәүләт буларак, ул Көнчыгыш Европаның һәм Көнбатыш Себернең сәяси тормышында җитди, Идел-Урал төбәгенең этносоциаль һәм мәдәни-икътисади тарихында мөһим роль уйный.

Казан дәүләте тарихын төгәл рәвештә ике төп чорга – Казан бәклеге (?–1438/1445) һәм Казан ханлыгы (1438/1445–1552/1556) тарихына бүләргә мөмкин. Казан дәүләте оешу вакыты турындагы мәсьәлә принципиаль әһәмияткә ия һәм шактый ук катлаулы, ул бүгенгәчә ачык кала. Язма, нумизматик, эпиграфик чыганакларда

һәм фольклор әсәрләрендә турыдан-туры Алтын Урда ханы Олуг Мөхәммәд килгәнче үк Урта Идел буенда үзәге Казанда урнашкан ниндидер дәүләти берәмлек булуы күрсәтелә. Мәсәлән, «Казан Урдасы»ның Бату хан улы Сартак (яшәгән еллары: ? – 1255/1256; Алтын Урдада идарә иткән елы: 1255/1256) тарафыннан XIII гасыр уртасында ук оештырылуы хакындагы мәгълүмат очрый. Тәгаен үк булмаса да, ул башка язма чыганаклар белән раслана. Әмма бүгенге көнгә чыганаклар аз табылу сәбәпле, «Казан Урдасы»/«Казан бәклеге» тарихы да, аның төрле чорларда Алтын Урдага карата вассаллык/суверенлык мәсьәләсе дә өйрәнелмәгән хәлдә кала бирә.

Алтын Урда Казаны тәүге мәртәбә рус елъязмаларында ушкуйникларның (елга юлбасарларының) Урта Идел буена 1391 елгы явын тасвирлаганда сүз уңаеннан искә алына. Чираттагы нәүбәттә хәзерге Татарстан Республикасы башкаласы күп кенә рус елъязмалары сәхифәләрендә рус кенәзе Юрий Дмитриевичның 1399 елда Алтын Урданың Болгар олысына яу белән килүе бәян ителгәндә күрсәтелә. Аерым алганда, Новгород IV елъязмасында түбәндәге хәбәр теркәлгән (мәгълүмат безнең тәрҗемәдә китерелә. – *Б. Х.*): «6903 елда... бөек кенәз Василий, күп гаскәрләр туплап, шулар белән бертуганы Юрийны, аның белән воеводаларны һәм өлкән боярларны, күп көчләрне [яуга] җибәрде. Алар, гаскәрләр белән барып, Татарлар җирен бастылар, Болгар, Җүкәтау, Казан, Кирмәнчек шәһәрләрен алдылар; анда өч ай буе сугыштылар; [моңарчы] Русьның Татарлар җиренә шулкадәр ерак кереп, күп мал төяп кайтуын беркем дә хәтерләми». Хәзерге күп кенә тикшеренүчеләр фикеренчә, бу очракта, Болгар, Җүкәтау һәм Кирмәнчек белән бергә, Казан җирле бәклекләрнең берсенең сәяси үзәге сыйфатында искә алынган, бу шул чорда «Болгар әл-Җәдид» («Яңа Болгар» – Казан) язуы сугылган акчалар табылу белән дә исбатлана. Җыеп фикер йөрткәндә, бу мәгълүматлар XIV гасыр ахырында, әлегә бердәм Алтын Урда кысаларында булса да, Казанның Сарайдан суверенлыгы үсә баруын күрсәтә. Әмма 1426 елдан ук, Казанда Чыңгызый-

Җүчиләр нәселеннән булган солтан (ханзадә) Гыясетдин (Гаязетдин) идарә иткәндә, акчалар кабат Урда ханнары исеменнән сугыла башлый.

Казан ханлыгы оешу вакыты мәсьәләсе буенча фәнни әдәбиятта төп ике караш яшәп килә. Аларның беренчесе буенча, аңа Алтын Урданың элеккеге ханы Олуг Мөхәммәд нигез сала, аның тарихы 1437 яки 1438 елдан башлана. Әлеге фикер тарафдарлары – урта гасырларда яшәгән Үтәмешхаҗи һәм Габделгаффар Кырыми, XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы галимнәре Шиһабетдин Мәрҗани, Һади Атласи һәм Михаил Худяков, замандашларыбыз Миркасыйм Госманов, Дамир Исхаков, Искәндәр Измайлов һәм Илнур Миргалиев. Икенче караш Казан ханлыгы тарихын 1445 елдан, ягъни Казан тәхетенә Олуг Мөхәммәд улы Мәхмүд утырган вакыттан башларга тәкъдим итә. Бу фикерне яклаучылар – Владимир Вельяминов-Зернов, Николай Калинин, Сәлам Алишев, Равил Фәхретдинов, Булат Хәмидуллин һ. б. Олуг Мөхәммәднең Казанда булуы турында XV–XVI гасырлар чыганакларында аз-маз күренгәләгән хәбәрләр бик үк ышандырып бетерми (ул хакта фәкать «Казан тарихы»нда ханның 1445 ел көзендә улы Мәхмүд тарафыннан үтерелүен искә алган билгесез рус авторы, «Кара тәварих»/«Чыңгызнамә» авторы Мәүлана Мөхәммәд Дусти улы Үтәмешхаҗи гына язалар), шуңа күрә күп кенә тикшеренүчеләр Олуг Мөхәммәдне Казан ханы итеп түгел, гомеренең соңгы көннәренәчә үзе мәхрүм ителгән Сарай (гомумурда) тәхетен кайтарып алырга омтылган шәхес, «Казан ханнарының тәүге династиясен нигезләүче» буларак таныйлар. XV–XVI гасырларга караган язма чыганакларның күпчелегендәге мәгълүматлар буенча Казанның беренче ханы Олуг Мөхәммәд улы Мәхмүд (идарә итү еллары: 1445–1467) булган. 1445 елга карата Воскресенский елъязмасы түбәндәгеләрне хәбәр итә (безнең тәрҗемәдә. – *Б. Х.*): «Шул ук көздә Олуг Мөхәммәд улы Мәхмүтәк Казан шәһәрен яулап алды, Казан бәге Либәйне (Галибәйне, Галибәкне? – *Б. Х.*) үтерде, үзе Казанда патшалык итә башлады» (текстның ориги-

налы: «Той же осени царь Мамотяк, Улу-Магметов сын, взял город Казань, вотчича казанского князя Либея убил, а сам в Казани сел царствовати»). 1445 елдагы вакыйга хакындагы хәбәр Никон елъязмасында беркадәр үзгәрәк эчтәлектә урын алган: «Мәхмүтәк патша, Курмыштан килеп, Казанны алды, Казан бәге Газыйны үтерде, ә үзе Казанда патшалыкка утырды, Казан патшалыгы шуннан башланды» («А царь Мамутяк пришед из Курмыша Казань взял, а казанского князя Азыя убил, а сам на Казани воцарился, и оттоле нача царство быти Казанское»). Шәҗәрәләр китабындагы (Родословная книга) хәбәр исә бик тә кыска: «Олуг Мөхәммәд улы Мәхмүтәк, Казанда беренче патша» («...у Улу-Мазмета сын Мамотяк, то первый царь на Казани»). Шунысы игътибарга лаек: әлеге рус телендәге, бер-берсеннән бәйсез өч язма чыганакта (Воскресенский һәм Никон елъязмалары – XVI гасыр гомумрус җыентыклары, Татар патшалары шәҗәрәләре китабы да XVI гасырда Мәскәүдә төзелә) Олуг Мөхәммәднең тормыш гамәлләре, инкяр ителмичә, шактый тәфсилле яктыртылса да, аның Казанда булуы, бигрәк тә шунда патшалык итәргә утыруы хакында искә алынмый. Шул ук вакытта, Казан ханнарының тәүге нәселенә башлангыч бирүче буларак, аның югарыда күрсәтелгән сәяси процесслардагы ролен танымау мөмкин түгел.

2

Казан дәүләтендә Олуг Мөхәммәд варислары хакимияте урнашкач, анда нинди үзгәрешләр булган соң? Кыскача гына Казан ханлыгының сәяси тарихына, аның территориясе, халкы һәм дәүләт төзелеше мәсьәләләренә тукталып узыйк.

1445 елгы Суздаль сугышында Мәхмүд һәм аның бертуганы Якуб Мәскәү бөек кенәзе Василий II гаскәрләрен тар-мар итәләр, кенәз ясак түләргә йөкләтелә. 1446 һәм 1448 елларда рус җирләренә яу чапканнан соң, Мәхмүд һәм аның улы Хәлил идарә итүе ахырына кадәр (1467)

Казан ханлыгы һәм рус кенәзлекләре арасында тыныч мөнәсәбәтләр хөкем сөрә. Хәлил вафатыннан соң хан тәхетенә аның бертуганы Ибраһим утыра (1467–1479), Мәскәү яклы аксөякләр исә тәхеткә Олуг Мөхәммәд улын, Касыйм ханлыгы идарәчесе Касыймны чакыралар. Нәтиҗәдә 1467–1469 елларда беренче Мәскәү-Казан сугышы булып уза. Ибраһим чорында Югары Чулман алды һәм Нократ төбәкләрендә ханлык биләмәләре зурая. Аның улы Гали (Илһам) идарә иткән елларда (1479–1484, 1485–1487) Казан дәүләте Мәскәү бөек кенәзлеге белән тыныч мөнәсәбәтләрне үстерә. Илһам хан һәм аның бертуганы, 1484–1485 елларда Казан тәхетен үз кулына алуга ирешкән Мөхәммәдәмин тарафдарлары арасындагы низаглардан файдаланып, 1482–1486 елларда Мәскәү бөек кенәзе Иван III хөкүмәте актив рәвештә Казан дәүләтенең эчке эшләренә актив тыкшына, 1487 елгы Мәскәү-Казан сугышы нәтиҗәсендә һәм Казан алынганнан соң ханлык өстеннән рус сюзеренлыгын урнаштыра. Иван III «Болгар кенәзе» титулын кабул итә һәм Казан ханлыгы тәхетенә Мөхәммәдәминне (1487–1495) утырта. 1480 еллар ахырында Олы Урдага каршы юнәлтелгән Мәскәү дәүләте, Казан һәм Кырым ханлыклары бергәлеге оеша, 1491 елда Казан гаскәрләре Олы Урда белән булган сугышта катнашалар. Мөхәммәдәмин сәясәте 1495 елда җирле бәкләр фетнәсенә китерә, нәтиҗәдә Себер татарлары һәм нугайлар ярдәмендә 1496 елда Казан тәхетенә Себер ханзадәсе, чыңгызый Мамык күтәрелә, ләкин аңа хакимияттә озак булырга туры килми. Тиздән тәхеткә Мөхәммәдәминнең бертуганы Габделлатыйф утыртыла, ул актив рәвештә Мәскәү яклы сәясәт алып бара һәм татар аксөякләре йогынтысына каршы көрәшә (1496–1502). 1500 елда нугай морзалары Муса һәм Ямгырчы Казан ханлыгына яу оештыралар. Ханлык территориясенең бөлдерелүе русларны өнәмәү рухы көчәюгә китерә. Габделлатыйф әлеге ризасызлыкка каршы тора алмый, шуңа күрә, Иван III әмере белән кулга алынып, Белоозерога сөрелә. Казан тәхетенә янә Мөхәммәдәмин утыра (1502–1518). Ул Казан ханлыгында аксөякләрнең сәяси-икътисади йогынтысын шак-

тый какшата һәм үз хакимиятен ныгыта. 1505 елда хан яңа Казан-Мәскәү сугышын башлый, аның гаскәре нугайлар белән бергә Түбән Новгородны камап ала. Союздашлар станындагы низаг аркасында казанлылар кайту юлына борылалар, нугайлар Казан ханлыгы территориясендәге чирмеш һәм мордва җирләрен бөлдерәләр. 1506 елда руслар-касыймлылар гаскәре Казанга яу белән бара, һөҗүм уңышсыз тәмамлана. 1507 елда солых төзелә, ул Мәскәү дәүләтенең ханлык өстеннән сюзеренлыгын гамәлдән чыгара. 1512 елда Казан һәм Мәскәү арасында «мәңгелек татулык» имзалана.

Мөхәммәдәмин (Олуг Мөхәммәд династиясеннән соңгы хан) вафатыннан соң Мәскәү бөек кенәзе Иван III белән алдан килештереп, олуг карачыбәк Булат Ширин җитәкчелегендә Казан аксөякләре – Кырымдагы Гәрәйләр династиясенең һәм Олуг Мөхәммәд династиясенең дошманнары – тәхеткә Олы Урда ханнары варисын, Касыйм ханы Шаһгалине чакыралар. Кыска гына вакытка Казан дәүләте өстеннән Мәскәү протектораты торгызыла, Казанда рус гарнизоны урнаштырыла. Әлеге вазгыять ханлык аксөякләрендә ризасызлык тудыра, Шаһгали Казаннан куыла, тәхеткә Кырым солтаны (ханзадәсе) Сәхибгәрәй чакырыла (1521–1524 елларда идарә итә). Ул, үз гвардиясенә һәм бертуганы Кырым ханы Мөхәммәдгәрәй I белән корылган бергәлеккә таянып, русларга каршы юнәлтелгән сәясәт алып бара. 1521 елда Казан гаскәрләре Мөхәммәдгәрәй I нең Мәскәүгә яу белән баруында катнашалар, Мәскәү бөек кенәзе янә ясак түләргә мәҗбүр ителә. Шул ук елдан Казан ханнарының рус җирләренә һөҗүмнәре активлаша. 1523 елда Сәхибгәрәй яңа Казан-Мәскәү сугышын башлый, ләкин Мөхәммәдгәрәй I нугайлар тарафыннан үтерелеп, Кырым ханлыгында үзара низаглар кабынгач, Кырымга кайтып китәргә мәҗбүр була. Казан тәхетенә ул бертуганының улы Сафагәрәйне (1524–1531) утырта. 1530 елгы Мәскәү-Казан сугышы барышында казанлылар нугайлар һәм әстерханлылар ярдәмендә рус гаскәрләрен тар-мар итәләр. Ханлыкта кырымлыларның һәм нугайларның йогынтысы көчәю

1531 елда гади халык катнашындагы үзара низагка китерә. Сафагәрәй нугайлар ягына качып китә, аның тарафдарлары җәзалап үтерелә. Шуннан соң Казан ханлыгында янә руслар йогынтысы арта, Мәскәү бөек кенәзе белән килештерелеп, тәхеткә Шаһгалинең бертуганы Җангали утыртыла (1532–1535). Кырымда Сәхибгәрәй I нең идарә итә башлавы (1532) һәм Василий III нең вафаты (1533) кинәт кенә Мәскәү кенәзлегенең Казан дәүләтенә йогынтысы йомшаруга, Казанда русларга каршы караш көчәюгә һәм Кырым ханлыгының кискен рәвештә Казан ханлыгын рус сюзеренлыгыннан коткару сәясәтенә керешүенә китерә. Булат Ширин һәм Гәүһәршад ханбикә тарафыннан 1535 елда оештырылган фетнә нәтиҗәсендә Җангали үтерелә һәм янә тәхеткә Сафагәрәй утыра (1536–1546). 1536–1537 елларда Мәскәү хөкүмәте Шаһгалине сөргеннән азат итә һәм Мәскәү-Касыйм гаскәрләрен Казанга каршы яуга җибәрә. Моңа җавап йөзеннән Сафагәрәй рус җирләренә яңа һөҗүмнәр оештыра. Кырым ханы Сәхибгәрәй I басымы астында 1538–1541 елларда Казан һәм Мәскәү дәүләтләре арасында сөйләшүләр алып барыла. 1541 елда Булат Ширин Мәскәүгә хакимияте көчәюе аркасында Казан аксөякләренең Сафагәрәйне тәхеттән төшерергә теләүләре хакында хәбәр итә. 1545 елдан Мәскәү бөек кенәзе (1547 елдан – патшасы) Явыз Иван (Иван IV) хөкүмәте Казанга каршы даими яулар оештыра башлый. 1545 елда Сафагәрәй Казан бәкләрен хыянәттә гаепли, Булат Ширинне, Гәүһәршад ханбикәне һәм башкаларны җәзалап үтертә, шуннан соң, 1546 елда, ул Казаннан куыла, Казан ханлыгындагы күп кенә кырымлылар үтереләләр. Кабат берничә ай дәвамында Шаһгали Казан ханы булып ала. Сафагәрәй Кырым һәм Әстерхан татарлары, нугайлар ярдәмендә Казан тәхетен кайтарып алырга омтыла, әмма аның тырышлыклары уңышсыз тәмамлана. Казанда чираттагы үзара низаг нәтиҗәсендә Шаһгали качып китә, һәм янә тәхеткә Сафагәрәй күтәрелә (1546–1549). Русларга юнәлеш тотучылар үлемгә дучар ителә, диван фәкать кырымлылардан һәм Кырым

яклы татарлардан гына оештырыла. Сафагәрәй вафат булгач, Казан ханлыгында хакимият аның сабый улы Үтәмешгәрәйгә һәм Сөембикә ханбикәгә күчә, 1551 елга кадәр алар кулында була. 1547, 1547–1548, 1549–1550 елларда Казанга каршы яулар уңышсыз тәгәлләнгәннән соң, Мәскәү хөкүмәте ханлыкны планлы рәвештә яулау хакында карар кабул итә. Рус воеводалары Иделнең уң яры төбәгендә яшәгән халыкны – тау чирмешләрен буйсындыралар. 1551 елда Казаннан ерак түгел, Зөя елгасы тамагында Иван-кала (Зөя) кальгасы корыла. Шул ук елда, йомышлы татарларны, чувашларны һәм мариларны туплап, Казанга каршы яу оештырыла, ул янә уңышсыз тәмамлана. Ләкин Казан ханлыгы башкаласында җирле һәм Кырымнан килгән аксөякләр арасында низаглар башлана, бу исә Мәскәү тарафдарларының көчәюенә китерә; кырымлылар җәзалап үтерелә, Сөембикә улы белән бергә Мәскәүгә озатыла. Казан тәхетен кабат Шаһгали били (1551–1552), ул рус гарнизонына таяна. Ханлыкта турыдан-туры Иван IV идарәсен кертү идеясе тудырган ризасызлык тәэсирендә казанлылар әмирләр һәм сәед Кол Шәриф җитәкчелегендә Мәскәүгә каршы баш күтәрәләр, рус гарнизоны Казаннан куыла, Иван-кала камап алына. Казан дәүләте тәхетенә Әстерхан чыңгызые Ядегәр-Мөхәммәд утыра. Тау чирмешләре аның ягына чыгалар. Казан актив оборонага әзерләнә: анда 3 мең кешелек нугай атлы гаскәре һәм 10 меңлек ополчение туплана, Мәскәү гаскәрләре тылында Япанча морза һәм Арча бәкләре җитәкләгән 5 меңле атлы чирүләр хәрәкәт итә. 40 көннән артык камалып торганнан соң, 1552 елның 2 октябрендә Казан рус гаскәрләре тарафыннан яулап алына. 1552 ел ахырында – 1557 ел башында Казан территориясендә татарлар, марилар, удмуртлар һәм чувашлар күп тапкырлар рус хакимиятенә каршы күтәрелеп чыгалар, аяусыз азатлык көрәше җәелә. Әмма 1556 елда Казан ханлыгының төп территориясе тулысынча Рус дәүләте составына кертелә.

3

Шунысын да билгеләп узарга кирәк: төрле чорларда Казан ханлыгының территориясе зурлыгы үзгәрешләр кичергән, шуңа күрә әлеге дәүләтнең чикләре тәгаен генә мәгълүм түгел. Көньякта алар Самара дугасына, Нугай Урдасы җирләренә кадәр җәелгән, чикләр көнбатышта – Сура һәм Ветлуга елгаларының көнбатыш кушылдыклары бассейны аша, төньякта Мәскәү бөек кенәзлеге биләмәләре белән чиктәш хәлдә, чама белән Пижма һәм Чепцы (Чепца) елгаларыннан төньяктарак сузылганнар; көнчыгышта исә аларның кайлардан узулары гомумән аңлашылмый, фәкать хәзерге Башкортстан территориясенең көнчыгышында Төмән/Себер ханлыгы чикләренә орынгандыр дип фаразлана. Казан ханлыгының әлеге территориясе этносоциаль һәм географик принциплар буенча дүрт көнбатыш «як»ка (Арча, Тау, Болын һәм Уңъяк яр якларына) һәм алты көнчыгыш «җир»ләргә (Башкорт, Агыйдел, Вотяк, Кама, Костяк һәм Сыпла/Ципла җирләренә), административ-сәяси җәһәттә үзәк хан биләмәсенә («Болгар вилаяте») һәм, ким дигәндә, биш даругага (Алат, Арча, Гәреч, Җөри һәм Нугай даругаларына) бүленгән; Сәхибгәрәй ханның 1523 елның 1 гыйнварында бирелгән ярлыгында алар «Казан вилаятьләре һәм Аллаһ саклаулы җирләр» дип атала. Казан ханнарының сәяси йогынтысы һәм еш кына Казан ханлыгына ясак түләү даирәсенә Бөек Пермь һәм Вятка җире кергән, бу хакта, мәсәлән, Сафагәрәйнең Польша-Литва короле Сигизмунд I гә юллаган хатлары шаһитлык кыла. Якынча 1468–1477 елларда Вятка җире белән Ибраһим хан әмире (наместнигы) идарә итә. Казан ханлыгы җирләренең һәм наместникларының шундый катлаулы схемасы һәм иерархиясе фәкать әлеге территорияләрне Идел-Чулман Болгарстанының, Алтын Урданың, аның Болгар олысының һәм башка төньяк олысларының, җирле бәклекләрнең төрле үсеш чорларында идарә итү тарихыннан, аерым территорияләрне аларның реаль сәяси-идарә кысаларындагы, документаль

расланган атамаларыннан бәйсез рәвештә атау-исемләү традицияләреннән чыгып, шулай ук Казан ханлыгының территориясе һәм чикләре дәүләтнең төрле дәверләрендә үзгәрешләр кичерүе – аларның Мәхмүд (XV гасыр уртасы), Габделлатыйф (XV – XVI гасырлар чигендә) һәм Ядегәр-Мөхәммәд (XVI гасыр уртасы) ханнар заманнарында төрлечә булуы белән аңлатылырга мөмкин.

Казан дәүләте X–XIV гасырларда ук нигезләнгән кирмәннәрнең, шәһәрләрнең һәм авылларның күплеге (700 дән артык) белән таныла. Казан, Алабуга, Арча, Болгар, Җөри, Иске (Эчке) Казан, Кашан, Кирмәнчек, Тәтеш, Сәпәл (Цепель, Васильсурск), Чаллы, Шупашкар (Чабаксар) һәм башка шәһәрләр илнең эре хәрби-сәяси һәм мәдәни-икътисади үзәкләре булалар. Ханлыкның башкаласы – заманында бөтен Урта Идел буе һәм Урал яны төбәгенең иң зур сәяси, административ, икътисади һәм мәдәни үзәгенә әверелгән Казан шәһәре – 20 гектар чамасы территория били, анда 40 меңгә кадәр кеше яши. Ул хан утары урнашкан хисарны (цитадель, 13 гектар тирәсе), бистәләр һәм зиратлар белән әйләндереп алып ныгытылган посад өлешен, шулай ук шәһәрдән читтәге (мәсәлән, Арча кырындагы һәм Маркиз утравындагы) базарларны үз эченә ала. Шәһәрдә чүлмәкчелек, таш кисү-эшкәртү һәм күн; күн әйберләр җитештерү, агач эшкәртү һәм металлургия, зәркәнчелек чәчәк ата, хәрби-сугыш сәнгате алга китә. Бистәләр хуҗалык һәм рухи эшчәнлек, хәтта аларда яшәгән халыкның дине җәһәтендә бер-берсеннән аерылып торалар: татар морзаларының һәм сәедләренең – Әмәт, Колмәмәт, Утар бистәсе, Көрәеш бистә-утарлары, Әрмәннәр бистәсе, кораблар төзүчеләрнең – Бишбалта бистәсе, күнчеләрнең – Күн бистәсе, таш кисүчеләрнең – Ташаяк бистәсе һ. б., шулай ук шәһәрдән беркадәр арырак урнашкан Дәрвишләр бистәсе, Кара бай, Шәмсыр бистәләре булуы мәгълүм.

Казан ханлыгы халкын, дәүләт төзегән, зур географик киңлекләрдә таралып яшәгән һәм дәүләт тормышының барлык өлкәләрендә өстенлек иткән Казан татарларыннан (XV–XVI гасырларга нисбәтле рус язма чыганакларын-

да – «казанцы», «казанский народ», «казанские татары», «татары», «басурмане и татарове», «бусурмане», «бесермены» һ. б.) тыш, Чыңгызыйлар хакимиятенә ирекле буйсынган һәм аларның «рус золымыннан һәм яулавыннан... яклаучылар» һәм «дәүләт төзүчеләр» (XVI гасыр уртасына караган рус елъязмасы хикәятендә шулай күрсәтелгән) булуларын үтенгән марилар һәм чувашлар, шулай ук башкортларның, мордваларның һәм удмуртларның бер өлеше (XV–XVI гасырлар чыганакларында – «татары называемые черемисами», «черемисы», «горные черемисы», «луговые черемисы», «черемисы зовемые отяками», «чюваши», «башкиры», «башкирцы», «башкирды», «мордва», «мукша», «ары», «казанских мест вотяки», «отяки» һ. б.) тәшкил иткән, аларның гомуми саны 400 меңләп кеше исәпләнгән. 1552 елның октябрендә Казанны алуда катнашкан рус кенәзе Андрей Курбский, ачык итеп: «татар теленнән тыш, ул патшалыкка биш төрле тел: мордва, чуваш, чирмеш, воитек (вотяк. – *Б. Х.*), яки ар, бишенчесе башкорт [теле]» дип күрсәтелә; Көнбатыш Европаның күп кенә язма чыганакларында һәм XV–XVII гасырлар картографик документларында еш кына Казан ханлыгының кырый өлкәләре искә алына («Мордва иле», «Чувашия», «Черемисия», «Вачин иле», «Башкирия» һ. б.).

Казан ханлыгының дәүләт төзелеше шәркый традицияләргә нигезләнә. Иң югары хакимият хан – Чыңгыз хан варисы кулында булган, бу исә замандашлар алдында дәүләтнең абруен югары дәрәҗәгә күтәргән. Ләкин хан формаль рәвештә генә берүзе хакимияткә ия хөкемдар булган, реаль хакимият диванда – Мөхәммәд пәйгамбәр варисларыннан (сәедләрдән), карачыбәкләрдән, угланнардан һәм башкалардан торган югары катлау рухани һәм дөньяви аксөякләр вәкилләре җыенында тупланган. Хәрби-йомышлы аксөякләр бәкләрдән, әмирләрдән, морзалардан һәм казаклардан гыйбарәт булган. Аксөякләр катлавы даими рәвештә башка татар дәүләтләреннән чыгучылар, башлыча затлы татар нәселләре вәкилләре хисабына тулыланган. Әлеге нәселләр арасында дүрт

идарәче ыру – Ширин, Барын, Аргын һәм Кыпчак ырулары аерылып торган; ул ыруларның төрки дәүләтләрдәге традицияләре, тамырлары хунну һәм һуннар заманнарына ук барып тоташа. Иң мөһим мәсьәләләрне хәл итү өчен, илнең барлык аксөякләре корылтайга (рус кешеләре аны «барлык Казан җире» – «вся земля Казанская» дип атаганнар) җыелганнар. Хакимияткә сарай, дәүләт, мәхкәмә гамәлдарлары (чиновниклары) һәм башкалар хезмәт күрсәткән. Кырый территорияләрдә идарә итүдә җирле аксөякләр дә катнашкан (мәсәлән, чирмешләрдә – йөзбашлар яки вотякларда – тюро).

Казан ханлыгының салым түләүче катлавын дәүләт крестьяннары (кешеләр), конкрет феодалларга бәйле кешеләр һәм хәрби әсирләр (коллар) тәшкил иткән. Төп салымнар һәм йөкләмәләр ясак, амбар малы, илче кунак, салыг мөсамма, тамга тартнак, хәраҗ һ. б.дан гыйбарәт булган. Мөселманнар шулай ук гошер һәм зәкят, мөселман булмаганнар җизия (җәзия) түләгәннәр. Авылларда җәмәгать-ыруг җыеннарына берләшеп яшәгән татар халкының төп шөгыльләре сөрүле игенчелек, аранлы терлекчелек, кошчылык һәм бакчачылык булган; шәһәрләрдә татарлар һөнәрчелек (чүлмәкчелек, агач эшкәртү, күн һәм күн әйберләр җитештерү, тимерчелек, тукучылык, зәркәнчелек) һәм сәүдә, шул исәптән халыкара сәүдә (читкә һөнәрчелек эшләнмәләре, мехлар, бал, терлек, икмәк, коллар чыгарылган; илгә тоз, хуш исләндергечләр, ефәк һәм киҗе-мамык тукымалар, зәркәнчелек эшләнмәләре, кәгазь, китаплар кертелгән) белән шөгыльләнгәннәр. Ханлыкның кырый өлкәләрендә игенчелек, көтүле һәм йорттагы терлекчелек, кошчылык, бакчачылык, умартачылык, сунарчылык, балыкчылык һәм җыючылык үсеш алган.

Казан ханлыгының хәрби көчләре 5 мең кешелек атлы гаскәрдән (шул исәптән аз санлы авыр коралланган җайдаклардан), 25–40 мең кешелек чирмеш җәяүле гаскәреннән, җиңел артиллериядән һәм кайбер очракларда 200 ләп каек (галералар һәм ладьялар) исәпләнгән флоттан торган.

Ислам хакимлегендәге ханлыкта башка диннәргә карата түземлелек хөкем сөргән, бу сыйфат, күренеш исә Хәзәр каганлыгы, Идел-Чулман Болгарстаны, Монгол империясе һәм Алтын Урда традицияләре белән бәйле. Казанда әрмән чиркәве урнашкан, фин-угор халыкларының күпчелеге һәм төркиләрнең бер өлеше мәҗүсилектә булган. Ислам көч куллану аша түгел, этномәдәни бәйләнешләр көчәюе нәтиҗәсендә таралган. Мөселман руханилары Казан ханлыгында гыйззәтле урын биләгәннәр, Мөхәммәд пәйгамбәр варисы буларак олыланган сәед, ханнан кала, илдә абруе буенча икенче кеше булып исәпләнгән, ул еш кына хөкүмәт башында торган һәм үтә мөһим дипломатик вазифалар һәм йөкләмәләр башкарган. Халыкны агартуда руханилар әһәмиятле роль уйнаган, Казандагы җәмигъ мәчет каршында югары мәдрәсә, илдә күп кенә мәдрәсәләр, алар каршында китапханәләр эшләгән.

Дәүләттә эш кәгазьләре алып бару, хокук фагыйлияте системасы (шәригать нигезендә), тарих фәне, әдәбият һәм әдәбият белеме, музыкаль иҗат, бизәлеш-гамәли сәнгате, архитектура һәм башка тармаклар, өлкәләр үсеш кичергән, шуңа күрә дә, әйтик, европалы Сигизмунд Герберштейн үзенең «Мәскәү иле эшләре хакындагы язмалар»ында (1549) «бу татарлар башкалардан укымышлырак» дип теркәп калдырган. Казан ханлыгында мәктәпләрнең һәм китапханәләрнең, галимнәрнең һәм шагыйрьләрнең күплеге хакында кайбер татар риваятьләрендә дә хәбәр ителә. Дәүләттә эш кәгазьләре алып бару тәртибе, искәрелгәнчә, югары үсешкә ирешә, бу үз чиратында 1552 елның октябре вакыйгаларыннан соң сакланып калган татар тарихи документларында (мәсәлән, хан ярлыкларында) чагыла, бахшилар (канцелярия башлыклары) исә үзләренең статуслары буенча, атаклы нәселләрдән чыккан бәкләр кебек үк, социаль иерархиядә югары баскыч биләгәннәр. Мөхәммәдәмин хан һәм шагыйрьләр Өммикамал, Мөхәммәдьяр, Гарифбәкнең әдәби әсәрләре, Шәриф Хаҗитарханинең (Кол Шәрифнең?) тарихи-публицистик «Казан дәүләтенең җиңүе хакындагы бәян»

әсәре – Казан ханлыгы язма мәдәниятенең атаклы ядкярләре. Мөхәммәд ибне әл-Хаҗи Әхмәдҗинең «Арифметика фәне кагыйдәләре» һәм табиб Мөхәммәдәмин Болгариның аңлатмалар белән баетылган «Савыгу» («Шифалану») хезмәтләре дәүләттә төрле төгәл фәннәрнең югары дәрәҗәдәге үсешен ачык күрсәтә; аерым алганда, аларның казанышлары Казан ханлыгының югары шәһәр төзелеше мәдәниятендә һәм алга киткән медицинасында чагылыш таба.

4

Казан ханлыгының үзенчәлекле этносәяси оешуы (барлыкка килүе) һәм географик урнашуы, шулай ук дәүләт төзүче халыкның (татарларның, 200 мең кеше чамасы) чагыштырмача аз санлы булуы җирле халыкларның үзенчәлекле этносоциаль үсешенә китерә. Әлеге чорда этносара тәэсир итешүләрнең көчәюе, татар этник компоненты өлеше үсеше, дәүләт төзүче татар халкының ханлыкның кырый территорияләрендә яшәгән халыкларга карата киң этносәяси, социаль-икътисади һәм ирексезләмәгән дини йогынтысы, илнең фин-угор халыкларына төрки йогынты (нәтиҗәдә үзенчәлекле этнографик төркемнәр, мәсәлән, каратайлар, бисерманнәр һ. б. формалаша) һәм дәүләттәге төрки халыкларга фин-угорлар этномәдәни йогынтысы (аерым алганда, чувашларның килеп чыгышында, формалашуында ачык чагыла) күзәтелә.

Шунысын махсус искәртү мөһим: Казан ханлыгында Казан татарларын, мариларны һәм чувашларны, башкортларның, модваларның һәм удмуртларның бер өлешен үз эченә алган яңа этносәяси бергәлек оеша, бу хакта илдә хөкем сөргән тотрыклы этник тигезләнеш, социаль-икътисади, мәдәни һәм телләр интеграциясе (бер үзәккә тартылу), дәүләтнең барлык халыклары бердәм сәяси бөтенлектә яшәүләрен аңлавы һәм шул бөтенлекне үз Ватаннары итеп тanулары исбатлый. Нәкъ менә шул

чынбарлык XVI–XVII гасырларда Мәскәү дәүләтендәге Казан патшалыгына, соңгысының эзлекле рәвештә 1721–1917 елларда Россия империясендәге Казан губернасына, XX гасырда РСФСР һәм СССР составындагы Татарстан АССРга, Россия Федерациясе составындагы хәзерге Татарстан Республикасына дәвамчан яшәеш биргән Казан ханлыгын Казан татарларының (дәүләт төзүче халыкның) милли дәүләте сыйфатында гына түгел, шул ук вакытта Урта Идел буендагы барлык халыкларның берләшмәсе дип танырга һәм атарга җирлек, мөмкинлек бирә.

Золотая Орда
и её историческое наследие

ВВЕДЕНИЕ

В 2020 году Татарстан отпраздновал знаменательную дату – 100 лет со дня образования Татарской Автономной Советской Социалистической Республики, 100 лет со дня обретения государственности татарского народа на современном этапе истории.

Сегодня Республика Татарстан относится к числу устойчиво развивающихся субъектов Российской Федерации, это регион с мощнейшим социально-экономическим, культурным, образовательным и научным потенциалом. Республика является активным участником международных отношений, здесь совместно с авторитетными зарубежными организациями проводятся крупные спортивные, культурные, научные и экономические мероприятия. «Татарстанская модель развития за период постсоветского развития стала одной из самых успешных. Всё, что сегодня достигнуто республикой, – отмечал Президент Республики Татарстан Рустам Нургалиевич Минниханов, выступая на III съезде народов Татарстана, – это результат кропотливого труда многих поколений представителей самых разных национальностей. Мы едины в понимании того, что успешность Татарстана напрямую означает успешность нашей общей Родины – России». Действительно, за 100 лет с 1920 года Татарстан прошёл длинный, можно сказать, тернистый путь от среднестатистической аграрной губернии Российской империи до одного из ведущих субъектов Российской Федерации с сильной экономикой. За 100 лет большой скачок в своём развитии совершил и татарский народ.

Мощное этнополитическое движение татарского населения Российской империи в начале XX века, начавшееся после демократической Революции 1905 года и окончательно оформившееся после Февральской революции

1917 года, вынудило советское руководство по-новому взглянуть на проблему татарской национальной государственности и предпринять конкретные шаги по созданию автономной Татарской республики. Пусть права республики были достаточно ограниченными, но на тот период времени для татарского народа, лишённого своей национальной государственности во второй половине XVI века, это явилось огромным достижением. Через века татарский народ пронёс память о тех далёких легендарных временах, о своём богатом историческом прошлом.

История государственности на территории современного Татарстана имеет глубокие корни, идущие к таким государствам Средневековья, как Гуннская империя, Тюркский и Хазарский каганаты. Во II–VII веках, в период так называемого «Великого переселения народов», на территорию Среднего Поволжья активно проникают тюрко-угорские племена. Культура тюркоязычного населения края, существенно увеличившегося в VI–VIII веках, была близка культуре Тюркского и Хазарского каганатов и причерноморской Великой Болгарии. В 70-х годах VII века последняя была завоёвана хазарами, и часть болгар (государствообразующего населения Великой Болгарии) в VII–IX веках из районов Северного Причерноморья, Северного Кавказа и Западного Прикаспия перекочевала в Среднее Поволжье.

В X веке болгары создали на территории современной Республики Татарстан, в самом центре знаменитого Балтийско-Волжского торгового пути, первое государство в Среднем Поволжье и Приуралье – Волжско-Камскую Булгарию, в состав которой вошли многие местные тюркские, финно-угорские и, возможно, даже балто-славянские племена, и которая первоначально (до падения Хазарского каганата в последней трети X века, которому она была подчинена) состояла из двух «княжеств» – Булгарского и Суварского.

Расположение археологических памятников позволяет в общих чертах представить территорию Волжской Булгарии – основные памятники булгарского времени на-

ходятся на территории современных Республики Татарстан и Чувашской Республики, Ульяновской, Самарской и Пензенской областей. К концу XII века булгарские правители существенно расширили зону своего влияния на Верхнее Прикамье (совр. Пермский край) и Нижнее Поволжье с центром в городе Саксин (совр. Астраханская область). В булгарском государстве было большое количество (более 1200) крепостей, замков, поселений и городов, возникших в IX–XII веках. Города Болгар, Сувар, Биляр, Алабуга, Бряхимов, Джукетау, Ошель, так называемый «Муромский городок», «городище Хулаш», «Юловское городище» и др. представляли собой значительные военно-политические и культурно-экономические центры. По сравнению с синхронными древнерусскими и западноевропейскими городами булгарские города были более крупными по своим размерам и по количеству населения. Так, например, Биляр («Великий город» русских летописей) имел площадь более 800 гектаров и население более чем 50 тысяч человек. Существенную роль в жизни Волжско-Камской Булгарии играли политические, торгово-экономические и культурные связи со странами и народами Дашт-и Кыпчака и Северного Кавказа, Аббасидского халифата и Хорезма, с северными и южными русскими княжествами, Византией, Прибалтикой и Скандинавией, Индией, Афганистаном и Китаем.

Господствующей конфессией в государстве был ислам, который начинает проникать в Волго-Уральский регион во второй половине IX века, и который стал официальной государственной религией Булгарии в 922 году. Значительное влияние на укрепление позиций ислама и дипломатическое признание в мире, как мусульманской страны, оказало посещение Волжской Булгарии посольством багдадского халифа ал-Муктадира в указанном году. С конца X века практически всё население страны стало мусульманским. В X–XIII веках в границах Среднего Поволжья и Приуралья из племён булгар, баранджар, барсил (берсула), билеров, сувар (суаз, савир), эсегелей, отдельных групп буртасских, мадьярских, кыпчакских и

огузо-печенежских племён сформировался единый булгарский этнос (с единым языком, духовной и материальной культурой), а сама Булгария превратилась в страну высокоразвитого земледелия, скотоводства, градостроительства, ремёсел и торговли, что позволяет нам отметить функционирование в Восточной Европе особой булгарской цивилизации. Об этом же свидетельствует развитие в государстве многих видов искусства и литературы, науки, монументальной архитектуры. Благодаря разветвлённой и многоуровневой системе образования, население Булгарии (и женское, и мужское, например, в женских медресе Туйбики и Рабиги) обучалось основам религии и светских наук, что приводит к появлению известных в истории булгарских богословов, философов, писателей, историков и географов, представителей иных наук (отмечу имена поэта Кул Гали, историка Йакуба ибн Нугмана, медика Тадж ад-дина ибн Йунуса ал-Булгари, а также философов и писателей Сулеймана ибн Дауда ас-Саксини ас-Сувари, Абу-ль-аля Хамида ал-Булгари, Бурхан ад-дина ал-Булгари, Ходжу Ахмада ал-Булгари, являвшегося наставником и везирем великого султана государства Газневидов Ямина ад-Даула Махмуда Газневи).

Таким образом, к началу XIII века Волжско-Камская Булгария становится поистине особым и заметным явлением всемирной истории, что позволило венгерскому монаху Юлиану, совершившему в середине 1230-х годов два путешествия на восток в поисках «Великой Венгрии», написать в своём произведении под названием «Письмо о жизни, вере и происхождении татар», что «Волжская Болгария – великое и могущественное царство с богатыми городами». Однако в 1236–1237 годах в результате монголо-татарского завоевания Булгария, к тому времени уже представлявшая собой совокупность нескольких самостоятельных булгарских «княжеств», прекратила своё существование, а её территория во второй половине XIII века полностью вошла в состав Улуса Джучи (Золотой Орды). Позднее население Волжской Булгарии стало одним из важнейших компонентов средневекового татар-

ского этноса, а культура страны стала важной составной частью татарского историко-культурного наследия.

В период существования Золотой Орды происходили основные процессы политической, экономической и этнокультурной консолидации тюркоязычных народов этой огромной империи Чингизидов-Джучидов и формирования средневекового татарского этноса. Ныне известно около 150 золотоордынских городов, дающих основание говорить о цельной золотоордынской цивилизации. К числу крупнейших городов страны относились Болгар (совр. Татарстан), Сарай ал-Махруса и Хаджитархан (Астраханская область), Сарай ал-Джадид и Бельджамен (Волгоградская область), Мухша/Наровчат (Пензенская область), Укек (Саратовская область), Азак (Ростовская область), Маджар (Ставропольский край), Дербент (Дагестан), Кырк-Ер и Кырым/Солхат (Крым), Сарайчик и Сыганак (Казахстан), Ургенч (Узбекистан), Аккерман (Украина) и др. Средневолжские города Болгар, Джукетау, Иски-Казань, Казань, Кашан, Керменчуг и другие были средоточием административной власти, ремесленных производств, торговли, культурной и конфессиональной жизни Булгарского улуса Золотой Орды. Исторические источники чётко свидетельствуют о наличии в Среднем Поволжье некоего государственного образования с центром в Казани ещё до второй трети XV века, до образования Казанского ханства. Например, имеется свидетельство, что «Казанская Орда» якобы была образована сыном хана Бату Сартаком уже в середине XIII века. В XIV веке Казань, наряду с городами Болгар, Джукетау и Керменчук, упомянута уже именно как политический центр одного из местных «княжеств». Это ясно указывает на возросший в XIV веке суверенитет Казани от Сарая, но всё ещё в рамках единой Золотой Орды.

Распад Улуса Джучи привёл к появлению целого «созвездия» новых государств, продолживших традиции золотоордынской цивилизации и представлявших собой вполне целостную средневековую конфедерацию.

В 1438 или 1445 году образовалось Казанское ханство со столицей в городе Казани, унаследовавшее этнокультурные и социально-экономические традиции Волжской Булгарии и Золотой Орды. Территория государства по этносоциальному и географическому принципам делилась на четыре западные «стороны» (Арскую, Горную, Луговую и Побережную) и шесть восточных «земель» (Башкирскую, Беловолжскую, Вотякскую, Камскую, Костяцкую и Сыплиньскую/Циплиньскую), а административно-политически – на центральный ханский домен («Булгарский вилайет») и как минимум 5 «даруг» (Алатскую, Арскую, Галицкую, Зюрейскую и Ногайскую). В Казанском государстве было большое количество (более 700) крепостей, поселений и городов, возникших ещё в X–XIV веках. Города Казань, Алабуга, Арча, Болгар, Жори, Иске-Казан, Кашан, Тятеш, Чаллы представляли собой политические и культурно-экономические центры ханства. Население государства составляли добровольно подчинившиеся ханской власти предки современных казанских татар, башкир, марийцев, мордвы, чувашей и удмуртов общей численностью около 450 тысяч человек. Важную роль в жизни ханства играли торгово-экономические связи с русскими княжествами, со странами Средней Азии и Кавказа.

Длительная и упорная борьба между Москвой и Казанью за золотоордынское территориальное наследство, за господство в Волго-Уральском регионе завершилась падением Казани 2 октября 1552 года. В 1556 году вся основная территория татарского ханства была окончательно включена в состав Московского государства.

В годы Смутного времени (конец XVI – начало XVII века) Казанский край, формально всё ещё именуемый «Казанским царством» (что было отражено в титулатуре всех российских правителей до 1917 года), фактически обособился от Москвы. У части феодальной верхушки Казани возникла идея создания отдельного государства, руководящую роль в котором должна была играть группа местной русской знати. Эта политическая смута в Казани

продолжалась до 1613 года, до избрания царём Михаила Романова.

В 1708 году была образована Казанская губерния, в состав которой вошли Среднее Поволжье и Западное Приуралье. Казань стала одним из важных административных и промышленных центров Российской империи.

Развитие капиталистических отношений, формирование национальной буржуазии, изменения в социально-экономической жизни татар Среднего Поволжья и Западного Приуралья на рубеже XVIII–XIX веков стали основой для зарождения и развития татарского просветительства. Наиболее развитый период татарской просветительской мысли пришёлся на вторую половину XIX века и отразил растущее стремление передовых сил татарского общества к изменению жизни народа, что способствовало развитию и укреплению новых общественных отношений.

Правительственные реформы второй половины XIX – начала XX века создали условия для ускорения темпов буржуазных отношений в стране. Формирование в татарском обществе новой капиталистической элиты обусловили подъём национального самосознания и окончательное формирование на рубеже XIX–XX веков современной татарской нации...

Таким образом, предыстория и история современного татарского народа, современного Татарстана насчитывает сотни лет. Этногенез татарского народа и политогенез Республики Татарстан были сложны и прошли многие этапы своей «доистории» и истории, и в данной книге я вкратце рассматриваю лишь один из важнейших его периодов...

Улус Джучи как феномен цивилизации

1

Степи Евразии, бескрайние, раскинувшиеся на многие тысячи километров... В течение десятков веков выплёскивали они в западном и южном направлениях многолюдные волны номадов – «сотрясателей Вселенной»: скифов, сарматов, гуннов, «небесных тюрков», хазар, болгар, гузов, печенегов, кыргызов, кимаков, кыпчаков и других племён, периодически создававших гигантские либо очень большие по своим территориальным масштабам государственные объединения. Письменные источники об этих древних и средневековых племенах и государствах уже были представлены мной в нескольких научно-популярных сборниках: «Из глубины столетий» (Казань, 2000/2004); «История «скифов» глазами современников» (Казань, 2001); «Хазары и их вассалы глазами современников» (Казань, 2014).

В XIII веке степные просторы Евразии вновь стали ареной, на которой разыгрались грандиозные исторические события, по своему размаху и последствиям сравнимые разве что с Великим переселением народов. В центральноазиатских степях состоялось объединение многочисленных тюрко-монгольских племён в единое государство под властью волевого и харизматичного вождя Темучжина (годы жизни: 1155/1162–1227), получившего впоследствии титул-имя «Чингиз-хан» и давшего своей империи название «Yeke mongol ulus» («Великое монгольское государство»). Письменные источники по данному периоду и их анализ были представлены мной в книгах «Из глубины столетий» (Казань, 2000/2004), «История «скифов» глазами современников» (Казань, 2001), а также «Чингиз-хан – 850», изданной в Казани в 2002 году в связи с 850-летием со дня рождения Темучжина.

В 2019 году отмечалось 750-летие Золотой Орды – одного из самых больших «осколков» некогда единой Монгольской империи. В современной исторической науке в основном применяют два названия этого государства – «Золотая Орда» и «Улус Джучи». Во втором случае эта традиция заимствована из восточных источников, в первом – была привнесена из русской историко-публицистической литературы второй половины XVI – начала XVII века. Улус Джучи сыграл огромную роль в средневековой истории Евразии, в немалой степени предопределив дальнейшие векторы развития живших здесь народов и впоследствии образованных государств. В период своего расцвета Улус Джучи занимал огромную территорию, простираясь от Иртыша на востоке до Дуная на западе, от Белого моря на севере до Чёрного и Каспийского морей на юге. Чингизидам-Джучидам удалось на длительное время объединить под своей властью многочисленные народы, являвшихся носителями различных культур, типов хозяйствования и форм организации политической власти.

Редко история какого-либо государства вызывала в научном сообществе более бурные дискуссии. Наряду с чисто научными факторами, обусловившими их, здесь велика роль и вненаучных факторов. Идеологические установки имперского и советского периодов в отечественной исторической науке жёстко ограничивали возможности исследователей в научной интерпретации роли и места Улуса Джучи в истории народов Евразии. В этой связи в работах, изданных в эти периоды, история Золотой Орды преимущественно рассматривалась сквозь призму её негативного «вклада» в мировую цивилизацию. Отдельно стоит упомянуть печально известное постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» от 9 августа 1944 года, нанёсшее колоссальный удар по адекватному научному изучению истории государства Чингизидов-Джучидов в СССР.

Неудивительно, что в дореволюционный и в советский периоды учёные, изучавшие историю Золотой Орды в соответствии с принципами объективности и историзма, вопреки официальным идеологическим установкам, были редким исключением. Среди них необходимо особо отметить Никиту Бичурина (1777–1853), Осипа Ковалевского (1801–1878), Михаила Иванина (1801–1874), Гордия Саблукова (1803–1880), Василия Григорьева (1816–1881), Илью Березина (1818–1896), Доржи Банзарова (1822–1855), Василия Радлова (1837–1918), Василия Бартольда (1869–1930), Бориса Владимирцова (1884–1931), Николая Трубецкого (1890–1938), Магомеда Сафаргалиева (1906–1970), а также Льва Гумилёва (1912–1992). Огромный труд по собиранию восточных сведений о Золотой Орде (при финансовой поддержке председателя Археологической комиссии графа Сергея Строганова) был предпринят в XIX веке известным источниковедом Владимиром Тизенгаузеном (1825–1902), в 1884 году издавшим первый том «Сборника материалов, относящихся к истории Золотой Орды» и подготовившим второй том, опубликованный уже в 1941 году, после смерти учёного. Существенный вклад в дело изучения Улуса Джучи и золотоордынского наследия внёс в советские годы казанский историк-востоковед, выдающийся татарский источниковед Миркасым Усманов (1934–2010).

В 1950–1980-х годах отдельным направлением в изучении истории Золотой Орды стали археологические исследования на территории Среднего и Нижнего Поволжья, явившиеся продолжением научных изысканий дореволюционного этнографа и археолога Александра Терещенко (1806–1865), а также археолога Франца Баллода (1882–1947), умудрившегося изучать материальное наследие Золотой Орды в годы Гражданской войны. Специфика археологической науки в известной степени позволяла учёным обходить острые политико-идеологические «углы» любой темы. Поэтому результаты раскопок (проводимых, в частности, под руководством профессоров МГУ Алексея Смирнова (1899–1974) и Германа

Фёдорова-Давыдова (1931–2000)) дали удивительно богатый фактический материал о разных сторонах жизни золотоордынского общества.

В предреволюционный период, а затем в эмиграции среди российских интеллектуалов формируется евразийская концепция понимания своеобразия Российской цивилизации. В своих взглядах евразийцы признавали значительное и, главное, позитивное влияние Золотой Орды на процессы, происходивших на Руси. Так, по словам одного из главных идеологов евразийства Петра Савицкого (1895–1968), «пример монголо-татарской государственности (Чингисхана и его преемников), сумевший овладеть и управиться на определённый исторический срок огромной частью Старого Света, несомненно, сыграл большую и положительную роль в создании великой государственности русской». Примечательно, что евразийская концепция, не признанная советской наукой, нашла активных последователей на Западе.

История Улуса Джучи получила отражение и в трудах татарских дореволюционных историков – Шигабутдина Марджани (1818–1889), Мурата Рамзи (1854–1934), Ризаэтдина Фахретдинова (1859–1936) и некоторых других. В них Золотая Орда предстаёт как развитое и цивилизованное государство, являвшееся важным этапом в истории татарского народа. В последующем такой подход в осмыслении роли и значения Улуса Джучи получил развитие в работах татарских учёных, после октября 1917 года оказавшихся в эмиграции, – Габдельбари Баттала (1880–1969), Акдеса Курата (1903–1971), например.

Коренные перемены в подходах к осмыслению истории Золотой Орды в отечественной историографии произошли только после распада советской политической системы. В новых условиях учёные смогли освободиться от партийно-идеологических шор и переосмыслить историю Золотой Орды, основываясь на принципах научности и взвешенного подхода, избегая крайних суждений как с точки зрения акцента на якобы разрушительные последствия ордынского влияния, так и идеализации вза-

имоотношений оседлых и кочевых народов. Например, в эти годы кардинально пересмотрел свою былую «булгарскую» концепцию этногенеза и этнической истории татар крупнейший в России специалист по средневековой археологии и истории Среднего Поволжья, доктор исторических наук, создатель полного свода булгаро-татарских археологических памятников (ставший основой для изучения исторической топографии Волжской Булгарии, Булгарского улуса Золотой Орды и Казанского ханства) и один из разработчиков 6-томной «Археологической карты Республики Татарстан» Равиль Фахрутдинов (1937–2014). В итоге 1990-е и начало 2000-х годов были отмечены целым рядом интересных научных и научно-популярных публикаций по истории Золотой Орды.

Помимо влияния евразийцев, зарубежная историография темы формировалась в рамках традиционной западной ориенталистики. В этой связи нельзя не назвать имя классика этого направления Бертольда Шпулера (1911–1990), а также одного из активных современных исследователей истории Золотой Орды Юлая Шамильоглу.

На современном этапе происходит активный обмен мнениями и взаимодействие между российскими и зарубежными учёными, работающими в данной сфере. Недавно изданные фундаментальные коллективные монографии (например, 3-й том 7-томной «Истории татар с древнейших времён» и «Золотая Орда в мировой истории» на русском и английском языках) и международные научные конференции (например, проведённые в 2019 году во Франции, России, Казахстане и Турции) очень наглядно демонстрируют плодотворный характер такого сотрудничества...

2

Предыстория Улуса Джучи (Золотой Орды) неразрывно связана с событиями, происходившими в Центральной Азии в конце XII – начале XIII века. В это время, на фоне

укрепления феодальных отношений у кочевавших здесь татаро-монгольских племён, в среде их знати разворачивается борьба за главенство. Победу в ней одержал один из предводителей «чёрных татар» (монголов) по имени Темучжин, и в 1206 году у истоков реки Онон, на курултае тюрко-монгольской знати он был провозглашён «Великим ханом Чингиз-ханом» (титул «Чингиз-хан» на сегодняшний день трактуется учёными как «Повелитель бескрайнего, как море»). За относительно короткий отрезок времени под властью монголо-татар (а этот термин известен по письменным источникам уже с первой трети XIII века и не является, как думают многие, выдумкой авторов XIX века Христиана Крузе и Петра Наумова) оказались народы Алтая и Сибири, были покорены Китайская империя, территории Средней Азии, Ирана и Закавказья.

Любые завоевания несут неисчислимые беды и колоссальный урон народам, оказавшимся на пути агрессоров. В этом отношении не были исключением и результаты военных походов монголо-татар. Однако, в отличие от практики многих иных завоевателей, они не стремились уничтожить духовные ценности и уклад жизни на покорённых территориях. Более того, уже на этапе становления Монгольской империи проявилась одна из уникальных её черт – толерантность в отношении религии и культуры завоёванных народов, а в определённых случаях и активное заимствование цивилизационных достижений последних. Особенно ярко данная тенденция прослеживается в отношении Китая, являвшегося тогда крупнейшим очагом мировой цивилизации. В данном случае монголо-татары не ограничились только военной и культурной сферами, а заимствовали многовековой опыт китайцев в управлении государством.

Время возникновения Улуса Джучи как субъекта Монгольской империи восходит к периоду правления Чингиз-хана. Ещё в процессе формирования своего огромного государства он поделил страну на улусы, главный из которых оставил себе, а два периферийных отдал в вассальное управление сыновьям Джучи и Чагатаю. (Уже

после его смерти возник ещё один – улус внука Хулагу.) Собственным преемником Чингиз-хан назначил третьего сына, Угедея, а старшему сыну Джучи (годы жизни: 1184–1227) завещал западные территории, большую часть которых ещё предстояло завоевать. После смерти Джучи в 1227 году во главе улуса, по личному повелению Чингиз-хана и утверждению всемонгольским курултаем 1228/1229 года, встал сын Джучи – Бату (годы жизни: ок. 1209–1255/1256). Именно ему, во главе 30-тысячного корпуса, предстояло решить эту задачу. В 1229–1230 годах Бату и его братья организовали неудачный для них поход на «область Саксин» против кыпчаков и волжских булгар. В этом месте я напомню читателю, что в 1223/1224 году монголо-татары под командованием Субэдэя и Джэбэ после их победоносной битвы на Калке уже потерпели одно очень серьёзное поражение от волжских булгар. Автор XIII века Ибн ал-Асир сообщает нам: «Сделав с Русскими то, что мы рассказали, и опустошив земли их, Татары вернулись оттуда и направились в Булгар в конце 620 года [хиджры]. Когда жители Булгара услышали о приближении их к ним, они в нескольких местах устроили им засады, выступили против Татар, встретились с ними и, заманив их до тех пор, пока они зашли за место засад, напали на них с тыла, так что Татары остались в середине: поял их меч со всех сторон, перебито их множество и уцелели из них только немногие. Говорят, что их [уцелевших?] было до 4 тысяч человек. Отправились они оттуда в Саксин, возвращаясь к своему царю Чингиз-хану, и освободилась от них земля Кыпчаков; кто из них спасся, тот вернулся в свою землю...» В 1232 году татаро-монголы опять вторглись в юго-восточную часть Волжско-Камской Булгарии (в это время находившейся уже в стадии феодальной раздробленности), но дальше на их пути стояла хорошо укреплённая крепость Биляр («Великий город», столица ранее единого государства) и азиатские воины не решились на его штурм. Указанные выше обстоятельства (неоднократные поражения от волжских булгар) обусловили необходимость вынести

вопрос о новых западных завоеваниях на общегосударственный уровень. Этот вопрос поддержал лично Великий хан Монгольской империи Угедей. Мобилизация военных сил всей империи позволила существенно увеличить армию Бату, численность которой современные учёные оценивают от 50 до 120 тысяч человек. Средневековый историк Ала ад-дин Джувейни писал: «Когда Каан [Угедей] во второй раз собрал Великий курултай, они [царевичи] вместе совещались об истреблении и покорении всех оставшихся [до сих пор ещё] непокорёнными. Было принято решение о завоевании пределов Булгар, Ас и Рус, находившихся по соседству со становищем Бату, до сих пор не подчинённых и [тщеславно] гордившихся множеством своих городов. В помощь и поддержку Бату он [Угедей] назначил кандидатов из принцев: Менгу-хана и его брата Бучека, из своих сыновей – Гуюк-хана и Кадагана; из других царевичей – Кулкана, Бури, Байдара, братьев Бату – Хорду и Тангута и несколько других, а из авторитетных эмиров был [назначен] Субетай-бахадур. По порядку войск все царевичи отправились на места их жительства, а весной двинулись из своих становищ и поспешили приступить [к делу]. В пределах Булгара царевичи сошлись. От множества их войск земля содрогнулась и даже дикие звери изумились численному превосходству и шуму их войск...»

Таким образом, осенью 1236 года татаро-монголы начали завоевательный поход в Европу, и первой серьёзной силой на их пути вновь оказалась Волжско-Камская Булгария. Завоеватели штурмом взяли Биляр, а также иные булгарские города и селения, а к концу XIII века территория этого тюркского государства полностью вошла в состав Улуса Джучи. После покорения мокши, буртасов и кыпчаков Среднего и Нижнего Поволжья настал черёд политически раздробленных русских земель. В 1237 году монголо-татары разбили войска Рязанского княжества, в 1238 году – объединённые войска Северо-Восточной Руси. В 1239–1240 годах пала и Юго-Западная Русь – Переяславское, Черниговское, Киевское и Галицко-Волын-

ское княжества. После разгрома русских земель монголо-татарские войска двинулись дальше в Европу. Разорению подверглись Польша, Чехия, Венгрия, Хорватия. Однако выйдя к Адриатическому морю, татаро-монголы повернули обратно (через Боснию, Сербию и Дунайскую Болгарию). Среди причин, побудивших Бату принять это решение, наиболее часто называется смерть Великого хана Угедея и желание Бату присутствовать в Каракоруме на избрании нового верховного хана. Кроме того, было необходимо держать в покорности уже завоёванные территории, что при дальнейшем продвижении на запад было бы проблематично. Решению этой задачи мешало ещё одно серьёзное обстоятельство – после взятия Киева, по приказу Угедея, из войск Бату были отведены наиболее боеспособные тумены под предводительством Гуюка и Мунке.

В начале 1240-х годов одна часть войск Бату вернулась в Монголию, другая осталась на Волге. Одной из главных причин, побудившей Бату остаться здесь, была военно-стратегическая – отсюда было удобно держать под контролем покорённые народы и территории. Таким образом, при хане Бату происходит становление будущего государства. Необходимо особо подчеркнуть, что первой столицей Бату-хана становится город Болгар на территории современной Республики Татарстан. Позднее летней столицей Улуса Джучи Болгар остаётся и при хане Берке (годы жизни: 1209–1266). Об этом упоминают, например, Гильом де Рубрук и Марко Поло, а также анонимный русский автор летописно-публицистической повести середины XVI века [*о чём Б. Л. Хамидуллин писал уже в 2002 году в своей монографии «Народы Казанского ханства: этносоциологическое исследование»*]. Эту письменную информацию подтверждает и тот нумизматический факт, что Болгар стал первым центром чеканки собственно золотоордынских монет. Всё это привело к тому, что в исторической памяти татар Болгар всегда чётко ассоциировался с «Золотым престолом», где «находятся останки великих ханов». Отмечу также, что в XVI веке русский

автор «Казанской истории» даже основание города Казани приписал некоему «царю Саину Болгарскому», а ведь мы знаем, что «Саином» («благородным», «справедливым», «добрым») в средневековых письменных источниках именовался именно хан Бату – об этом мы читаем у Марко Поло, Григора Акнерци, Рашид ад-дина, Макризи, Нувайри, Вассафа, Ибн Биби и других авторов...

В годы правления Бату (1242–1256) Улус Джучи не был суверенен и являлся частью «Великого монгольского государства» («Yeke mongol ulus»). Доказательством тому является чеканка в Улусе Джучи монет от имени Великого хана Менгу, отсылка большей части налогов и дани в центр империи, необходимость согласовывать кандидатуру преемника на ханском престоле улуса с администрацией в Каракоруме и разное иное.

Консолидация в рамках единой Монгольской империи была необходима татаро-монгольской знати в первую очередь для продолжения широкомасштабных завоеваний. Но после их завершения и наступления мирной жизни единые управление и контроль над столь огромными и разнородными порабощёнными территориями оказались весьма проблематичны. По ходу развития мирных хозяйственно-общественных процессов, культурного сближения завоевателей с завоёванными, возрождения и усиления местных домонгольских традиций, к которым приходилось приспосабливаться пришлым правителям, возникали локальные специфические формы политической, хозяйственной и культурной жизни. Нити управления всё больше сходились на уровне отдельных улусов, власть же и опека кагана («хана ханов», «Великого хана») из имперской столицы Каракорума становилась фактически бесполезной обузой, всё больше связывала по рукам, тяготила улусных правителей и региональную аристократию. К моменту завершения формирования Монгольской империи улус кагана включал Монголию и Китай, Улус Чагатая – территорию нынешней Средней Азии (весь Восточный и Западный Туркестан), Улус Хулагу – Иран, Афганистан, Южное Закавказье и Месопотамию. Улус

Джучи, основанный в период 1219–1224 годов из первоначального удела Джучи (возникшего из покорённых земель енисейских кыргызов и «лесных народов» юга Сибири в 1207–1208 годах), составлял западную часть государства, с учётом зависимых территорий охватывая с востока на запад земли от Алтая до Дуная, и с юга на север – от Арала до Урала (Прииртышье, Саяно-Алтайское нагорье, Западную Сибирь, Приаралье и Приуралье, Нижнее и Среднее Поволжье, Северный Кавказ, Подонье, Северное Причерноморье, Приднестровье, а также северо-восточную часть Восточно-Европейской равнины). Ослабление центральной власти и междоусобная распря за каракорумский престол привели к тому, что в 1269 году главы улусов Джучи, Чагатая и Хулагу отказались признавать самопровозглашённого Великого хана Хубилая, разграничили свои владения, подведя черту под существованием единой Монгольской империи и узаконив её окончательный распад.

В Юаньском Китае (Хубилай основал новую династию Юань, перенёс свою столицу из Каракорума в Ханбалык – современный Пекин) и Хулагуидском Иране довольно быстро, в Средней Азии (Улус Чагатая) немногим позже (в общей сложности через 90–120 лет) чингизидские династии были свергнуты, политические и общественные институты татаро-монгольского происхождения практически полностью искоренены, былые мощь и влияние утрачены. У Джучидов же всё это сохранилось; к тому же по размаху территории, достигавшей в разные периоды истории 6–8 млн км², их улус был крупнейшим. Поэтому именно Улус Джучи, на мой взгляд, следует считать основным наследником Монгольской империи, сохранившим её могущество, и последним в череде великих степных империй, начиная от скифской. Она осталась в общественной памяти под рядом принятых в различных национальных и исторических традициях названий: Улус Джучи, или Улуг (Великий) Улус, Дашт-и Кыпчак, или Страна Комания, Улус Берке, или Мамлакат-и Узбек (Государство Узбека), Держава татар, или Великая Татария

и, наконец, Орда, или Золотая Орда. Последнее наименование является, пожалуй, наиболее распространённым в отечественной и зарубежной науке и публицистике и, на мой взгляд, наилучшим образом отражает величие и могущество этого государства...

3

Окончательное отделение Улуса Джучи от Монгольской империи произошло при хане Менгу-Тимуре (годы правления: 1266–1280), внуке Бату. Продолжив политику хана Берке на обретение независимости Золотой Орды от метрополии, он первым из ордынских ханов, в 1266/1267 году (665 год хиджры), начал чеканить монеты со своим именем и титулом «правосудный Великий хан» в монетных дворах Болгара и Биляра, Сарая и Крыма, Хорезма и Укека, а также выдавать собственные ярлыки, что свидетельствовало о явных притязаниях на самостоятельность Улуса Джучи. Юридическое оформление суверенитет Золотой Орды получил на проведённом в Средней Азии на берегу реки Талас в 1269 году курултае представителей Чингизидов и татаро-монгольских нойонов.

Безусловно, что, как и Монгольская империя, Золотая Орда была создана на основе военной силы. Стремительные завоевания и покорение монголо-татарами множества стран и народов сопровождались уничтожением и пленением огромного числа людей – воинов и мирных жителей, страданиями оставшихся в живых. Были разрушены и сожжены многие города (отмечу только некоторые города Средней Азии, Кавказа и Восточной Европы: Отрар, Бухара, Самарканд, Ургенч – столица Хорезма, Гургандж, Шамхор, Дербент, Самцхе, Эрзурум, Биляр – столица Волжской Булгарии, Болгар, Сувар, Джукетау, Рязань, Владимир, Киев, Люблин, Краков, Загреб), крепости и населённые пункты. Но, как гласит древнее изречение китайского оратора Лу Цзя (III–II века до н. э.), приписываемое в том числе и советнику Чингиз-хана Елюй

Чуцаю (1189–1243), «Сидя на коне можно завоевать империю, но нельзя ею управлять, сидя на коне». Империи, построенные исключительно на насилии, не могли существовать долго, быстро распадались. Вряд ли и Золотая Орда смогла бы держаться лишь на силе оружия и жестоком подавлении всякого сопротивления и недовольства, на слабости покорённых после завоевательного удара, на их страхе перед повторными карательными экспедициями и возможным истреблением (хотя унаследованная от монголо-татар военная сила Улуса Джучи была действительно велика, могла достигать в общей сложности 250 тысяч воинов и внушала поистине мистический страх, а акции против непокорных недругов и вассалов проводились молниеносно и неотвратимо). Процесс возникновения и существования мегаимперий, как правило, гораздо более сложен, чем просто завоевание и порабощение. Они строятся на сочетании как принуждения, так и благ, которые даёт объединение, то есть на определённом взаимовыгодном консенсусе. Имперское государство становится устойчивым лишь тогда, когда делается полезным обществу и является гарантом порядка, развития экономики, культуры и так далее. Так и создание Золотой Орды привело к появлению, в частности, намного более устойчивой и стабильной политической ситуации в Центральной Евразии и Восточной Европе. Народы и государства, завоёванные и вошедшие сначала в Монгольскую империю, а затем и в Улус Джучи, в основной своей массе в предшествующий период находились в условиях постоянных междоусобиц и распрей, внутренних и внешних конфликтов. Здесь шли частые и кровопролитные междоусобные войны, во время которых также разрушались города, приходили в запустение поселения. Включение же в состав империи Джучидов дало относительно твёрдый государственный порядок, резко отличающийся от предыдущих неустойчивости и раздробленности. В окружении ослабленных войнами, междоусобицами и внутренними противоречиями соседей Золотая Орда стала выглядеть великолепным «островом стабильности».

Монголо-татары принесли идею централизованной власти, благодаря которой объединили прежде слабо организованные степные племена Дашт-и Кыпчака. Уже триумфатор западного похода Бату («Батый» русских летописей), пересев из седла на трон в городе Болгар на территории современного Татарстана, сменил амплуа полководца на амплуа строителя государства. Он и последующие правители Улуса Джучи создали стройную, сложноразветвлённую, но, несмотря на это, довольно устойчивую систему управления страной. В бывшем кыпчакском «Диком поле» на смену постоянным межплеменным распрям и вражде пришла стройная и твёрдая государственная система улусов с чётким десятичным делением населения. Более того, здесь произошла подлинная социальная революция, когда на смену родоплеменным отношениям пришёл военно-феодальный строй на основе условных (суйургал) и безусловных (тархан) пожалований. Был выстроен эффективный государственный механизм. Неразбериха, внесённая военными действиями, уничтожением либо отстранением от власти прежней кыпчакской элиты, со второй половины XIII века почти на сотню лет «уступила место относительно мирной, стабильной жизни в могущественном государстве» [*В. В. Трепавлов*]. Об уровне безопасности свидетельствует, например, тот факт, что города во внутренних районах Золотой Орды до второй половины XIV века не имели крепостных стен и иных укреплений.

Старые тюркские племенные союзы были раздроблены и включены в военно-административную и клановую структуру Улуса Джучи; их племенная знать частью была истреблена, частью влилась в состав новой аристократии. Джучидское правительство установило своеобразное «крепостное право» в интересах удобства сбора налогов и осуществления военной мобилизации, запретив самовольные переходы жителей между улусами. Многие близкородственные тюркские племена, ранее раскиданные по разным этнополитическим формированиям, впервые были собраны в общем территориально-политиче-

ском пространстве. Исчезновение государственных границ и межплеменных перегородок, преодоление распрей и политическое единство дало толчок их сближению и запустило важные этнические процессы, создав предпосылки слияния разрозненных тюркских племён в единые народности. В результате всего этого Золотая Орда стала «этнической колыбелью» для многих современных тюркских народов Евразии, чей этногенез «происходил на основе населения различных провинций этого государства» [*В. В. Трепавлов*].

Так, именно в Джучиевом улусе во многом берёт своё начало и происхождение современных субэтнических сообществ, определяемых этнонимом «татары» (волго-уральские, крымские, сибирские и др.). Само это слово, ныне являющееся обозначением двух наций (крымско-татарской и татарской) и двух этнических групп (буджакских и литовских татар), стало широко известно именно в период Золотой Орды. Будучи именем одного из племён (а чуть позднее – союза племён) востока Центральной Азии, оно уже задолго до татаро-монгольских завоеваний служило на Востоке общим обозначением совокупности некоторых центральноазиатских народов – в том числе и собственно монголов («чёрных татар» в китайских письменных источниках). Поэтому в большинстве средневековых источников полиэтничные монгольские войска назывались не «монголы», а «монголо-татары» (например, средневековый армянский историк Киракос Гандзакеци использует термин «мугал-татары») либо просто «татары». Тюркские же народы Золотой Орды, по известной в истории традиции приняв на себя имя народа-завоевателя и одновременно употребляя собственные племенные наименования, стали называть себя «татарами». И не зря арабский филолог и историк XV века Ибн Арабшах писал об Улусе Джучи, что «это область исключительно татарская».

Таким образом, в эпоху Золотой Орды понятие «татары», употреблявшееся и как этноним, и как политоним, и как соционим, впервые получило этноинтегри-

рующий смысл. В западной её части (часто именуемой «Ак Ордой»), являвшейся основным ядром государства, началось объединение тюрков в единую татарскую этническую общность. Из-за распада Джучиева улуса формирование единой татарской народности приостановилось, но позднее в Астраханском, Казанском, Касимовском, Крымском и Сибирском ханствах, на территории современных Румынии, Польши, Литвы и Белоруссии на её основе стали складываться локальные этнические татарские общности (астраханские, казанские, касимовские, крымские, сибирские татары, татары-мишари, добруджские и польско-литовские татары и другие), прекрасно осознающие своё этническое единство. Процессы этнической истории татар разных регионов продолжились в рамках Российского и иных государств.

В то же время ставить знак абсолютного равенства между понятиями «золотоордынский» и «татарский», на мой взгляд, всё-таки не совсем корректно. Этнополитическими наследниками Золотой Орды, кроме собственно современных татарской и крымско-татарской наций, следует считать большинство тюркских народов России и постсоветского пространства, ибо из неё произрастают корни их этногенеза и национальной государственности. Прямыми потомками татар Золотой Орды являются балкарцы, башкиры, казахи, каракалпаки, карачаевцы, кумыки, ногайцы, часть узбеков и другие народы. Как правильно писал в 2011 году казахский исследователь Жаксылык Сабитов, «золотоордынские татары были предковым этносом для всех групп современных татар (казанских, сибирских, астраханских, крымских, польско-литовских татар), ногайцев, башкир, казахов, каракалпаков, узбеков, ушедших с Шейбани в Среднюю Азию и др.» Моё личное итоговое мнение: Золотая Орда – это общее историческое достояние/наследие многих тюркских (и не только) народов, но в первую очередь татар.

4

Наряду с положительными политическими и этническими последствиями соединение огромных территорий в составе Джучидской империи, исчезновение между ними границ и таможенных преград создало предпосылки для складывания также и единого экономического пространства, дававшего доступ к огромным материальным ресурсам в гораздо большем масштабе, чем ранее, и создававшего возможность их аккумулирования. В конкретном случае Золотой Орды особенно значимо стало то, что в рамках одной социально-политической системы оказались объединены многочисленные группы людей, проживавшие в различных природных зонах с разнообразнейшим растительным и животным миром (пустыни и полупустыни на юге, степи и лесостепи, широколиственные леса, сибирская тайга на севере, а также горы и субтропики в Крыму и на Кавказе) и принадлежавшие к различным хозяйственно-культурным типам. Основную часть территории Золотой Орды, её ядро составляли степи, население которых продолжало вести кочевую и полукочевую скотоводческую жизнь, перемещаясь с юга на север летом и в обратную сторону зимой. Количество скота в Орде поражало впечатление путешественников: так, итальянец Иосафат Барбаро в течение шести дней наблюдал непрекращающееся перемещение стад, занимавших в степи всё обозримое пространство до горизонта. Одновременно в периферийных районах и зависимых территориях (Хорезм, Северный Кавказ, Крым, Волжско-Камская Булгария, русские княжества) основой хозяйства являлось оседлое земледелие, садоводство, огородничество и стойлово-пастушеское скотоводство. Большую роль среди хозяйственных занятий населения играли бортничество, рыболовство и охота. Всё это сделало экономику Золотой Орды многоукладной и, в конце концов, по словам сотрудницы Оксфордского университета Мари Фаверо Думенжу, «привело к беспрецедентной интенсификации взаимных обменов» между террито-

риями, особенно в Поволжье, являвшимся центральным регионом страны. Огромное значение для поддержания и укрепления единства экономического пространства имело то, что на подвластных Джучиевому улусу землях была создана на более глобальном уровне общая система монетно-денежного обращения. Это было тем более важно, что многие территории, включённые в Орду, ранее не имели собственной развитой чеканки монет. Постепенно монетная система страны, состоявшая из ряда региональных монетных дворов, подвергалась всё большей унификации. В ходе нескольких денежных реформ она была упорядочена и приведена к единой стройной структуре, включавшей золотые динары, серебряные дирхемы, медные пулы, которые стремились чеканить по единой весовой норме.

Но ещё более важную роль, чем для развития внутреннего товарообмена, Золотая Орда сыграла в развитии международной торговли. Благодаря своему исключительно выгодному географическому положению, она стала узлом, где пересекался целый ряд трансконтинентальных караванных торговых магистралей. Важнейшим из них было северное ответвление знаменитого Великого шёлкового пути, начинавшееся в Китае и через Восточный Туркестан, Семиречье, Хорезм проходившее в Поволжье, а оттуда – в Центральную Европу. Благодаря удачной конъюнктуре, обусловленной войнами и нестабильностью на Среднем и Ближнем Востоке, товарный поток из Китая (пряности, шёлк, хлопок, драгоценные камни, хлеб и рабы) хлынул в Европу именно через более спокойную Золотую Орду. Немногим уступал по своему значению поволжский «Пушной» путь (с севера на юг), который связывал мусульманский Восток с Северо-Восточной и Северной Европой и Балтикой. Также в Золотой Орде брали своё начало пути черноморско-волжский (соединявший Причерноморье с Нижним Поволжьем и далее через Среднюю Азию в Китай и Индию) и транскавказский (связывавший Ближний Восток с Юго-Восточной Европой).

Сложно переоценить важность разнообразного товарообмена со странами Европы и Азии в хозяйственной жизни Золотой Орды. Он наполнял ханскую казну торговыми пошлинами, обогащал всевозможных посредников и многочисленную обслугу. Кроме того, наряду с транзитом непосредственно из подвластных самой Золотой Орде территорий в значительных количествах экспортировались зерно, пушнина, кожевенные товары, невольники. Главную же статью экспорта составлял всевозможный скот, пользовавшийся огромным спросом на внешних рынках в Западной Европе, а также на Ближнем и Среднем Востоке, где особенно ценились породистые поволжские скакуны. В Золотую Орду импортировалось много предметов роскоши, дорогое оружие, ткани, пряности и прочие товары, первоочередными потребителями которых были ханский двор и знать. В силу всего вышеназванного купечеству в Золотой Орде в соответствии с традициями, заложенными ещё Чингиз-ханом, оказывалось особое покровительство. Для поощрения торговли государство старалось удерживать низкий уровень таможенных сборов, не превышавший 3–5 % от стоимости товаров. Установленные в империи порядки защищали жизнь, честь и имущество торговцев, а сильная власть обеспечивала достаточный уровень безопасности перемещения караванов с товарами.

Баснословные выгоды и доходы, которые приносила трансконтинентальная торговля высшим слоям Золотой Орды, в значительной степени определяли международные амбиции ханов и их окружения, толкая их к продолжению внешней экспансии. Стремление захватить важные торговые города и распространить свой контроль на балканский и малоазиатский отрезки Великого шёлкового пути делало Улус Джучи стратегическим противником Улуса Хулагу / государства Ильханов (с которым Орда на протяжении 1260–1390-х годов с переменным успехом воевала на территории нынешнего Азербайджана), Византии и королевств крестоносцев, созданных на землях арабов, и в то же время союзником мамлюкско-

го Египта и малоазиатских турок-сельджуков. Наиболее тесными были ордынско-египетские связи, благодаря кыпчакским корням правивших с середины XIII до конца XIV века мамлюкских султанов и переносу в Египет из Багдада – центра мусульманского халифата. Вообще внешняя политика и связи Золотой Орды отличались размахом, а интенсивность контактов показывает, как тесно она была связана с миром. Авторитет Джучидов на международной сцене необычайно возрос. Улус Джучи стал весомым игроком на международной политической арене, а его правители, осваивая новую роль вершителей судеб Центральной Евразии, начинают активно влиять на политические события в ближних и дальних странах: Китае, Индии, Афганистане, Средней Азии, Руси, Литве, Польше, Балканском и Апеннинском полуостровах. Благодаря широко разветвлённой системе союзов, косвенное влияние Золотой Орды «простиралось вплоть до земель Тевтонского ордена и даже до самой Испании» [*Bertold Spuler*].

В результате всего, по справедливому замечанию Мари Фаверо, «Золотая Орда оказала большое влияние на торговую экспансию середины XIII – середины XIV века, и её экономическое и политическое правление в высшей степени способствовало глобализации Старого Света... После завершения чингизидских завоеваний феноменальный торговый бум преобразовал человеческое общество и культурный ландшафт Евразии... Золотая Орда выступала сценой для этого драматического обмена. Джучидские ханы и беки играли ведущую роль в новом международном распорядке».

Именно торговля, в первую очередь внешняя, также стала одним из факторов, обусловивших другой ярко выделяющийся исторический феномен, связанный с Золотой Ордой, – превращение её из страны кочевников в страну городов...

5

Наглядно роль торговли в процессе превращения Золотой Орды из страны кочевников в страну городов показывает география городского населения, наибольшая плотность которого наблюдалась именно в районах пересечения и на всём протяжении караванных путей с юга на север и с востока на запад. По средневековым письменным источникам и картам, а также данным археологических исследований на территории Золотой Орды известно около 150 городов и городищ [*см. труды В. В. Бартольда, Г. А. Фёдорова-Давыдова, В. Л. Егорова и др.*]. К числу крупнейших относились Болгар (совр. Татарстан) и Мухша/Наровчат (Пензенская область), Сарай ал-Махруса и Хаджитархан (Астраханская область), Сарай ал-Джадид и Бельджамен (Волгоградская область), Кырк-Ер и Крым/Солхат (Крым), Укек (Саратовская область), Азак (Ростовская область), Маджар (Ставропольский край), Дербент (Дагестан), Сарайчик и Сыганак (Казахстан), Ургенч (Узбекистан), Аккерман (Украина) и др. В этом перечне можно увидеть как старые города, пришедшие в упадок и запустение во время татаро-монгольского нашествия, но которые быстро возродились и продолжили своё развитие в золотоордынское время, так и новые, активно возникавшие во всех частях страны [*о развитии городов Булгарского улуса Золотой Орды, в частности Казани, см. в работах Р. Г. Фахрутдинова, Ю. А. Зеленеева, К. А. Руденко, А. Г. Ситдикова и др.*]. Кроме торговли появление и рост городов были вызваны необходимостью создания сети опорных пунктов для управления подчинёнными территориями. Поэтому многие золотоордынские города также выполняли функции центров крупных административно-территориальных единиц. К тому же если ханы и высшая знать предпочитали большую часть времени находиться в своих кочевых ставках, отправляясь в города лишь на зимовки, то для возникшего многочисленного бюрократического аппарата профессиональных чиновников требовалось стационарное размещение. Постепенно

и элита, аккумулировавшая огромные ресурсы и доходы, продолжая вести традиционный и считавшийся престижным кочевой образ жизни, также стала испытывать стремление к приобщению к удобствам, комфорту и роскоши оседлой жизни в городах. Всё это в совокупности объясняет активную, целенаправленную градосозидательную политику правителей Золотой Орды, начатую ещё ханом Бату и достигшую наивысшего размаха в первой половине XIV века при ханах Узбеке и его сыне Джанибеке.

Первыми строителями и работниками во вновь создаваемых городах стали невольники, согнанные из завоёванных земель. Как писал посетивший в середине XIII века Монгольскую империю Плано Карпини, татаро-монголы «забирают всех лучших ремесленников и приставляют их ко всем своим делам». Но уже в первой половине XIV века, когда Улус Джучи при Узбеке и Джанибеке вступает в период наивысшего расцвета и достатка, высококвалифицированные мастера из подчинённых, сопредельных и дальних стран сами начинают весьма охотно переселяться в золотоордынские города, где всегда находился высокий, устойчивый и хорошо оплачиваемый спрос на их профессиональный опыт, труд и изделия. Как следствие, здесь быстрыми темпами развиваются металлообрабатывающее, оружейное, кожевенное, деревообрабатывающее, стекольное, гончарное, ювелирное, косторезное ремёсла, производство строительных плит и керамики и многие другие отрасли. Высокого уровня достигают архитектура и строительное дело [*см. публикации Э. Д. Зиливинской*] – возводятся капитальные белокаменные и кирпичные (из обожжённого и сырцового кирпича) дворцы и общественные здания (мечети, бани, караван-сараи, мавзолеи и др.), стены которых могли облицовываться расписной штукатуркой, резным ганчем и полихромными поливными изразцами. Высокий уровень благоустройства и комфортности обеспечивали системы подпольного отопления.

Города имели плотную усадебно-квартальную планировку. Знатные кочевники, переходя к полу- или полно-

стью оседлой жизни, массово строили в городской черте и в пригородах крупные (площадью до полугектара) усадьбы, включавшие окружённые стенами многокомнатный господский дом, жилища прислуги и хозяйственные постройки, водоёмы, иногда с фонтанами, которые перемежались с садами и огородами. Простые же люди жили в юртах, землянках, наземных однокомнатных домах с деревянными и глинобитными стенами. Отдельные кварталы формировали ремесленники, специализировавшиеся на каком-либо определённом производстве, колонии армян, евреев, греков, итальянцев и русских. Роль центров притяжения, информационного обмена и связей горожан, кочевников, иностранцев играли многолюдные базары.

Золотоордынские города, возникшие как наследие длительного исторического развития, так и в удивительно короткие сроки, по повелению ханов, буквально за считанные десятилетия достигли небывалого расцвета, впечатляя своей красотой, размерами и благоустройством. Они впитали в себя градостроительные традиции многих народов и государств, приобретя благодаря этому исключительно своеобразные и ни с чем не сравнимые черты. Быт золотоордынских городов с их благоустройством, водоснабжением, удобными и красивыми зданиями, банями и каналами, садами и дворцами, мечетями и стройными минаретами соответствовал самым высоким стандартам своего времени, о чём писал, в частности, директор Государственного Эрмитажа, известный востоковед Михаил Пиотровский. Свидетельствами этого являются сохранившиеся либо найденные археологами предметы и восторженные рассказы иностранных путешественников, которых привлекали и удивляли благополучие, процветание и интенсивная городская жизнь Улуса Джучи. Буквально поражал посещавших его своим великолепием и размахом Сарай ал-Махруса (Дворец Богохранимый) – вторая (после Болгара) столица Джучидов-Батуидов, заложенная повелением хана Бату в 1240-х годах. По средневековым меркам это был на-

стоящий мегаполис, сравнимый с Багдадом и Каиром, Константинополем и Римом того времени: его общая площадь (с пригородами) достигала 36 км^2, число жителей (по оценкам современников) – 75 тысяч человек. В первой трети XIV века столица переносится в Сарай ал-Джадид (Новый Дворец), построенный в годы правления хана Узбека и достигший наибольшего расцвета при его сыне хане Джанибеке, перевёдшим сюда ханский двор.

Особо отмечу один важный момент. Отождествление Сарая ал-Махруса с Селитренным городищем в Астраханской области РФ, а Сарая ал-Джадид с Царёвским городищем в Волгоградской области РФ является в историографии традиционным. Однако согласно ряду новых гипотез они имели иное местонахождение либо вообще были разными названиями одного города. Но, к примеру, на карте мира Фра Мауро (1459 г.) изображены именно два разных города – один с названием «Сарай», иной – с названием «Сарай Грандо».

По мнению авторитетных специалистов-исследователей, в результате урбанизации в Улусе Джучи «отдельные районы государства превращаются в многокилометровые поселения сплошной оседлости, состоящие из небольших городков, посёлков и замков аристократии, окружённых возделанными полями» [*В. Л. Егоров*]. Крупнейшая цельная непрерывная городская агломерация от Сарая ал-Махруса до Сарая ал-Джадид сложилась в центральном районе Золотой Орды – Нижнем Поволжье, где сочетались благоприятные природные условия (плодородные пойменные низины, степные скотоводческие угодья, Волга как важнейшая судоходная артерия) и пересекались основные караванные маршруты.

В этой области, кроме обоих Сараев, находились и другие крупные золотоордынские города – Хаджитархан, Бельджамен, Укек, Гюлистан и Сарайчик, которые вместе с десятками окаймлявших их поселений образовывали густонаселённый земледельческий оазис, тянувшийся по обоим берегам вдоль всего нижнего течения рек Волги

и Урала. Аналогичная агломерация помещалась в междуречье Волги и Дона.

Возникновение и существование подобных гигантских урбанистических организмов было бы невозможно без одновременных преобразований окружающей среды, связанных с решением проблем ирригации в засушливых районах и снабжения многочисленных горожан продукцией растениеводства: продовольствием и техническими культурами. Задача водоснабжения решалась путём создания разветвлённой системы искусственных озёр-водохранилищ и сложных гидротехнических сооружений, с помощью которых вода поступала в города: плотин, шлюзов, дамб, арыков, подземных водопроводов и канализаций из глиняных труб. Для решения второй задачи понадобилось «поднятие целины» – массовая земледельческая колонизация степи и окружение городов полосой сельскохозяйственных поселений. Механизм того, как это происходило, ещё не изучен до конца подробно, но размах проекта говорит как минимум о высочайшем организационном потенциале Золотоордынского государства.

Таким образом, в период и в результате существования Золотоордынской империи произошёл, пожалуй, невиданный ранее в истории цивилизационный сдвиг – страна (в том числе малолюдное ранее степное Нижнее Поволжье), большинство населения которой составляли кочевники, буквально лишь за несколько десятилетий превратилась в развитой «оазис» городской и номадоземледельческой культур. Почти на пустом месте появились «не просто отдельные города, а целая земледельческая область, ставшая центром яркой цивилизации, сочетавшей степную кочевническую и оседлую культуры» [*Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов*]. Возникновение большого количества городов в степях за столь короткий срок – явление уникальное в истории Средневековья, что неоднократно подчёркивал один из основателей и руководитель Поволжской археологической экспедиции, профессор Московского государственного университета, вы-

дающийся советский и российский историк Герман Фёдоров-Давыдов (1931–2000)...

6

Роль городов в истории Золотой Орды особенно велика ещё и в силу того, что они становились главными центрами сосредоточения не только торгово-ремесленной и политической, но и интеллектуально-духовной жизни, местами формирования и функционирования золотоордынской культуры.

Культура кочевников благодаря их высокой мобильности всегда обогащалась сильнее в результате более частых пересечений и контактов с многочисленными соседями. Монголо-татарские завоевания и возникновение Улуса Джучи привели в действие ещё более широко охватывающие культурно-исторические процессы. Как империя Золотая Орда соединила в единую политическую плоскость земли, населённые носителями самых разнородных культур, что обусловило не только взаимообмен социально-политическим опытом и усиление торгово-хозяйственных связей, но и интенсивное межкультурное взаимодействие. Золотая Орда, впитав в себя культурные традиции многочисленных народов и племён Евразии, синтезировала новую культуру, ставшую ярчайшим самобытным феноменом!

Её складывание происходило со второй половины XIII века в основном путём смешения местных восточноевропейских (в первую очередь булгарских и кыпчакских) и пришлых центральноазиатских (в первую очередь татаро-уйгурских и кидане-чжурчжэньских) традиций. Малочисленные пришельцы из Центральной Азии восприняли высокую культуру подчинённых народов, одновременно привнеся в неё множество черт собственного евразийского наследия, а также влияние древнейших высокоразвитых цивилизаций Востока (например, Китая и Персии).

Наиболее выраженное и заметное культурное смешение, взаимопроникновение и взаимообогащение можно лицезреть на примере золотоордынского художественного искусства. Для раннего периода его развития (вторая половина XIII века) характерно проникновение в его стиль дальневосточных и центральноазиатских традиций, которые переплетались с местными мотивами. Его стилевому синкретизму способствовал симбиоз степной кочевнической и номадо-земледельческой, сугубо оседлой и городской изобразительных традиций. Также оно оказалось наполнено восточным и европейским колоритом: «в ювелирном деле, художественных ремёслах, керамике, архитектуре заметно проявляются китайские, монгольские, иранские, ближневосточные, европейские составляющие» [*М. Б. Пиотровский*]. Позднее – на рубеже XIII–XIV веков – на него всё больше начинают влиять ислам, ставший в первой четверти XIV века при хане Узбеке официальной религией в Золотой Орде, и искусство мусульманских стран. Ислам привносит свой колорит и особенности: теперь художественная стилистика попадает под регламентацию мусульманских канонов, стремящихся свести изобразительность к рамкам каллиграфии и орнамента. Хотя в народно-бытовом творчестве намного дольше сохраняется использование образов, шедших от доисламской традиции. В возникшем новом искусстве «тюркские художественные традиции... вступили в творческий диалог с художественными приёмами Монголии, Китая, Средней Азии, Среднего и Ближнего Востока, России и Восточной Европы», что «отражает живые материальные и духовные связи, существовавшие у Золотой Орды со всем миром» [*М. Б. Пиотровский*].

Художественное изобразительное творчество развивалось в основном в декоративно-прикладном жанре (что, в принципе, типично для средневекового искусства). Украшения, детали костюма, посуда, предметы быта и культа, оружие, воинское и конское снаряжение – всё это пышно декорировалось благородными металлами, драгоценными камнями и самоцветами, чеканкой, гравировкой, по-

лихромной росписью и резьбой с растительными, геометрическими, зоо- и антропоморфными и арабесковыми изображениями и орнаментами. Многие изделия, вышедшие из-под рук золотоордынских творцов, являются подлинными шедеврами искусства и на сегодняшний день по достоинству занимают место в экспозициях и фондах ведущих музеев мира как в России (в частности, в Государственном Эрмитаже в Санкт-Петербурге), так и за рубежом.

Активное градостроительство в Золотой Орде стало основой развития ещё одного изобразительного жанра – монументально-декоративного и появления его шедевров в виде мозаичных, майоликовых и резных терракотовых облицовок, фресковых росписей, орнаментальной резьбы по камню и гипсу, гипсового литья и пластики. Особого расцвета достигла расписная декоративная майолика с богатым полихромным и орнаментальным декором, золочением, которой облицовывали фасады и интерьеры зданий, надгробия. В конструктивно-декоративных деталях, композиции орнамента, красочной многоцветности сохранившихся архитектурных памятников Болгара, Солхата, Кырк-Ер (Чуфут-Кале), Эски-Юрта (Бахчисарая), Ургенча и прочих городов отразилось влияние архитектуры мусульманских стран Средней Азией, сельджукской Малой Азии, мамлюкского Египта, хулагуидского Ирана.

Как уже было отмечено выше, искусство Золотой Орды впитало традиции множества народов, и исследователи справедливо отмечают его синкретичный характер. Но говорить об исключительно заимствованном извне характере искусства Золотой Орды также было бы в корне неправильно, поскольку «произведения золотоордынского искусства достаточно ярки, выразительны и хорошо узнаваемы» именно в силу своей уникальности, что свидетельствует не просто о синтезе традиций, но и выработке на его основе «определённого и во многом единого стиля» [*Э. Д. Зиливинская*]. Как точно подчеркнул в своё время Герман Фёдоров-Давыдов, «разноголосица эклек-

тически соединяемых элементов покрывалась мощным звучанием нового стиля в прикладном искусстве – главном искусстве золотоордынской культуры, стиля в значительной мере «патетического» с сильной тенденцией к «живописности»... Благодаря этому высокохудожественные произведения мастеров Золотой Орды получили широкую известность далеко за её границами; например, встречались в дворцовом обиходе русских правителей, церковных иерархов [*М. Г. Крамаровский*]. Более того, по мнению искусствоведов, они оказали заметное влияние, особенно в области художественной обработки металла и ювелирного дела, на творчество средневековых мастеров в соседних и дальних странах, в частности западноевропейских.

Культурный прогресс, вызванный возникновением Золотой Орды, нашёл отражение не только в изобразительном искусстве – не менее мощный импульс развития получила духовная, гуманитарная культура. В результате образования единого государства у тюркских народов сложилось и единое культурно-языковое поле, следствием чего явились коренные подвижки в лингвистической ситуации. На почве местных огузо-кыпчакских и булгарских диалектов в городах формируется общенародное разговорное койне, а на его основе в свою очередь общий литературный тюркский язык (в известном письменном памятнике начала XIV века «Кодекс Куманикус» названный «татар теле», то есть «татарским языком» [*А. Н. Гаркавец*]), впоследствии ставший основой для старотатарского и других тюркских литературных языков. Большое значение имело начало использования единой письменности сначала на основе уйгурского алфавита, а по мере распространения ислама – арабской графики. Высшие и средние слои населения страны получили возможность глубже изучать грамоту и основные каноны ислама, благодаря широкой сети мектебов и медресе, при которых работали библиотеки, школы каллиграфов и переписчиков. На значительный уровень грамотности среди жителей указывают находки многих бытовых предметов с

надписями, а также многочисленные надмогильные эпитафии.

Наличие письменности и литературного языка стало фундаментом для развития многожанровой литературы, являющейся ещё одним индикатором высокой культуры Золотой Орды. Это хорошо показано в обобщающих работах современных исследователей [*Х. Ю. Миннегулов, Р. Р. Бухараев*]. В Средние века мыслители, писатели, духовные деятели, как правило, могли существовать и работать только лишь благодаря поддержке и благотворительности сильных мира сего, что считалось богоугодным делом. В Золотой Орде науке и литературе особое покровительство оказывали ханы Берке, Узбек и Джанибек: при их дворах жили и творили многие крупные учёные, писатели из различных стран мусульманского Востока – Египта, Сирии, Малой и Средней Азии. По словам средневекового арабского историка Ахмеда ибн Арабшаха, столичный Сарай «сделался средоточием науки», за короткий срок собрав столько «учёных и знаменитостей, словесников и искусников», сколько не собиралось и в Каире. В то же время, говоря о весомом вкладе и положительном влиянии выходцев из-за границы, необходимо отметить, что не меньшую роль в расцвете литературы золотоордынской эпохи сыграли местные представители, о чём свидетельствуют нисбы, то есть части имён многих деятелей духовной культуры, указывающие на место их рождения: «-Булгари», «-Кыпчаки», «-Сараи», «-Хорезми» и так далее. Так называемая академическая мобильность проявлялась и в том, что ордынские интеллектуалы выезжали в другие мусульманские страны.

Золотоордынская литература органично соединила раннетюркские (в том числе булгарские) традиции, восходящие к Ахмаду Югнаки, Юсуфу Баласагуни, Ахмеду Ясави, Сулейману Бакыргани, Кул Гали и другим поэтам и прозаикам, с письменной культурой арабо-персидского мусульманского Востока (Фирдоуси, Газали, Низами, Аттара, Руми, Саади, Маарри, Абу Хамида, Навои и др.). Значительная часть произведений создавалась путём

компиляций сочинений известных арабских и персидских авторов, после перевода на тюркский язык и адаптации к тюркской культуре вошедших «в местный фольклорный и литературный канон» [*Э. Г. Сайфетдинова*]. Большинство памятников письменности Улуса Джучи создано на тюркском языке; учёными также широко использовался арабский язык, поэтами – фарси. Литературные памятники Золотой Орды отличают богатство идейного содержания и художественных форм, утончённость речевой стилистики, многообразие поэтических и прозаических жанров: кыссы, дастаны, наме, насихаты, хикметы, масалы, муназаре, хикаяты, таухиды, нагты, мадхии, марсии, касыды, газели, месневи, рубаи, туюги, фарды и так далее, и так далее [*А. М. Шарипов*]. В силу средневековой специфики между религиозными и светскими, художественными и научно-философскими произведениями, как правило, сложно провести чёткую грань, в них сочетаются эстетические, познавательные, этико-поучительные смыслы. Основными мотивами сюжетов литераторов Золотой Орды, как поэтов, так и прозаиков, были различные вопросы человеческого бытия, смысла жизни, отношения к Богу, справедливого устройства общества, взаимоотношений правителей и подданных, любви, морально-этические проблемы и прочее, и прочее, и прочее.

Без преувеличения можно отметить, что в сокровищницу мировой литературы вошли такие созданные золотоордынскими писателями религиозно-нравоучительные произведения, как «Кысас ал-анбия» («Сказание о пророках») Бурхан ад-дина Рабгузи (1310 г.), «Каландарнаме» Абу Бакра Каландара (1320–1340-е гг.), «Нахдж ал-Фарадис» («Путь в рай») Махмуда Булгари (1358 г.), «Джумджума султан» («Царь-череп») Хисама Кятиба (1369 г.), «Кисекбаш» («Отсечённая голова») неизвестного автора; произведения светского характера: «Мухаббат-наме» («О любви») Хорезми (1353 г.), «Хосров ва Ширин» («Хосров и Ширин») Кутба (1383 г.), «Гулистан бит-тюрки» («Гулистан по-тюркски») и «Сухаиль и Гульдурсун» Саифа Сараи (1391 г.), лирические стихи Ахмада

Ходжи ас-Сараи, Мавля Казыя Мухсина, Мавляна Исхака, Факиха Берке и многих-многих других. Грандиозные исторические события золотоордынской эпохи нашли отражение в таком эпическом сказании, как дастан «Идегей», в 1940–1941 годах введённом в активный научный оборот татарским фольклористом Наки Исанбетом, нашедшим к тому времени 25 татарских, 7 крымско-татарских, 3 башкирских, 2 казахских, 2 ногайских и по одному каракалпакский, ойратский, туркменский и узбекский варианты эпоса. Все указанные выше произведения стали классикой тюрко-татарской литературы, заложив её основы и определив направления бытования вплоть до современности.

Наряду с художественной литературой, местными и приезжими авторами в городах Золотой Орды создаются и научные трактаты по риторике, теософии, шариатскому правоведению, естествознанию (как прикладному, так и теоретическому), медицине; здесь расцветает «культура... арабских звездочётов.., мусульманской духовной учёности, толкователей Корана, математиков и астрономов» [*Г. А. Фёдоров-Давыдов*]. Уместно привести такой заслуживающий особого внимания пример: Саиф Сараи (1321–1396) в поэме «Сухаиль и Гульдурсун» в образной форме упоминает о вращении Земли вокруг Солнца примерно на 150 лет раньше появления научной гелиоцентрической концепции Николая Коперника (1473–1543). Также известны относящиеся к Золотой Орде сочинения о путешествиях, словари, формирующаяся официальная, в том числе придворная, историографическая и генеалогическая традиция, дошедшая до нас в более поздних сочинениях...

7

Неотъемлемой чертой Улуса Джучи являлся его поликонфессиональный характер. Сами монголо-татары в период своих завоеваний исповедовали в основном тен-

грианство и отчасти буддизм, в Средней Азии и Волжско-Камской Булгарии господствовал ислам, в русских землях – христианство, в Крыму и на Кавказе были распространены христианство, ислам, иудаизм. Многие народы, оказавшиеся в составе Золотой Орды (например, финно-угорские, часть кыпчаков), в то время исповедовали разные виды язычества.

Функционирование государства Джучидов в течение более двухсот лет стало возможным во многом благодаря продуманной и взвешенной политике её правителей в отношении религии, культуры и традиций покорённых народов. В эпоху Средневековья и крестовых походов, организованных папством и западными странами, данная характеристика в масштабах огромного государства являлась поистине уникальной.

Веротерпимость монголо-татар была закреплена на правовом уровне: «Яса» Чингиз-хана предписывала уважительное отношение к верованиям других народов, за их оскорбление полагалась смерть. Чингиз-хан и его наследники очень прагматично рассматривали вопрос о формах подчинения завоёванных народов и государств Евразии. В том случае, если религия этих народов не призывала к свержению их власти, то монголо-татары были к ней максимально терпимы и даже ограждали её от разного рода гонений и притеснений. «Покорителям мира» было важно добиться политического господства, навязывание своих духовных ценностей не являлось их целью. Поэтому в период установления своей власти в Центральной Евразии правители Джучидского улуса Монгольской империи были в равной степени дистанцированы от распространённых здесь религий и верований.

Конфессиональная ситуация на западе Монгольской империи меняется при хане Берке (годы правления: 1257–1266), когда после смерти Бату разворачивается борьба за ханский престол. С одной стороны, претендентами на трон выступали исповедовавшие христианство супруга Бату Баракчин и их сын Сартак, являвшиеся сторонниками единения с Монгольской империей, с другой – Берке,

принявший ислам и поддержанный мусульманским купечеством в стремлении вывести Улус Джучи из подчинения великого кагана. Таким образом, ислам стал одним из факторов политического обособления Джучидов.

После победы Берке в борьбе за власть позиции ислама в Золотой Орде значительно усилились. Ислам приняли его жёны, многие высшие сановники, часть военной элиты. Несмотря на то, что ислам при Берке не стал государственной религией, начинается его распространение не только среди знати, но и среди простых кочевников, правда, ещё не в массовом порядке. В годы его правления происходит постепенная интеграция исламских традиций в систему государственного управления, мусульманские морально-этические ценности входят в обыденную жизнь золотоордынского общества.

С этого времени ислам становится одним из определяющих факторов при формировании внешней политики Улуса Джучи – выборе союзников и противников, регионов влияния и так далее. Так, в борьбе за Закавказье со своим двоюродным братом Хулагу – иранским Ильханом, симпатизировавшим христианам (например, несторианкой была его старшая жена), Берке использовал религиозный фактор для привлечения союзников в лице мусульманских стран. Это обусловило ситуацию, при которой Улус Джучи выступил противником православной Византии, католических стран Запада, их крестоносных владений на Ближнем Востоке и союзником турок-сельджуков и египетских мамлюков.

При последующих правителях Золотой Орды – Менгу-Тимуре (1269–1282), Туда-Менгу (1282–1287), Тула-Буге (1287–1291) и Токте (1291–1312) – в целом сохранилась тенденция на поступательное усиление роли ислама во внутригосударственных и внешнеполитических делах Улуса Джучи. Таким образом, к началу XIV века в Золотой Орде созрели условия для принятия ислама в качестве государственной религии, что и происходит в годы правления хана Узбека (1313–1341; «обесерменившись», как пишет Симеоновская летопись, он принял

имя «Мухаммед»). Так Улус Джучи становится частью исламской цивилизации, получает доступ к её материальным и духовным достижениям. При Узбеке, чьей летней резиденцией до 1320 года был город Наровчат, и его сыне Джанибеке (1342–1357) строится большое количество мусульманских учреждений – мечети, медресе, мектебе, ханака, завие, текие, дюрбе и других. Свидетельством расширения связей с мусульманским миром является возведение мечети и медресе в городе Сарай ал-Джадид мастерами из Хорезма, а мечети в городе Крым/Солхат – из Египта.

При этом усиление позиций ислама и возведение его в ранг государственной религии не вызвали межконфессиональной розни в Золотой Орде. К примеру, в 1261 году при хане Берке митрополитом Кириллом в Сарае была учреждена православная епископия; здесь же в 1315 году при Узбеке была основана францисканская миссия, к 1336 году на территории Золотой Орды их было уже десять.

Сохранению элементов веротерпимости золотоордынской цивилизации способствовали ханафитский мазхаб (одна из четырёх правовых школ в суннитском исламе), привнесённый сюда богословами и проповедниками Бухары и Хорезма и, безусловно, экономическая и политическая выгода, извлекаемая ханами из межконфессионального сотрудничества. Лишь хронологически более позднее начало открытого противостояния с Москвой вывело на передний край вопрос о конфессиональной принадлежности участников этой борьбы.

Принятие ислама в качестве государственной религии Золотой Орды тесно связано с этнокультурными и этнополитическими процессами, протекавшими на территории государства. Он наряду с урбанизацией, становится важнейшим системообразующим фактором формирования единого татарского этноса на базе тюркских (булгарских, огузских, кыпчакских и других) и в гораздо меньшей степени монгольских элементов.

С превращением ислама в официальную религию Улуса Джучи напрямую связано и представление о пери-

одах правления ханов Узбека и Джанибека как времени наивысшего могущества Золотой Орды. При этом данное представление увязывается не столько с масштабными завоеваниями, давно канувшими в Лету, сколько с совершенствованием внутреннего устройства государства в соответствии с мусульманскими канонами на базе местных традиций государствостроительства торгово-земледельческих регионов (Волжско-Камской Булгарии, Крыма, Хорезма и других).

Узбек-Мухаммед провёл в стране ряд реформ, в первую очередь судебную и административную. В рамках первой были введены мусульманские суды-кади, где правосудие вершилось на основе шариата. Примечательно, что их введение проходило не огульно, ведь наряду с ними продолжали функционировать тюрко-монгольские суды-дзаргу. При этом у участников тяжбы было право выбора, в какой суд им обращаться, о чём нам сообщает, например, путешественник и автор книги «Подарок созерцающим о диковинках городов и чудесах странствий» Ибн Баттута.

Большое значение уделялось повышению эффективности управления огромной территорией страны посредством усиления централизационных начал. В этой связи владения многочисленных Джучидов были объединены в 70 туменов, они в свою очередь объединялись в 10 крупных улусов, во главе которых стояли назначаемые ханом улус-беки. Также в целях усиления центральной власти были урезаны права местных феодалов: они не имели права собирать своё войско и взимать налоги с населения, все эти функции переходили ханским чиновникам. Взамен владетельная знать получала из ханской казны определённые выплаты, которые ни в коей мере не могли полностью компенсировать потерянную ими экономическую и отчасти политическую самостоятельность, что, конечно же, являлось причиной их недовольства.

Внешняя политика хана Узбека была весьма активной, но далеко не все её направления оказались успешными. Узбек безуспешно боролся с Хулагуидами за Азер-

байджан; ему не удалось восстановить контроль Улуса Джучи на Балканах; в противостоянии с набирающим силу Великим княжеством Литовским был потерян контроль над юго-западными землями. К заслугам Узбека на внешнеполитической арене, безусловно, следует отнести возобновление взаимовыгодных отношений с венецианскими купцами, которые незадолго до этого были изгнаны ханом Токтой из Крыма. Узбек же разрешил им строить свои фактории в Причерноморье, дававшие большую прибыль венецианцам и существенно пополнявшие ордынскую казну за счёт налогов, взимавшихся с черноморской торговли.

В годы правления Узбека наметились новые тенденции во взаимоотношениях с вассальными русскими княжествами, заключавшиеся в активном вмешательстве в их дела, в отличие, к примеру, от политики его предшественника Токты, предпочитавшего не вмешиваться во внутренние дела русских земель при условии их безоговорочной лояльности к хану Улуса Джучи. Однако, по мнению современного исследователя Романа Почекаева, «...его (Узбека. – *Б. Х.*) политика на Руси имела не слишком благоприятные последствия для Золотой Орды. Своим вмешательством в русские дела он способствовал усилению одного из княжеских домов – московского. А московские князья (Иван Калита и его потомки) оказались весьма энергичными и амбициозными правителями, которые за короткое время сумели установить контроль над всей Северо-Восточной Русью...».

Действительно, желая того либо не желая, но хан Узбек создал все максимально возможные в те времена условия, при которых началось быстрое усиление Московского княжества и расширение его территории. Иными словами, в годы правления Узбека Москва обрастает крепкими экономическими «мускулами», чем априори формируется основа для открытого противостояния Москвы с Золотой Ордой в хронологическом будущем, о чём, в частности, писал известный московский историк Антон Горский. В то время Иван Калита и иные русские

князья вряд ли строили долгосрочные планы о выходе из-под контроля Улуса Джучи, тем более что им было более чем уютно под «крылом» татарских ханов, но, несомненно, в усилении Москвы этот исторический период и личная благожелательность хана Узбека сыграли весьма значимую роль.

Сын Узбека Джанибек (годы правления: 1342–1357), прозванный в русских летописях «Добрым», в целом продолжил политику своего отца. Он поддерживал московских князей, при этом не давая им чрезмерных полномочий в их взаимоотношениях с другими русскими княжествами, таким образом, сохраняя определённую систему сдержек и противовесов растущему могуществу Москвы. Джанибеку удалось присоединить Азербайджан, воспользовавшись распадом некогда единого Иранского ильханата (государства Чингизидов-Хулагуидов) на ряд самостоятельных образований, находившихся в состоянии междоусобной борьбы. Особой страницей в правлении Джанибека стало противостояние с итальянскими колониями в Причерноморье – указанный конфликт продлился почти до конца правления Джанибека.

После смерти хана Джанибека и недолгого правления его сына Бердибека (1357–1359) в истории Улуса Джучи наступает период, получивший в русских летописях название «Великая замятня». После кончины Бердибека не осталось его прямых наследников, так как в стремлении занять и удержать отцовский трон он уничтожил реальных и мнимых конкурентов из числа своих ближайших родственников. Но были представители аристократии, находившиеся в разной степени родства с Джучидами, и это давало основание различным политическим кланам выдвигать их в качестве претендентов на ханский престол. В этой связи с 1359 по 1380 годы смена ханов на троне происходила с калейдоскопической быстротой (о некоторых из них практически ничего не известно), а многие улусы в этой ситуации попытались стать независимыми. Дворцовая борьба обернулась настоящей гражданской войной.

На некоторое время распад Золотой Орды приостановил хан Токтамыш (1380–1395), проводивший очень активную политику по возвращению её былого величия. Воспользовавшись разгромом русскими войсками своего противника Мамая и заручившись поддержкой (как оказалось, временной) набиравшего силу среднеазиатского правителя Тимура (Тамерлана), Токтамыш смог объединить страну. Но вскоре между бывшими союзниками Токтамышем и Тимуром возник конфликт из-за территорий в Азербайджане и Иране. К тому же Токтамыш организовал рейд своих военных отрядов в города Средней Азии. Всё это привело к многолетним военным действиям между двумя правителями, в ходе которых в первой половине 1390-х годов, Тимур нанёс золотоордынским татарам несколько сокрушительных поражений, от которых они так и не сумели оправиться [*см. труды И. М. Миргалеева*].

В условиях ослабления центральной власти экономически наиболее развитые области, в меньшей степени пострадавшие от социально-политических катаклизмов и к тому же имевшие опыт государственности в домонгольский период своей истории, начали активно стремиться к политическому обособлению. В первую очередь это касается территорий Среднего Поволжья (Булгарский улус и улус Мухша с центром в Наровчате), Крыма и Средней Азии (Хорезма)...

8

Как уже было отмечено мною ранее, первая половина XIV века, особенно правление ханов Узбека (1313–1341) и Джанибека (1342–1357), была временем наивысшего расцвета Золотой Орды. Но уже во второй половине указанного столетия Улус Джучи оказался перед одновременным вызовом целого ряда тяжелейших испытаний.

Причины, обусловившие резкое ослабление и в дальнейшем распад Улуса Джучи, имели разный характер, и

в этой связи совершенно неправильно объяснять процессы, протекавшие в Золотой Орде во второй половине XIV века, исключительно событиями в политической жизни государства – нарастанием центробежных тенденций и борьбой татарской знати за ханский престол. Безусловно, данный фактор играл важную роль в ослаблении государства Джучидов, но он был далеко не единственный и не самый главный.

Прежде всего отмечу страшную экологическую катастрофу, связанную с планетарными климатическими изменениями. Глобальное похолодание (начало так называемого Малого ледникового периода) вызвало в XIV–XV веках резкое усыхание западной части евразийских степей, уменьшение количества осадков, установление малоснежных зим, постепенное наступление песков на некогда благоприятные пастбища. Одновременное повышение уровня Каспийского моря затопило значительную часть дельты Волги и многие поселения в ней, солёные воды вплотную подступили к нижневолжским городам. Всё это нанесло сильнейший удар как по животноводческим, так и по земледельческим угодьям, спровоцировав упадок народного хозяйства Улуса Джучи. Стабильная и сытая жизнь на протяжении предшествующих десятилетий (как мы знаем, Малому ледниковому периоду предшествовал Малый климатический оптимум – период сравнительно тёплой и ровной погоды, мягких зим и отсутствия сильных засух) привела к демографическому росту и миграциям населения в южные зоны страны, вызвав, по мнению некоторых учёных, даже их перенаселение. Теперь же, в условиях ухудшения природно-климатических условий, это привело к участившимся продовольственным кризисам, периодически переходящим в страшный голод, который заставлял людей в поисках спасения бежать из обжитых мест.

Практически одновременно на Евразию обрушилась «чёрная смерть» – страшнейшая пандемия бубонной чумы. В середине и второй половине XIV века она несколько раз прошлась по Дашт-и Кыпчаку, буквально вы-

кашивая население, особенно в перенаселённых областях и, что ещё страшнее, городах, бывших связующими административными, экономическими и культурными центрами. Для Улуса Джучи этот удар оказался очень ощутимым. По информации современников, в нём от эпидемии чумы «обезлюдели деревни и города». По сообщению средневековых авторов, каждый день только в Крыму умирало почти по тысяче жителей. Можно представить, какие потери понесла страна в целом. Последствия прокатившейся по Золотой Орде «чёрной смерти» поистине оказались ужасными. И именно с этого времени начался закат городской жизни в Поволжье.

Упадку Улуса Джучи способствовал также кризис евразийской торговли. Спад международного товарообмена по знаменитому Шёлковому пути, стартующему в Китае и проходящему частично через Золотую Орду, начался ещё в 40-х годах XIV века и достиг своей низшей точки во второй его половине. Среди вызвавших его причин были освободительное движение против династии Юань в Китае, нестабильное положение в Средней Азии и Моголистане, эпидемия чумы и смута в Малой Азии после распада государства Ильханов, война между основными средиземноморскими торговыми державами Генуей и Венецией. Всё это вызвало ограничение товарооборота между Востоком и Западом, также резко усугубив положение золотоордынских городов и всей экономической системы золотоордынского государства.

Безусловно, нельзя сбрасывать со счетов и внутриполитические процессы, проявлявшиеся с 1360-х годов в перманентном внутреннем социально-политическом кризисе. Сначала он выражался в постоянной борьбе за ханский престол (в период «Великой замятни» (1359–1379 гг.) на ордынском престоле сменилось более 20 ханов), но к началу XV века перерос в постоянное нарастание центробежных тенденций и сепаратизма, о чём ещё в 1960 году подробно писал Магомед Сафаргалиев в своей известной монографии «Распад Золотой Орды».

Обессиленной экологическими катаклизмами, эпидемией чумы, экономическим кризисом, внутриполитическими распрями Золотой Орде был нанесён мощнейший удар, от которого она уже не смогла оправиться, нанёс его самаркандский эмир Тимур (Тамерлан), основатель Империи Тимуридов. Нашествие его армий в 1391 и 1395 годах охватило наиболее развитые и значимые регионы Золотой Орды – Северный Кавказ, Кубань, нижнее левобережье Днепра, Крым, среднее течение Дона, Нижнее и Среднее Поволжье, в которых были разрушены все важнейшие города, такие как Укек, Бельджамен, Гюлистан, Сарай, Хаджитархан, Маджары, Азак, Крым/Солхат и другие. Разрушение многих городских центров государства привело к окончательному упадку торговли и экономики в целом, фактически уничтожило административную систему и предопределило в итоге судьбу Улуса Джучи.

Всей совокупности обрушившихся испытаний Золотая Орда выдержать не смогла и от этих ударов уже не оправилась. Попытки вернуть стабильность Улусу Джучи реформами (укрепление централизации, денежная реформа, новое активное распространение ислама) и рядом военных внешнеполитических успехов, предпринятые темником Идегеем (годы жизни: 1352–1419) в начале XV века, стали, по сути, лишь агонией великой империи. Вследствие целого комплекса политических, социальных, экономических и природно-климатических причин во второй трети XV века Улус Джучи перестал существовать как единое государство.

Однако распад Золотой Орды привёл к появлению «созвездия» новых государств, продолживших золотоордынские традиции и представлявших из себя вполне целостную средневековую конфедерацию. На основе бывших золотоордынских улусов возникли новые государства-«юрты» – Улуг Улус (Большая Орда, 1441–1502), Крымское (1441–1783), Казанское (1445–1556), Касимовское (1445–1681), Тюменское/Сибирское (1446–1598), Астраханское (1459–1556), Узбекское (1469–1510) и Казахское

(1469–1718) ханства Джучидов, Ногайская Орда (Мангытский юрт, 1480–1613) Идегеидов, а также иные более мелкие государственные образования на территории от Центральной Европы до Центральной Азии и Сибири, в разной степени унаследовавшие традиции золотоордынской политической системы, экономики и культуры.

Золотая Орда, несмотря на относительно небольшой по глобальным меркам период существования, смогла оставить заметный исторический след. Она обладала огромной территорией, военным могуществом, широким международным влиянием, мощным государственным аппаратом, развитой многоукладной экономикой, богатой культурой, оказала глубокое и многовекторное влияние на политическую, экономическую и этнокультурную карту Евразии. В совокупности всё это позволяет с полной уверенностью использовать в её отношении эпитет мировой сверхдержавы Средневековья. А высокий уровень развития единого комплекса оригинальных политических, хозяйственных, культурных, социальных институтов позволяет говорить о существовании особой «Золотоордынской цивилизации» как локализованной и устойчивой во времени и пространстве целостной общественной системы. При вхождении в состав Улуса Джучи различные народы находились на разных стадиях своего развития: кто-то имел многовековую государственность, разделение труда и классовое общество, кто-то был в родоплеменной стадии развития и вёл натуральное хозяйство; кто-то имел высокоразвитую культуру, кто-то не знал даже письменности. Поэтому, изначально возникнув путём военной монголо-татарской экспансии, Золотая Орда в дальнейшем играла, безусловно, огромную объединяющую и цивилизующую роль для Центральной и Восточной Евразии.

Прекратив своё существование, Золотая Орда не канула в Лету. Осталось её громадное наследие. Как я уже писал ранее, это две татарские нации и иные народы, зародившиеся в золотоордынской «этнической колыбели», это широкое распространение ислама, это общетюркский

литературный язык, ставший основой при формировании татарского и других современных литературных языков тюркских народов, это литература и искусство, это новый уровень развития государственности и многое-многое другое. Кроме того, именно Золотая Орда впервые собрала в единое целое тюркские, монгольские, финно-угорские, восточнославянские, сибирские, кавказские и иные народы Евразии, впоследствии вошедшие в состав России, тем самым дав им первый опыт социально-политического и этнокультурного сближения, взаимопроникновения и взаимообогащения, порождая, среди прочего, сходство жизненного уклада и менталитета. Родившись и окрепнув под «крылом» Золотой Орды, Московская Русь вскоре перехватила у неё эстафету собирания земель Евразии. А опыт (как положительный, так и отрицательный), полученный в период взаимососуществования с Золотой Ордой, позволил Руси – России превратиться со временем в крупнейшее государство мира.

Московская Русь в XIV–XV веках вобрала в себя достаточно большую часть правящего слоя Улуса Джучи, а с конца XVI века (после завоевания Казанского, Астраханского и Сибирского ханств) стала действительно полиэтничным государством с многочисленным мусульманским населением, стала страной, унаследовавшей многие традиции Золотой Орды. В Великом княжестве Московском и на последующих этапах истории Руси – России явные следы золотоордынского наследия можно увидеть в военной организации, денежно-фискальной системе, придворном и дипломатическом протоколе, государственной канцеляристике, аристократической титулатуре, практике государственного строительства и управления в целом, в частности в важнейшем принципе централизации государственного управления [*см., например, труды С. С. Аверкиева и И. Х. Камалова*]. Истоки формирования многих российских княжеских и боярских родов тюркского происхождения относятся именно ко времени Золотой Орды и постордынских ханств [*см. труды П. Н. Петрова, Н. А. Баскакова, А. Х. Халикова,*

В. В. Трепавлова, И. В. Зайцева, Б. Р. Рахимзянова, Д. А. Котлярова и др.]. Принадлежность к роду Чингизидов и другим ордынским татарским родам ценились в России настолько высоко, что иногда представители боярства даже искусственно приписывали себе золотоордынские татарские корни.

Сегодня уже мало кто спорит с тем, что Золотая Орда и напрямую, и опосредованно оказала огромное влияние на становление российской государственности. Более того, превращение Московского княжества в Московское царство, а затем в Российскую империю произошло после распада Улуса Джучи именно в ходе борьбы за его политическое и территориальное наследство. Сначала на роль гегемона на постзолотоордынском пространстве претендовала Большая Орда, затем основными претендентами остались Московское великое княжество и Крымское ханство.

Почему же победителем в этом соперничестве оказалась именно Московская Русь? В составе Золотой Орды Русь как совокупность нескольких княжеств находилась в статусе протектората, сохраняя внутреннюю автономию и традиционную политическую систему; держателями же ханского великокняжеского ярлыка в XIV–XV веках были в основном потомки Даниила Александровича московского. Это позволяло Рюриковичам (в первую очередь московским Даниловичам; не будем забывать также, что Юрий Данилович был женат на сестре хана Узбека Кончаке и получил высокий титул зятя Чингизидов), опираясь на поддержку центральной ханской власти, проводить внутреннюю политику в собственных интересах, в недрах «русского улуса» Золотой Орды год от года укрепляя своё положение. И недаром великий русский историк Николай Карамзин оставил нам свою знаменитую фразу «Москва обязана своим величием ханам». Русь мало затронули ханские междоусобицы, разорявшие центральные области Улуса Джучи; наоборот, во время «Великой замятни» в Орде на её северо-западной периферии происходила концентрация власти и военной

силы в руках московских князей, о чём ярко свидетельствуют события 1380 года – разгром московским великим князем Дмитрием Ивановичем войск темника Мамая, с конца 1370-х годов противостоявшего законному правителю Золотой Орды хану Токтамышу. Хозяйство русских княжеств также оказалось более самодостаточно и менее зависимо от внешнеторговой конъюнктуры, связанной с Великим шёлковым путем, нежели экономика центральных регионов Золотой Орды. Не задели территорию русских княжеств и победоносные походы самаркандского правителя Тимура. В итоге на момент распада Улуса Джучи «Русь» как совокупность нескольких русских княжеств выглядела наиболее монолитным и стабильным, и поэтому наиболее «перспективным» государственным формированием. Видя это, в неё устремились и влились в ряды русской аристократии многие выходцы из ордынской татарской знати (в их числе и Чингизиды), что существенно усиливало русские (в первую очередь московские) претензии на золотоордынское наследство.

Система управления Золотой Орды в течение более чем двух веков оказывала значительное воздействие на русские земли. Золотоордынский компонент можно чётко проследить в практике государственного строительства и управления Руси – России, в её финансовой системе, организации ямской службы, аристократической титулатуре, социальной терминологии и другом. В Московском государстве «стимулом сохранения золотоордынского наследия являлась необходимость управления присоединёнными к России бывшими ордынскими подданными с помощью татарских административных приёмов» [*В. В. Трепавлов*], о чём свидетельствует, например, сохранившаяся ясачная система налогообложения. Золотая Орда стала «этнической колыбелью» для многих этносов и этнических групп, отныне составляющих значительную часть населения России и сопредельных территорий: татар, башкир, ногайцев, кумыков, карачаевцев, балкарцев, узбеков, казахов, а также казачества (о татарских корнях казаков и казачества в начале XX века подробно писал

потомственный донской казак Андрей Гордеев в своей 4-томной книге «История казаков», первая часть которой именуется «Золотая Орда и зарождение казачества»; интересная информация по данной теме содержится в недавно изданной в Казани коллективной монографии «Казачество в тюркском и славянском мирах») и других.

Так что мы вполне можем говорить и даже утверждать об исторической преемственности не только Улуса Джучи (Золотой Орды) и джучидских ханств, последнее из которых (Хивинское ханство) сошло с политической карты мира только лишь в XX веке, но и великих евразийских сверхдержав – Золотой Орды и Российской империи, СССР, сегодняшней Российской Федерации, последовательно передававших друг другу миссию «собирания народов» в общих границах.

Именно поэтому Улус Джучи является частью истории современной России не только как часть истории её тюркских народов, но и как неотъемлемая часть истории всей страны в целом...

Казанское ханство в «созвездии» татарских государств

1

В результате целого комплекса политических, социальных, экономических и природно-климатических причин во второй трети XV века Улус Джучи перестал существовать как единое государство. Распад Золотой Орды привёл к появлению целого «созвездия» татарских государств, продолжавших золотоордынские традиции и представлявших из себя вполне целостную средневековую конфедерацию. На основе золотоордынских улусов возникли новые государства-«юрты» – Улуг Улус (Большая Орда, 1441–1502), Казанское (1438/1445–1552/1556), Крымское (1441–1783), Касимовское (1445–1681), Тюменское/Сибирское (1446–1598), Астраханское (1459–1556) и ханства Джучидов, Ногайская Орда (Мангытский юрт, 1480–1613) Идегеидов, а также иные, более мелкие государственные образования потомков золотоордынских татар на территории от Южной и Центральной Европы до Центральной Азии и Сибири, в разной степени унаследовавшие традиции золотоордынской политической системы, экономики и культуры.

Таким образом, проблестев два столетия ярчайшей звездой на историческом небосклоне, Золотая Орда исчезла, но нашла продолжение в своих «дочерях», одной из которых и стало Казанское ханство («преокаянная дщерь Златой орды», – писал об этом татарском ханстве анонимный русский летописец-публицист середины XVI века).

Казанское ханство (в переводе с татарского языка: «Булгарская область», «Казанский юрт», «Казанская страна», «Казанское ханство»; по-русски: «Казанское царство», «Казанская земля»; 1438/1445–1552/1556) имело богатую историю. Являясь крупным и экономически

развитым государством, оно играло серьёзную роль в политической жизни Восточной Европы и Западной Сибири, существенную – в этносоциальной и культурно-экономической истории Волго-Уральского региона.

Историю Казанского государства можно чётко разделить на два основных периода – историю Казанского «княжества» (?–1438/1445) и историю Казанского ханства (1438/1445–1552/1556). Вопрос о времени образования Казанского государства принципиальный и достаточно сложный, до сих пор не имеющий ответа. Письменные, нумизматические, эпиграфические и фольклорные источники прямо свидетельствуют о наличии в Среднем Поволжье некоего государственного образования с центром в Казани ещё до прихода сюда орды золотоордынского хана Улуг-Мухаммеда. Например, имеется свидетельство, что «Казанская Орда» якобы была образована сыном хана Бату Сартаком (годы жизни: ? – 1255/1256; год правления в Золотой Орде: 1255/1256) уже в середине XIII века. Косвенно эта информация подтверждается иными письменными источниками. Однако история «Казанской Орды» / «Казанского княжества» практически не изучена, как не изучена и степень вассалитета/суверенитета её по отношению к Золотой Орде в разные периоды, что является следствием малочисленности выявленных на сегодняшний день источников.

Золотоордынская Казань впервые вскользь упомянута в нескольких русских летописях под 1391 годом при описании похода в Среднее Поволжье ушкуйников. В следующий раз нынешняя столица Республики Татарстан фигурирует на страницах многих русских летописей во время описания похода на Булгарский улус Золотой Орды русского князя Юрия Дмитриевича в 1399 году, в частности в Новгородской IV летописи: «В лето 6903... Князь великий Василеи, събрав ратеи много, и с ними отпусти брата своего Юрья, а с ним воевод и бояр старших и силу многу. Они же, шедши ратью, плениша землю Татарьскую, и взяша град Болгары и Жукотин и Казань, Кременчюк, и пребыша три месяцы, воююще, и

никто же не помнит, толь далеча воева Русь Татарьскую землю, и възвратишася с многою користию». По мнению многих современных исследователей, Казань здесь, наряду с городами Болгар («Болгары»), Джукетау («Жукотин») и Керменчук («Кременчюк»), упомянута именно как политический центр одного из местных «княжеств», о чём чётко свидетельствует и наличие монет того времени чеканки с надписью «Болгар ал-Джадид» («Новый Булгар» = Казань). В совокупности это ясно указывает на возросший в конце XIV века суверенитет Казани от Сарая, но всё ещё в рамках единой Золотой Орды. Однако уже с 1426 года, при казанском Чингизиде-Джучиде султане (царевиче) Гийас ад-дине, монеты снова чеканятся лишь от имени ордынских ханов.

В научной литературе существуют две основные точки зрения о времени образования Казанского ханства. Согласно первой из них, его основателем являлся бывший золотоордынский хан Улуг-Мухаммед и его историю следует вести с 1437 или 1438 года. Так считали и считают известные средневековые учёные Утемиш-хаджи и Абдулгаффар Кырыми, учёные конца XIX – начала XX века Шигабутдин Марджани, Хади Атласи и Михаил Худяков, наши современники Миркасым Усманов, Дамир Исхаков, Искандер Измайлов и Ильнур Миргалеев. Согласно второй – историю Казанского ханства следует вести с начала правления в Казани в 1445 году Махмуда, сына Улуг-Мухаммеда. Этой точки зрения придерживались и придерживаются Владимир Вельяминов-Зернов, Николай Калинин, Салям Алишев, Равиль Фахрутдинов, Булат Хамидуллин и другие исследователи. Нахождение самого Улуг-Мухаммеда в Казани достаточно неубедительно подтверждается источниками XV–XVI веков (об этом пишут только анонимный русский автор «Казанской истории», утверждающий, что хан был убит своим сыном Махмудом осенью 1445 года, а также автор «Кара таварих» / «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи сын Маулана Мухаммада Дости), поэтому многие исследователи называют его не казанским ханом, а «родоначальником пер-

вой династии казанских ханов», вплоть до конца своей жизни стремившимся вернуть себе утраченный сарайский (общеордынский) трон. По свидетельству большинства письменных источников XV–XVI веков, первым казанским ханом являлся сын Улуг-Мухаммеда – Махмуд (годы правления: 1445–1467). Вот что сообщает под 1445 годом Воскресенская летопись: «Тое же осени царь Мамотяк, Улу-Магметов сын, взял город Казань, вотчича казанского князя Либея убил, а сам в Казани сел царствовати». А вот сообщение о событиях 1445 года Никоновской летописи: «А царь Мамутяк пришед из Курмыша Казань взял, а казанского князя Азыя убил, а сам на Казани воцарился, и оттоле нача царство быти Казанское». Сообщение Родословной книги: «...у Улу-Мазмета сын Мамотяк, то первый царь на Казани». Очень показательно, что три не зависящих друг от друга русских письменных источника (Воскресенская летопись – общерусский свод XVI века, Никоновская летопись – общерусский свод XVI века, Родословная книга татарских царей, составленная в Москве также в XVI веке), в принципе не игнорирующие жизнедеятельность хана Улуг-Мухаммеда и даже достаточно подробно освещающие её, не упоминают посещения им города Казани, а тем более о воцарении его здесь. В то же время, безусловно, нельзя отрицать роль Улуг-Мухаммеда в указанных выше политических процессах как родоначальника первой династии казанских ханов.

2

Какие же изменения происходят в Казанском государстве после установления здесь власти потомков Улуг-Мухаммеда? Рассмотрим вкратце политическую историю Казанского ханства, его территорию, население и государственное устройство.

В Суздальском сражении 1445 года Махмуд и его брат Якуб разгромили войска великого князя московского

Василия II Васильевича, обязав его платить дань. После походов на русские земли в 1446 и 1448 годах до конца правления Махмуда и его сына Халила (1467) между Казанским ханством и русскими княжествами существовали мирные отношения. После смерти Халила ханом стал его брат Ибрагим (1467–1479), а промосковская знать пригласила на престол Касима, сына Улуг-Мухаммеда и правителя Касимовского ханства. В результате в 1467–1469 годах состоялась первая московско-казанская война. При Ибрагиме ханство расширило владения в Верхнем Прикамье и Вятском крае. В правление его сына Али (Ильгама) (1479–1484, 1485–1487) Казанское государство поддерживало мирные отношения с Московским великим княжеством. В 1482–1486 годах правительство великого князя московского Ивана III Васильевича, пользуясь распрей между сторонниками Ильгама и его брата Мухаммед-Амина, сумевшего захватить казанский престол в 1484–1485 годах, активно вмешалось во внутренние дела Казанского государства, и в результате московско-казанской войны 1487 года и взятия Казани установило русский сюзеренитет над ханством. Иван III Васильевич принял титул «князя Болгарского» и посадил на трон Казанского ханства Мухаммед-Амина (1487–1495). В конце 1480-х годов образовался союз Московского государства, Казанского и Крымского ханств против Большой Орды, и в 1491 году казанские войска участвовали в войне с ней. Политика Мухаммед-Амина спровоцировала в 1495 году заговор местных беков, в результате которого в 1496 году на казанский престол при поддержке сибирских и ногайских татар был возведён сибирский Чингизид Мамук, который не сумел удержаться в Казани. Новым ханом стал брат Мухаммед-Амина – Абдул-Латиф (Абд ал-Латиф) (1496–1502), активно проводивший промосковскую политику и боровшийся с влиянием татарской знати. В 1500 году ногайские мурзы Муса и Ямгурчей организовали поход на Казанское ханство. Разорение территории ханства ногаями привело к усилению антирусских настроений. Абдул-Латиф не сумел противодей-

ствовать им, в результате чего был арестован по приказу Ивана III Васильевича и сослан на Белоозеро. Казанский трон вновь занял Мухаммед-Амин (1502–1518). Он существенно подорвал политико-экономическое влияние знати в Казанском ханстве и этим усилил свою власть. В 1505 году хан начал новую казанско-московскую войну, осадив совместно с ногайскими татарами Нижний Новгород. Раскол в стане союзников привёл к уходу казанцев домой и к разорению ногаями земель черемисов и мордвы на территории Казанского ханства. В 1506 году русско-касимовское войско совершило неудачный поход на Казань. В 1507 году был заключён мир, отменивший сюзеренитет Московского государства над ханством. В 1512 году между Казанью и Москвой был заключён «вечный мир».

После смерти Мухаммед-Амина (последнего хана из династии Улуг-Мухаммеда) казанская знать во главе с улуг-карачи-беком Булатом Ширином, по предварительному согласованию с великим князем московским Василием III Ивановичем, пригласила на трон касимовского хана Шах-Али (1519–1521), потомка ханов Большой Орды – противников крымской династии Гиреев и династии Улуг-Мухаммеда. Протекторат Московского княжества над Казанским государством был ненадолго восстановлен, в Казани находился русский гарнизон. Подобная ситуация привела к недовольству знати ханства, которая изгнала Шах-Али, призвав на престол крымского султана (царевича) Сагиб-Гирея (1521–1524), который, опираясь на свою гвардию и союз с братом – крымским ханом Мухаммед-Гиреем I начал активную антирусскую политику. В 1521 году казанские войска участвовали в походе Мухаммед-Гирея I на Москву, заставив великого князя московского вновь выплачивать дань. С 1521 года активизировались набеги казанских ханов на русские земли. В 1523 году Сагиб-Гирей начал новую казанско-московскую войну, но после убийства ногаями Мухаммед-Гирея I и вспыхнувшей междоусобицы в Крымском ханстве был вынужден вернуться туда. На казанский престол он

посадил своего племянника Сафа-Гирея (1524–1531). В ходе московско-казанской войны 1530 года казанцы при поддержке ногаев и астраханцев нанесли поражение русским войскам. В 1531 году засилье крымцев и ногаев привело к усобице в ханстве с участием податного населения. Сафа-Гирей бежал к ногаям, а его сторонники были казнены. После этого вновь усилилось русское влияние в Казанском ханстве, по согласованию с великим князем московским новым ханом стал брат Шах-Али – Джан-Али (1532–1535). Он активно проводил прорусскую политику, в ряде случаев признавая и ограничение суверенитета Казанского государства (например, в 1534 году казанские войска были направлены в составе московской армии на войну с Великим княжеством Литовским). Воцарение в Крыму Сагиб-Гирея I (1532) и смерть Василия III Ивановича (1533) привели к резкому ослаблению влияния Московского княжества на Казанское государство, усилению в Казани антирусских настроений и началу энергичной политики Крымского ханства по освобождению Казанского ханства от русского сюзеренитета. Заговор 1535 года, организованный Булатом Ширином и хан-бике Гаухаршад (Ковгоршат), привёл к убийству Джан-Али и новому восшествию на престол Сафа-Гирея (1535–1546). В 1536–1537 годах московское правительство освободило ссыльного Шах-Али и направило московско-касимовские войска на Казань. Ответом Сафа-Гирея стали новые набеги на русские земли. Под нажимом крымского хана Сагиб-Гирея I в 1538–1541 годах велись переговоры между Казанским и Московским государствами. В 1541 году Булат Ширин сообщил в Москву о желании казанской знати низвергнуть Сафа-Гирея вследствие усиления его власти. С 1545 году правительство великого князя московского (с 1547 года – царя) Ивана IV Васильевича Грозного начинает организовывать регулярные казанские походы. В 1545 году Сафа-Гирей обвинил казанских «князей» в измене и казнил Булата Ширина, хан-бику Гаухаршад и других людей, после чего в 1546 году был изгнан из Казани, а многие крымцы в Казанском ханстве были убиты.

Казанским ханом на несколько месяцев вновь стал Шах-Али. Сафа-Гирей при поддержке крымских, ногайских и астраханских татар пытался вернуть себе казанский трон, но неудачно. Однако очередная усобица в Казани привела к бегству Шах-Али и новому воцарению Сафа-Гирея (1546–1549). Сторонники прорусской ориентации были казнены, Диван сформирован только из крымских и прокрымских татар. После смерти Сафа-Гирея власть в Казанском ханстве до 1551 года перешла к его малолетнему сыну Утямыш-Гирею и ханше Сююмбике (бике Сююн). После неудачи казанских походов 1547, 1547–1548, 1549–1550 годов московское правительство приняло решение о планомерном захвате ханства. Русские воеводы привели в покорность горных черемисов – население правобережья Волги. В 1551 году в устье реки Свияга, недалеко от Казани была возведена крепость Иван-город (Свияжск). В том же году был организован совместный поход служилых татар, чувашей и марийцев на Казань, вновь окончившийся неудачей. Однако в столице Казанского ханства началась усобица местной и крымской знати, что привело к усилению промосковских настроений: крымцы были казнены, а Сююн с сыном отправлены в Москву. Казанский престол вновь занял Шах-Али (1551–1552), опиравшийся на поддержку русского гарнизона. Идея ввести в Казанском ханстве прямое правление Ивана IV привела к антимосковскому восстанию во главе с эмирами и сейидом Кул Шарифом, изгнанию русского гарнизона из Казани и осаде Иван-города. Ханом Казанского государства стал астраханский Чингизид Ядгар-Мухаммед. Горные черемисы перешли на его сторону. Казань готовилась к активной обороне: здесь собрались 3-тысячная ногайская конница и 10-тысячное ополчение, в тылу московских войск действовали 5 тысяч всадников мурзы Япанчи и арских беков. В результате казанского похода 1552 года и более чем 40-дневной осады 2 октября 1552 года Казань была взята русской армией. В конце 1552 – начале 1557 года на территории Казанского ханства прошли многочисленные восстания казанских татар, марийцев, удмур-

тов и чувашей против русской власти. Однако в 1556 году вся основная территория Казанского ханства, исключая дальние северные, восточные и южные периферии, окончательно вошла в состав Русского государства...

3

Следует отметить, что точные пределы/границы Казанского ханства, причём явно неодинаковые в разные периоды его существования, до сих пор неизвестны. На юге они доходили до Самарской Луки, до владений Ногайской Орды; на западе проходили в бассейне западных притоков Суры и Ветлуги, а на севере – где-то немного севернее рек Пижмы и Чепцы, соприкасаясь с владениями Великого княжества Московского; на востоке – вообще непонятно где, на территории современного восточного Башкортостана соприкасаясь с границами Тюменского/Сибирского ханства и Ногайской Орды. Вся эта территория Казанского ханства по этносоциальному и географическому принципам делилась на четыре западные «стороны» (Арскую, Горную, Луговую и Побережную) и шесть восточных «земель» (Башкирскую, Беловолжскую, Вотякскую, Камскую, Костяцкую и Сыплиньскую/Циплиньскую), а административно-политически – на центральный ханский домен («Булгарский вилайет» / «Болгарской царёв юрт») и как минимум 5 «даруг» (Алатскую, Арскую, Галицкую, Зюрейскую и Ногайскую), в ярлыке хана Сахиб-Гирея от 1 января 1523 года в совокупности названных «казанскими вилайетами и богохранимыми пределами». В орбите политического влияния казанских ханов и нередко в даннических отношениях к ханству находились Великая Пермь и Вятская земля, о чём свидетельствуют, например, письма Сафа-Гирея польско-литовскому королю Сигизмунду I. Примерно с 1468 по 1477 годы Вятской землёй правил наместник хана Ибрагима. Такую сложную схему и иерархию земель и наместничеств Казанского ханства можно объяснить лишь предше-

ствующей историей администрирования этих территорий в разные периоды развития Волжско-Камской Булгарии, Золотой Орды, его Булгарского и иных северных улусов и местных «княжеств», и предшествующими традициями именования определённых территорий вне зависимости от их реального политико-административного, документально утверждённого названия, а также тем, что пределы самого Казанского ханства, безусловно, были разными в разные периоды его существования – одними при хане Махмуде в середине XV века и совершенно иными при Абдул-Латыфе на стыке XV–XVI веков и при Ядгар-Мухаммеде в середине XVI века.

В Казанском государстве было большое количество (более 700) крепостей, поселений и городов, возникших ещё в X–XIV веках. Города Казан (Казань), Алабуга (Елабуга), Арча (Арск), Болгар, Жори (Зюри), Иске/Эчке Казан (Старая/Внутренняя Казань), Кашан, Кирмэн (Керменчук/Кременчюк), Тятеш (Тетюши), Цепель (Васильсурск), Чаллы, Шупашкар (Чебоксары) и другие представляли собой крупные военно-политические и культурно-экономические центры страны. Столицей ханства являлась Казань с территорией около 20 гектаров и населением до 40 тысяч жителей – крупнейший на то время политический, административный, экономический и культурный центр всего Среднего Поволжья и Приуралья. Она включала в себя цитадель с ханским двором (около 13 гектаров) и укреплённый посад, окружённый слободами и кладбищами, а также несколько торжищ за пределами города (например, на Арском поле и Гостинном острове). В городе процветали гончарное, камнерезное и кожевенное производства, деревообработка и металлургия, ювелирное и военное дело. Слободы отличались хозяйственной и духовной деятельностью и даже этноконфессиональным составом населения – известны слободы-усадьбы татарских мурз и сейидов «Амэт», «Кол-Мэмэт», «Утар бистэсе», «Кораеш», «армянская слобода», слобода кораблестроителей «Бишбалта», слобода кожевенных дел мастеров «Кун бистэсе»,

слобода камнерезов «Ташаяк» и так далее, в том числе на небольшом отдалении от города: «Дэрвиш бистэсе» или «Дэрвишлэр бистэсе», «Кара бай», «Шамсыр» и другие.

Население Казанского ханства, кроме государство-образующего, имеющего широкую географию расселения и доминирующего во всех областях жизни государства этноса казанских татар (в источниках XV–XVI веков именуемого «казанцы», «казанский народ», «казанские татары», «татары», «басурмане и татарове», «бусурманы», «бесермены» и так далее), составляли добровольно подчинившиеся власти Чингизидов и просившие их быть «заступниками... от насилия и воевания русскаго» и «царству строителями» (так записано в русской летописной повести середины XVI века) марийцы и чуваши, а также часть башкир, мордвы и удмуртов (в источниках XV–XVI веков именуемых «татарами, называемыми черемисами», «черемисами», «горными черемисами», «луговыми черемисами», «черемисами, зовемыми отяками», «чу(ю)вашами», «башкирами», «башкирцами», «башкирдою», «мордвой», «мо(у)кшей», «арами», «казанских мест вотяками», «отяками» и так далее) общей численностью около 400 тысяч человек. Русский князь Андрей Курбский, участник взятия Казани в октябре 1552 года, чётко указывал, что «кроме татарска языка [народа] в том [Казанском] царстве пять различных языков [народов]: мордовский, чювашский, черемиский, воитецкий або арски, пятый башкирский», а многие западноевропейские письменные источники и картографические документы XV–XVII веков нередко упоминали периферийные области Казанского ханства (в разных вариациях написания) «Страну Мордву», «Чувашию», «Черемисию», «Страну Вачин», «Башкирию» и другие.

Государственное устройство Казанского ханства базировалось на восточных традициях. Верховная власть принадлежала хану – потомку Чингиз-хана, что существенно поднимало престиж государства в глазах современников. Однако хан лишь формально являлся единовластным

правителем, реальная власть принадлежала Дивану – собранию представителей высшей духовной и светской аристократии, которую составляли потомки пророка Мухаммада – сейиды, а также карачи-беки, огланы и другие. Военно-служилая знать состояла из беков, эмиров, мурз и казаков. Знать в совокупности именовалась «ак сояклэр» либо «зур кешелэр» («белая кость» или «большие люди»). Она постоянно пополнялась выходцами из других татарских государств, в основном из представителей татарских кланов, среди которых выделялись 4 правящих рода – Ширин, Барын, Аргын и Кыпчак, традиция существования которых в тюркских государствах (каганатах и ханствах) восходит ещё ко временам хунну и гуннов. Для решения наиважнейших вопросов собиралась вся аристократия государства – «курултай», который русскими людьми именовался «вся земля Казанская». Власть обслуживали придворные, государственные, судебные и иные чиновники. На периферийных территориях в управлении участвовала местная аристократия (например, «сотники» у черемисов или «тюро» у вотяков).

Податное сословие Казанского ханства составляли государственные крестьяне (кешелэр) и зависимые от конкретного феодала люди и военнопленные (коллар) – «кара халык» («чёрные люди»). Основными налогами и повинностями были ясак/йасак, амбар-малы, илчи-кунак, салыг муссама, тамга-тартнак, харадж и другие. Мусульмане платили также гошур и закят, а немусульмане – джизью. Основными занятиями татарского сельского населения, объединённого в общинно-родственные джиены (жыены), были пашенное земледелие, стойловое скотоводство, птицеводство и садоводство; городского населения – ремесло (гончарное, деревообрабатывающее, кожевенное, кузнечное, ткацкое, ювелирное) и торговля, в том числе международная (экспорт: ремесленные изделия, меха, мёд, скот, хлеб, рабы; импорт: соль, благовония, шёлковые и хлопчатобумажные ткани, ювелирные изделия, бумага, книги). Среди населения периферии ханства развивалось земледелие, табунное или домашнее ското-

водство, птицеводство, огородничество, пчеловодство, охота, рыболовство и собирательство.

Войско Казанского ханства состояло из 5-тысячной татарской конницы (в том числе мизерной тяжёлой кавалерии), 25–40-тысячной пехоты черемисов, лёгкой артиллерии и флота, насчитывающего иногда до 200 единиц галер и ладей.

В ханстве, при главенстве ислама, существовала полная веротерпимость, что было связано с традициями Хазарского каганата, Волжско-Камской Булгарии, Монгольской империи и Золотой Орды. В Казани находилась армянская церковь, а большая часть финно-угорского и часть тюркского населения исповедовали язычество. Ислам распространялся ненасильственно – в результате усиления этнокультурных контактов. Мусульманское духовенство занимало почётное место в Казанском ханстве, а сейид, будучи потомком пророка Мухаммада, считался вторым после хана лицом в стране, нередко возглавлял правительство и выполнял важные дипломатические поручения. Духовенство играло важную роль в просвещении населения, чему способствовало наличие высшего медресе при Соборной мечети в Казани, а также множества других медресе и мектебов, при которых функционировали библиотеки.

В государстве активно развивались делопроизводство, юриспруденция (на основе шариата), историография, литература и литературоведение, музыкальное творчество, декоративно-прикладное искусство, архитектура и тому подобное, что дало, например, возможность европейцу Сигизмунду Герберштейну в своих «Записках о московитских делах» (1549) написать, что «эти татары образованнее других». О многочисленности в Казанском ханстве школ и библиотек, учёных и поэтов сообщают нам и некоторые татарские фольклорные предания. Делопроизводство в государстве было высокоразвитым, о чём свидетельствуют сохранившиеся после событий октября 1552 года татарские документы (например, ханские ярлыки), а бахши (главы канцелярий) по своему статусу в

социальной иерархии ханства стояли на высшей ступени, наряду с родовитыми беками. Выдающимися памятниками письменной культуры Казанского ханства являются литературные произведения хана Мухаммед-Амина и поэтов Умми Камала, Мухаммедьяра, Гарифбека и историко-публицистическое произведение Шарифи Хаджитархани (Кул Шарифа?) «Сочинение о победе Казанского государства». А «Сборник правил науки арифметики» Мухаммеда ибн ал-Хаджи Атмаджи и «Исцеление» с комментариями медика Мухаммеда-Амина ал-Болгари ясно показывают высокий уровень развития в государстве различных точных наук, что, в частности, отразилось в высокой градостроительной культуре и развитой медицине Казанского ханства.

4

Своеобразные этнополитический генезис и географическое расположение Казанского ханства, а также относительная малочисленность государствообразующего населения (около 200 тысяч человек) приводят к оригинальному этносоциальному развитию местных народов. В этот период отмечается увеличение интенсивности межэтнических взаимодействий, рост удельного веса татарского этнического компонента, широкое этнополитическое, социально-экономическое и ненавязчивое конфессиональное влияние государствообразующего татарского населения на периферийное население ханства, тюркское этнокультурное влияние на финно-угорское население страны (нередко приводящее к формированию специфических этнографических групп – каратаев, бесермян и так далее – в среде периферийного населения государства) и финно-угорское этнокультурное влияние на тюркское население государства (что наиболее ярко было выражено в этногенезе чувашей).

Особо важно отметить и подчеркнуть, что в Казанском ханстве наблюдается создание новой этнополити-

ческой общности, включающей этносы казанских татар, марийцев и чувашей, части башкир, мордвы и удмуртов, о чём свидетельствует наличие в стране устойчивого этнического равновесия, социально-экономической, культурной и языковой интеграции, осознание всем населением государства своей принадлежности к единому политическому целому и признание им этого целого своей Родиной.

Именно это даёт нам возможность назвать Казанское ханство – предтечу Казанского царства в составе Московского государства XVI–XVII веков, Казанской губернии в составе Российской империи XVIII–XX веков, Татарской АССР в составе РСФСР и СССР XX века, современной Республики Татарстан в составе Российской Федерации – не только национальным государством казанских татар (государствообразующего населения страны), но и одновременно государственным образованием всех народов Среднего Поволжья...

The Golden Horde and its Historical Heritage

INTRODUCTION

In 2020, Tatarstan celebrated a remarkable date – 100 years from the day of the establishment of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic, 100 years from the day of attainment of statehood by the Tatar people at the current stage of history.

Today the Republic of Tatarstan is one of the developing constituent entities of the Russian Federation. It is a region with the powerful social, economic, cultural, educational, and scientific potential. The Republic is an active participant of international relations, holding – together with reputed foreign organisations – the large-scale sports, cultural, scientific, and economic events. «The Tatarstan's model of development has become one of the most successful over the post-Soviet period», – said Rustam Minnikhanov, President of the Republic of Tatarstan, addressing the Third Congress of Peoples of Tatarstan. «This is the result of the hard work of many generations of representatives of different ethnic groups. We are united in the understanding of the fact that success of Tatarstan directly means the success of our common motherland – Russia». Indeed, Tatarstan has covered a long and quite thorny way, over 100 years that began in 1920. It was the way from the statistically average agrarian province of the Russian Empire up to one of the leading regions of the Russian Federation with a strong economy. The Tatar people also made a giant leap in its development over these 100 years.

The powerful ethnopolitical movement of the Tatar population of the Russian Empire of the early 20th century, which began after the democratic revolution of 1905 and which shaped up after the February revolution of 1917, made the Soviet leadership to take a new look at the problem of the Tatar national statehood and take concrete steps for the establishment of the autonomous Tatar republic. Even though the rights of the republic were quite limited, for that time it was

a great achievement for the Tatar people, which had no national statehood since the second half of the 16th century. The Tatar people carried the memory of those remote, legendary times, of its historical past over the centuries.

The history of statehood in the territory of the present-day Tatarstan has its deep roots that go back to such mediaeval states as the Hunnic Empire, the Turkic and the Khazar Kaghanates. In the 2nd-4th centuries, at the time of the so-called Migration Period, actively penetrating the region of the Middle Volga were the Turkic-Ugric tribes. The culture of the Turkic-speaking population of the region, which grew considerably in the 6th-8th centuries, was close to culture of the Turkic and Khazar Kaghanates, as well as to such of the Old Great Bulgaria that was situated at the Black Sea. The latter was conquered in the 70s of the 7th century by the Khazars, and some portion of the Bulgars (who were the state-forming population of the country) had to move, in the 7th-9th centuries, to the Middle Volga region from the Northern Black Sea, Northern Caucasus, and Western Caspian Sea regions.

In the 10th century, the Bulgars established in the territory of modern Republic of Tatarstan, in the very centre of the famous Baltic-Volga trade route, the first state in the Middle Volga and Cis-Urals Region – the Volga-Kama Bulgaria. Many local Turkic, Finno-Ugric, and, possibly, Baltic-Slavic tribes became part of the new state, which initially (until the fall of the Khazar Kaghanate in the last third of the 10th century, to which it was subordinate) consisted of two «principalities» – the Bulgar and the Suvar ones.

The location of the archaeological monuments makes it possible to imagine in outline the territory of the Volga Bulgaria. The main monuments of the Bulgar period are located in the territory of modern Republic of Tatarstan and the Chuvash Republic, as well as of the Ulyanovsk, Samara, and Penza Regions. By the end of the 12th century, the Bulgar rulers considerably expanded the area of their influence, up to the Upper Kama Region (present-day Perm Territory) and to the Lower Volga Region with the centre in the town of

Saqsin (present-day Astrakhan Region). The Bulgar State had a large number (over 1 200) of fortresses, castles, settlements, and towns, which were founded in the 9th-11th centuries. The towns of Bolgar, Suvar, Bilyar, Alabuga, Bryakhimov, Juketau, Oshel, the so-called «Muromsky Gorodok», «Khulash Site», «Yulov Site», etc. were significant military-political and cultural-economic centres. Compared to contemporary ancient Russian and West European towns, the Bulgar towns were larger in their size and in population. For example, Bilyar (called «The Great City» in Russian chronicles) covered the area of over 800 hectares, and its population exceeded 50 000. An important role in life of the Volga-Kama Bulgaria was played by political, trade-economic, and cultural ties with countries and peoples of Desht-i Kipchak and Northern Caucasus, the Abbasid Caliphate, and Khoresm, with northern and southern Russian principalities, Byzantium, the Baltics and Scandinavia, India, Afghanistan, and China.

The dominant religion in the state was Islam, which started penetrating the Volga-Ural Region in the second half of the 9th century, and which became the official state religion of Bulgaria in the year 922. A considerable influence on the consolidation of positions of Islam and on the international diplomatic recognition of the state as an Islamic country was exerted by the visit to the Volga Bulgaria of an ambassade of the Baghdad Caliph Al-Muqtadir, which took place that same year. Starting from the end of the 10th century almost entire population of the country turned Muslim. In the 10th-13th centuries, within the boundaries of the Middle Volga and Cis-Ural regions, the tribes of the Bulgars, Baranjars, Barsils (Bersula), Bilers, Suvars (Suaz, Savir), Esegels, some individual groups of the Burtass, Magyar, Kipchak, and Oghuz-Pecheneg tribes formed a common Bulgar ethnos (with the common language, spiritual and material culture), while Bulgaria itself turned into the country of a highly-developed farming, cattle-breeding, town-building, crafts, and trade, which allows us to note the functioning of a special Bulgar civilisation in Eastern Europe. To this also testify the development in the state of different types of art, science,

and monumental architecture. The developed and multi-level system of education enabled the population of Bulgaria (both female and male; for example, at women's madrasahs of Tiybiga and Rabiga) to learn the fundamentals of religion and secular sciences, which resulted in the appearance of the historically known Bulgar theologians, philosophers, writers, historians, geographers, as well as of representatives of other sciences (worth mentioning in this connection are the names of poet Qol Ghali, historian Yakub ibn Nugman, physician Tajaddin ibn Yunus al-Bulgari, as well as philosophers and writers Suleiman ibn Daud as-Saqsini as-Suvari, Abu-l-al Hamid al-Bulgari, Burkhan ad-din al-Bulgari, and Hoja Ahmad al-Bulgari, who was the mentor and vizier of the Great Sultan of the State of Ghaznavids Yamin ud-Dawla Mahmud of Ghazni).

So, by the early 13th century the Volga-Kama Bulgaria became a truly special and remarkable phenomenon in the world history, which enabled a Hungarian friar named Julian, who made two journeys to the East in the mid-1230s, looking for «Great Hungary», to write in his work titled «A Letter About Life, Faith, And Origin of the Tatars» that the «Volga Bulgaria is a great and a powerful state with rich cities». However, in 1236-1237, Bulgaria, which by that time had already been conquered by the Mongol-Tatars and represented a number of separate Bulgarian «principalities», ceased to exist, and its entire territory became part of Ulus Juchi (Golden Horde) since the second half of the 13th century. Later, the population of the Volga Bulgaria became one of the most important components of the mediaeval Tatar ethnos, and the culture of the country became an important part of the Tatar historical and cultural heritage.

During the period of existence of the Golden Horde there have been taking place the main processes of political, economic, and ethno-cultural consolidation of the Turkic-speaking peoples within this huge empire of the Genghisids-Juchids, as well as the processes of formation of the mediaeval Tatar ethnos. Currently known are some 150 Golden Horde cities, which gives grounds for speaking about an integrated

Golden Horde civilisation. The largest cities of the country included Bolgar (currently in Tatarstan), Sarai al-Mahrusah and Hajji Tarkhan (in the Astrakhan Region), Sarai al-Jadid and Beljamen (in the Volgograd Region), Mukhsha/Narovchat (in the Penza Region), Ukek (in the Saratov Region), Azak (in the Rostov Region), Madjar (in the Stavropol Territory), Derbent (Dagestan), Qirq yer and Qirim/Solkhat (in the Crimea), Saraichik and Sighnaq (in Kazakhstan), Urgench (in Uzbekistan), Akkerman (in Ukraine), to name just a few. The cities of the Volga Region, such as Bolgar, Juketau, Iske-Kazan, Kazan, Kashan, Kermenchuk, and so on, were the centres of administrative power, handicraft industries, and trade, of cultural and confessional life of the Bulgar Ulus of the Golden Horde. Historical sources clearly testify to the existence in the Middle Volga Region of some state formation with the centre in Kazan as early as before the second third of the 15th century, prior to the establishment of the Kazan Khanate. For example, there exists the evidence that the «Kazan Horde» was allegedly established by Sartaq, a son of Batu Khan, as early as in the mid-13th century. In the 14th century, Kazan, along with the cities of Bolgar, Juketau, and Kermenchuk, was mentioned as a political centre of one of the local «principalities». This clearly speaks to sovereignty of Kazan from Sarai, which (sovereignty) grew stronger in the 14th century, but which (Kazan) still remained part of the unified Golden Horde.

The collapse of Ulus Juchi resulted in the formation of a «constellation» of new states that continued the traditions of the Golden Horde civilisation and were representing a quite unified mediaeval confederation.

The Kazan Khanate with the capital in Kazan was established either in 1438 or in 1445. This Khanate inherited the ethno-cultural and socio-economic traditions of the Volga Bulgaria and the Golden Horde. The territory of the state, in the ethno-social and geographical aspects, was divided into four western «areas» (the Arsk, Highland, Field, and Coastal ones) and six eastern «lands» (the Bashkir, Belovolga, Votyak, Kama, Kostyak, and Syplin/Tsyplin ones), and in

administrative-political aspects – into the central khan's domain («Bulgar Vilayet) and, at least, 5 «darugas» (the Alat, Arsk, Galich, Zyurey, and Nogai ones). The Kazan State had a large number (over 700) fortresses, settlements, and cities that emerged as early as in the 10th-14th centuries. The cities of Kazan, Alabuga, Archa, Bolgar, Jori, Iske-Kazan, Qashan, Tyatesh, and Chally were the political, cultural, and economic centres of the Khanate. The population of the state consisted of ancestors of the present-day Kazan Tatars, Bashkirs, Mari, Mordovians, Chuvashes, and Udmurts, who have voluntarily accepted the khan's rule, and whose total number was some 450 000. The trade and economic ties with the Russian principalities and countries of Central Asia and the Caucasus played an important role in life of the Khanate.

The long and persistent struggle between Moscow and Kazan for the territorial legacy of the Golden Horde, for the domination in the Volga-Ural Region ended up in the fall of Kazan on 2 October 1552. In 1556, the entire mainland of the Tatar khanate was ultimately included into the Moscow State.

During the Time of Troubles (late 16th-early 17th centuries) the Kazan Territory, still formally named the Kazan Kingdom (which was reflected in the titulary of all Russian rulers until 1917) got practically separated from Moscow. Some part of the feudal upper class had an idea to form a separate state, the leading role in which should have been played by a group of local Russian nobles. That political strife in Kazan lasted until 1613, until Mikhail Romanov was elected tsar.

In 1708, the Kazan Province was established, which included the Middle Volga and the Western Cis-Urals regions. Kazan became one of the important administrative and industrial centres of the Russian Empire.

The development of the capitalistic relations, the formation of the national bourgeoisie, the changes in the social and economic life of the Tatars from the Middle Volga and the Western Cis-Urals regions at the turn of the 18th and 19th centuries provided the basis for the origination and development of the Tatar enlightenment. The period of the Tatar enlightenment thinking saw its peak in the second

half of the 19th century and reflected the growing aspiration of the vanguard of the Tatar society for changing the life of the people, which contributed to the development and consolidation of new social relations.

The government reforms of the second half of the 19th and early 20th centuries created the conditions for accelerated development of bourgeois relations in the country. The formation in the Tatar society of the new capitalistic elite determined the rise of the national self-consciousness and the permanent formation, at the turn of the 19th and 20th centuries, of the modern Tatar nation…

Thus, the prehistory and history of the modern Tatar people, of the present-day Tatarstan is centuries-old. The ethnogenesis of the Tatar people and the political genesis of the Republic of Tatarstan were complex and underwent numerous stages of their «prior-history» and history. In this book, I briefly consider only one of its most important periods…

Ulus Juchi as a Phenomenon of Civilisation

1

The steppes of Eurasia, endless, stretch for many thousands of kilometres... For dozens of centuries they were splashing out in western and southern directions the teeming waves of the nomads – «shakers of the Universe»: the Scythians, Sarmatians, Huns, the «heavenly Turks», Khazars, Bolgars, Ghuzzes, Pechenegs, Kyrgyzes, Kimeks, Kipchaks, and other tribes, which were establishing from time to time the gigantic, or «simply» very big, from the territorial point of view, state unions. The written sources that mention these ancient and mediaeval tribes and states have already been introduced by me in several popular science collections: «From the Depths of Centuries» (Kazan, 2000/2004); «History of the Scythians Through the Eyes of Contemporaries» (Kazan, 2001); «The Khazars and Their Vassals Through the Eyes of Contemporaries» (Kazan, 2014).

In the 13th century, the vast expanse of Eurasian steppes once again became the arena for colossal historical events, which in their scale and consequences could be compared to the Migration Period. The steppes of Central Asia became the place where numerous Turkic-Mongol tribes united into the common state under the rule of the strong-willed and charismatic leader, Temujin (1155/1162 – 1227), who later got the title-name of Genghis Khan and who gave the name to his empire – Yeke Mongol Ulus («The Great Mongol State»). Written sources for that period and their analysis were given by me in the books titled «From the Depths of Centuries» (Kazan, 2000/2004), «History of the Scythians Through the Eyes of Contemporaries» (Kazan, 2001), as well as in «Genghis Khan – 850», which was published in Kazan in 2002 timed to the 850th anniversary of birth of Temujin.

The year 2019 saw the celebrations connected to the 750th anniversary of the Golden Horde – one of the largest «pieces» of the once-united Mongol Empire. The modern historical science mainly uses two names for this state – «The Golden Horde» and «Ulus Juchi». In the second case, this tradition was borrowed from Oriental sources, while in the first one – it was imported from the Russian historical-publicistic literature of the second half of the 16th and early 17th centuries. Ulus Juchi played a huge role in the mediaeval history of Eurasia, having to a great degree pre-determined the further vectors of development of peoples that had lived here and of the states that were established later. In the period of its prosperity, Ulus Juchi covered the huge territory that extended from the Irtysh in the East to the Danube in the West, from the White Sea in the North to the Caspian Sea in the South. The Genghisid-Juchids managed to unite, for a long time, under their rule the numerous peoples, which were the carriers of different cultures, types of economic activity, and forms of organisation of political power.

Few are the cases when history of a state has caused such a hot discussion in the scientific community. Apart from the purely scientific factors that provided the basis for such discussion, also great has been the role of the extra-scientific factors. The ideological attitudes of the Imperial and Soviet periods in the domestic historical science have strictly limited the opportunities of the scholars in scientific interpretation of the role and place of Ulus Juchi in the history of peoples of Eurasia. In this connection, the works that were published during these periods mainly considered the history of the Golden Horde through the prism of its negative «contribution» to the world civilisation. Mentioned separately should be the sadly remembered Resolution of the Central Committee of VKP(b) «On the State and Measures for Improvement of the Mass-Political and Ideological Work in the Tatar Party Organisation» of 9 August 1944, which struck a huge blow on the adequate scientific study of history of the state of the Genghisid-Juchids in the USSR.

It is small wonder that the scientists, who studied the history of the Golden Horde during the pre-revolutionary and Soviet periods being guided by principles of objectivity and historicism, which contradicted the official ideological attitude, were but a rare exception. Among them specially noted should be Nikita Bichurin (1777–1853), Osip Kovalevsky (1801–1878), Mikhail Ivanin (1801–1874), Gordiy Sablukov (1803–1880), Vasily Grigoryev (1816–1881), Ilya Berezin (1818–1896), Dorji Banzarov (1822–1855), Vasily Radlov (1837–1918), Vasily Bartold (1869–1930), Boris Vladimirtsov (1884–1931), Nikolay Trubetskoy (1890–1938), Magomed Safargaliev (1906–1970), and Lev Gumilev (1912–1992). The great scope of work for collection of Oriental knowledge about the Golden Horde (with financial support of Count Sergey Stroganov, Chairman of the Archaeological Commission) was done in the 19th century by Vladimir Tiesenhausen (1825–1902), a well-known source-study expert, who, in 1884, published the first volume of the «Collection of Materials Related to History of the Golden Horde» and who prepared for publication its second volume, which was published in 1941, after the death of the scientist. A material contribution to the study of Ulus Juchi and heritage of the Golden Horde was made during the Soviet period by Mirkasym Usmanov (1934–2010), an Orientalist from Kazan and an outstanding Tatar source-study expert.

In the period between the 1950s and 1980s, the archaeological research conducted in the territory of the Central and Lower Volga regions became a separate line in the studies of history of the Golden Horde, which continued the scientific research started by Alexander Tereshchenko (1806–1865), a pre-revolutionary ethnographer and archaeologist, as well as by archaeologist Francis Balodis (1882–1947), who managed to study the material heritage of the Golden Horde in the years of the Civil War. The specific features of the archaeological science allowed the scientists, to a certain degree, to bypass the sensitive political and ideological issues related to any subject-matter. For this reason the results of excavations (carried out,

in particular, under the guidance of professors of Moscow State University Alexey Smirnov (1899–1974) and German Fedorov-Davydov (1931–2000)) produced the rich factual material on different aspects of life of the Golden Horde society.

In the pre-revolutionary period, and later, in emigration, the Russian intellectuals developed the Eurasian concept of idea of individuality of the Russian civilisation. The Eurasians in their views recognised the considerable and, most importantly, positive influence of the Golden Horde on the processes that were taking place in Rus. Thus, according to Pyotr Savitsky (1895–1968), one of the main ideologists of Eurasianism, «the example of the Mongol-Tatar statehood (Genghis Khan and his successors), which managed to capture and administer, during a certain historical period, the huge part of the Old World, undoubtedly played a great and positive role for the creation of the great Russian statehood». Noteworthy is that the Eurasian concept, which was recognised by the Soviet science, has found active followers in the West.

The history of Ulus Juchi found its reflection in the works of the Tatar pre-revolutionary historians: Shigabutdin Marjani (1818–1889), Murat Ramzi (1854–1934), Rizaeddin Fakretdinov (1859–1936), and some others. In these works, the Golden Horde appears as a developed and civilised state, which was an important stage in history of the Tatar people. Later, such approach to comprehension of the role and significance of Ulus Juchi was further developed in the works of the Tatar scientists, who had to go into exile after October of 1917, for example, such as Gabdelbari Battal (1880–1969), Akdes Kurat (1903–1971).

The crucial changes took place in approaches to comprehension of the history of the Golden Horde in the domestic historiography only after the collapse of the Soviet political system. Under the new conditions, the scientists managed to free themselves from the Party and ideological blinders and to rethink the history of the Golden Horde based on the principles of scientificity and the weighted approach, avoiding the extreme judgements from the point of view of both the stress on the allegedly destructive consequences of

the Horde's influence, and the idealisation of interrelations between the settled and nomadic peoples. For example, the drastic changes in the former «Bulgar» concept of ethnogenesis and ethnic history of the Tatars took place at that time in the views of Ravil Fakhrutdnov (1937–2014), the Russia's largest expert in the mediaeval archaeology and history of the Middle Volga Region, Doctor of Historical Sciences, the author of the complete code of the Bulgar-Tatar archaeological monuments (which became the basis for the study of historical topography of the Volga Bulgaria, the Bulgar Ulus of the Golden Horde and the Kazan Khanate) and one of the founders of the 6-volume «Archaeological Map of the Republic of Tatarstan». As a result, the 1990s and the early 2000s saw a number of interesting scientific and popular science publications on the history of the Golden Horde.

Beside the influence of Eurasians, foreign historiography on the subject was formed within the framework of traditional Western Oriental studies. In this connection, we must mention the names of Bertold Spuler (1911–1990), the classic of this trend, and Uli Shamiloglu, one of the active modern scholars of history of the Golden Horde.

At the present stage, there takes place an active exchange of views and interaction between Russian and foreign scientists engaged in this field. The recently published fundamental collective monographs (for example, the 3rd volume of the 7-volume «History of the Tatars From the Most Ancient Times» and «The Golden Horde in the World History» in the Russian and English languages) and international scientific conferences (for example, such that were held in 2019 in France, Russia, Kazakhstan, and Turkey) show very clearly the fruitful nature of such cooperation…

2

The pre-history of Ulus Juchi (Golden Horde) is inseparably associated with the events that took place in Central Asia at the late 12th and early 13th centuries. At that time, when

feudal relations were getting stronger with the nomadic Tatar-Mongol tribes that were migrating there, their nobles faced the struggle for leadership. The victory in that struggle was won by one of the leaders of the «Black Tatars» (Mongols) whose name was Temujin. In 1206, at the head of the River Onon, the kurultay of the Turkic-Mongol nobles proclaimed him the «Great Khan», Genghis Khan (the title is currently interpreted by scientists as the «Ruler of the Boundless, Like the Sea»). Over a relatively short period of time the rule of the Mongol-Tatars (which term has been known from written sources from as early as the first third of the 13th century and which was not invented, as many would think, by Christian Kruse and Pyotr Naumov, the authors from the 19th century) extended over the peoples of Altai and Siberia, the Chinese Empire, and Central Asia, Iran, and Transcaucasia.

Any conquests bring countless disasters and colossal damage to peoples that stand in the way of aggressors. In this respect, the results of military campaigns of the Mongol-Tatars were not an exclusion. However, unlike the practice of many other conquerors, they did not strive for extermination of the spiritual values and of the way of living in the conquered territories. What is more, already at the stage of formation of the Mongol Empire, there manifested itself one of its unique features – tolerance towards religion and culture of the conquered peoples and, in some cases, the active borrowing of their civilisational achievements. Especially vivid was such tendency with respect to China, which was the largest seat of the global civilisation of that time. In this particular case the Mongol-Tatars did not limit themselves to borrowing the Chinese military and cultural achievements only, but also adopted their centuries-old experience in the administration of the state.

The origin of Ulus Juchi as a constituent entity of the Mongol Empire dates back to the time of rule of Genghis Khan. He divided his country into uluses as early as at the period of its formation. He left for himself the main one and gave the two peripheral ones for feudal management to his sons, Juchi and Chagatai. (One more ulus, of his grandson,

Hulagu, was established after Genghis Khan's death.) Genghis Khan named his third son, Ogedei, as his successor, and left to his elder son, Juchi (1184–1227) the western territories, the major part of which he had yet to conquer. After the death of Juchi in 1227, the ulus was headed, by personal command of Genghis Khan and upon approval by the All-Mongol Kurultay of 1228/1229, by Juchi's son, Batu (circa 1209–1255/1256). So, it was him, who had to solve that task as a commander of a corpse of 30 000 men. In 1229–1230, Batu and his brothers organised a campaign to the «area of Saqsin» against the Kipchaks and the Volga Bulgars, which proved to be unsuccessful for them. Here, we would like to remind to the readers that in 1223/1224 the Mongol-Tatars headed by Subutai and Jebe, after their victorious battle on the Kalka River, had already suffered a very serious defeat from the Volga Bulgars. Ibn al-Athir, an author of the 13th century, informs us: «Having done to the Russians what we have said, and having devastated their lands, the Tatars returned from there and headed for Bulgar at the end of year 620 [of the Hegira]. When citizens of Bulgar learned about their approaching, they set ambushes in several places, raised their arms against the Tatars, met them and, having drawn them into ambushes, attacked them from the rear so that the Tatars found themselves in the middle: the sword slashed them from all sides, and plenty of them were killed, and only few of them survived. They say that there were up to 4 000 of them [survivors?]. They headed from there to Saqsin, returning to their king, Genghis Khan, and so the land of the Kipchaks freed itself from them; those who escaped returned to their land…». In 1232, the Mongol-Tatars have once again invaded the south-eastern part of the Volga-Kama Bulgaria (which, at that time, had already been at the stage of feudal disunity), but further on their way there stood a well-fortified fortress of Bilyar («The Great City», the capital of a previously unified state), and the Asian warriors did not dare to take it by storm. The above-mentioned circumstances (multiple defeats from the Volga Bulgars) have substantiated the necessity to raise the question of new western conquests at the nationwide

scale. The issue was approved personally by Ogedei, the Great Khan of the Mongol Empire. The mobilisation of military forces of the entire empire increased considerably the size of Batu's army. Modern scientists believe it consisted of 50-120 thousand men. Ala al-Din Juvayni, a mediaeval historian, wrote: «When Kaan [Ogedei] summoned the Great Kurultay for the second time, they [princes] have discussed together the extermination and the conquest of all those who have [yet] left unconquered. It was decided to conquer the lands of the Bulgars, the As and Rus, which were located close to the camp of Batu that were still unconquered and were [proudly] boasting the great number of their cities. To support Batu, he [Ogedei] appointed the candidates from princes: Mongke-Khan and his brother, Boke, from his sons – Guyuk-Khan and Godan-Khan; from other princes – Khulgen, Buri, Baidar, Batu's brothers – Orda and Tangad, and several others, and [appointed] from the highly reputed emirs was Subutai Bahadur. According to the military practice, all princes went home and then, in spring, they moved from their camps and hurried to start [the campaign]. The princes met near Bulgar. The ground shuddered from the great number of their armies, and even the wild beasts were amazed at the numerical superiority and the noise of their armies…».

So, in autumn of 1236, the Mongol-Tatars began their campaign of conquest in Europe, and the first serious force they met on their way once again proved to be the Volga-Kama Bulgaria. The conquerors took Bilyar by storm and then took other Bulgar towns and settlements. At the end of the 13th century, the entire territory of this Turkic state had fully become part of Ulus Juchi. After the conquest of the Moksha, Burtas, and Kipchaks of the Middle and Lower Volga regions, there came the turn of the politically disunited Russian lands. In 1237, the Mongol-Tatars destroyed the troops of the Ryazan Principality, in 1238 – the united troops of the North-Eastern Rus. In 1239–1240, fell the South-Western Rus: Pereyaslavl, Chernigov, Kiev, and Galich-Volyn principalities. After the crushing defeat of the Russian lands, the Mongol-Tatar troops moved further to Europe. Devastated were Poland, Czechia,

Hungary, and Croatia. However, when they reached the Adriatic Sea, the Mongol-Tatars turned back (through Bosnia, Serbia, and the Danube Bulgaria). Among the reasons that forced Batu to make such a decision most often mentioned is death of the Great Khan Ogedei and the wish of Batu to attend the election of the new Supreme Khan in Karakorum. Besides, it was necessary to keep in submission the already conquered territories, which would be difficult, should he decide to move further to the west. What made it even more difficult was that the most effective tumens headed by Guyuk and Mongke were removed from the troops of Batu by order of Ogedei after the conquest of Kiev.

In the early 1240s, one part of Batu's troops returned to Mongolia, while the other part remained on the Volga. One of the main reasons that made Batu to stay here was military-strategic – from here it was convenient to keep under control the conquered peoples and territories. So, the establishment of the future state was taking place at the time of Batu Khan. It should be specially noted that the first capital city of Batu Khan became the city of Bolgar in the territory of the present day Republic of Tatarstan. Later, Bolgar remained the summer capital of Ulus Juchi at the time of Berke Khan (1209–1266). This fact was mentioned, for example, by William of Rubruck and Marco Polo, as well as by an anonymous Russian author of the annalistic-publicistic chronicle of the mid-16th century [*of which B.L. Khamidullin has already written in 2002 in his monograph titled «Peoples of the Kazan Khanate: Ethno-Sociological Study»*]. This written information is also confirmed by the numismatic fact that Bolgar became the first centre of minting the Golden Horde coins. All this has led to the fact that Bolgar in the historical memory of the Tatars has always been firmly associated with the «Golden Throne», where the «remains of Great Khans» were kept. We would also like to note that in the 16th century a Russian author of the «Kazan History» ascribed even the foundation of the city of Kazan to some «King Sain of Bolgar», and we do know that it was Batu Khan who was called «Sain» («Noble», «Just», «Kind») in the mediaeval written sources. Of this we can read

in the works by Marco Polo, Grigor Aknertsi, Rashid al-Din, Maqrizi, Nuwayri, Wassaf, Ibn Bibi, and other authors…

In the years of Batu's rule (1242–1256), Ulus Juchi was not sovereign, but was part of the «Great Mongol State» («Yeke Mongol Ulus»). This is evidenced by minting of coins on behalf of Mongke, the Supreme Khan, in Ulus Juchi, as well as by sending the major portion of taxes and tribute to the centre of the Empire and necessity to get the approval for a nominee to the khan's throne in Ulus from the administration in Karakorum, and so on.

Consolidation within the unified Mongol Empire was necessary for the Mongol-Tatar nobles, first of all, for continuation of the large-scale conquests. But after such conquests were finished and when peaceful life began, the common administration and control over such huge and versatile conquered territories proved to be quite problematic. As peaceful economic and social processes were occurring and cultural convergence between the conquerors and the conquered peoples was taking place, with pre-Mongol traditions being revived and getting stronger, to which the alien rulers had to adapt, there appeared the local specific forms of political, economic, and cultural life. The threads of administration more and more led to the level of separate uluses, while power and guardianship of the khagan («khan of the khans», «the Supreme Khan») from the imperial capital, Karakorum, was becoming actually a useless burden, more and more tying the hands and pressing upon the rulers of uluses and the regional aristocracy. By the time when the Mongol Empire has finished its formation, the ulus of the khagan included Mongolia and China, the Ulus of Chagatai included the territory of the present-day Central Asia (the entire Eastern and Western Turkestan), the Ulus of Hulagu included Iran, Afghanistan, Southern Transcaucasia, and Mesopotamia. The Ulus of Juchi, which was founded in the period between 1219 and 1224 on the basis of the initial Ulus Juchi (which originated from the conquered lands of the Yenisei Kyrgyzes and the «wood peoples» of the south of Siberia in 1207–1208), comprised the western part of the

state covering from west to east, with account for dependent territories, the lands stretching from Altai to Danube, and from south to north – from the Aral to the Urals (the Irtysh Land, Sayano-Altai Highlands, Western Siberia, the Aral Sea Region and the Cisurals, Lower and Middle Volga Region, North Caucasus, the Don Region, Northern Black Sea Region, Transdniestria, as well as the north-eastern part of the East European Plain). The relaxation of the central power and the internal strife for the throne of Karakorum resulted in 1269 in the rulers of uluses of Juchi, Chagatai, and Hulagu refusing to recognise the self-appointed Kublai Khan as Supreme Khan. They demarcated their own domains, having drawn a line under the existence of the unified Mongol Empire and having legalised its final collapse.

In the Yuan China (Kublai founded the new, Yuan, dynasty, transferred his capital from Karakorum to Khanbaliq, the present-day Beijing) and in the Hulaguid Iran (Ilkhanate), quite quickly, in Central Asia (Chagatai Ulus), a bit later (all in all, in 90–120 years), the Genghisid dynasties were overthrown; political and social institutes of the Mongol-Tatar origin were extinguished almost completely; and their former might and influence were lost. At the same time, the Juchids have preserved it all. What is more, in the size of the territory, which achieved at different periods of history 6-8 million sq. km., their ulus was the largest. That is why, in my opinion, it is exactly Ulus Juchi that should be considered as the main successor of the Mongol Empire, which preserved its might, and as the last in the row of the great steppe empires, starting from the Scythian one. It stayed in the public memory under a number of names that were accepted in different national and historical traditions: Ulus Juchi, or Ulug (Great) Ulus, Desht-i Kipchak, or Cumania, Ulus Berke, or Mamlakat-i Uzbek (the State of Uzbek), the State of the Tatars, or the Great Tataria and, finally, the Horde, or the Golden Horde. The last name is, probably, the most wide-spread in domestic and foreign science and journalism and, in my opinion, best reflects the grandeur and might of this state…

3

The ultimate separation of Ulus Juchi from the Mongol Empire took place at the period of Mengu-Timur Khan (period of rule: 1266-1280), who was a grandson of Batu. Having continued the policy of Berke Khan aimed at attainment of independence of the Golden Horde from the parent state, he was the first among the Horde khans to start, in 1266/1267 (665 of the Hegira), minting the coins with his name and title «The Just Great Khan» at the mints of Bolgar and Bilyar, Sarai and the Crimea, Khoresm and Ukek, as well as to issue his own yarlyks, which testified to obvious claims to sovereignty of Ulus Juchi. Sovereignty of the Golden Horde was legalised at the kurultay that was held in 1269 by representatives of the Genghisids and the Mongol-Tatar noyons on the bank of the River Talas in Central Asia.

Undoubtedly, the Golden Horde, just like the Mongol Empire, was founded on the basis of military force. The violent conquests of a great number of countries and peoples by the Mongol-Tatars were accompanied by extermination and enslavement of a huge number of people, both warriors and civilians, as well as by sufferings of the survivors. Destroyed and burned to ashes were numerous towns (I would like to mention, but only the few towns of Central Asia, the Caucasus, and Eastern Europe: Otrar, Bukhara, Samarkand, Urgench – the capital of Khoresm, Gurganj, Shamkhor, Derbent, Samtskhe, Erzurum, Bilyar – the capital of the Volga Bulgaria, Bolgar, Suvar, Juketau, Ryazan, Vladimir, Kiev, Lublin, Krakow, Zagreb), fortresses and settlements. But, as the ancient aphorism of Lu Jia, a Chinese orator (3rd-2nd centuries B.C.), which is also attributed to Yelu Chukai, an advisor to Genghis Khan (1189–1243), runs: «You can win an empire sitting on a horse, but you cannot run it sitting on a horse». Empires that were built exclusively on violence could not exist for long and collapsed quickly.

The Golden Horde would hardly be able to endure relying only on the force of arms and severe oppression of any resistance and discontent, on weakness of the conquered

after the blow of conquest, on their fear of the repeated punitive expeditions and possible extermination (even though the military force of Ulus Juchi that was inherited from the Mongol-Tatars, indeed, was great and could reach all in all 250 000 warriors, inspiring them with the truly mystical fear, while actions against the rebellious enemies and vassals were executed lightning-fast and inevitably). The process of emergence and existence of mega-empires, as a rule, is much more complex than just a conquest and enslavement. They are being built on the combination of both the compulsion and the advantages that such unification brings with it, i.e. on certain mutually beneficial consensus. An imperial state only becomes stable when it becomes useful to the society and acts as the guarantor of the order and development of the economy, culture, and so on. Likewise, the foundation of the Golden Horde has led to the emergence, in particular, of a much more stable political situation in Central Eurasia and Eastern Europe. Most of peoples and states that were conquered and became part of, first, the Mongol Empire, and then of Ulus Juchi, have previously been under the conditions of continuous civil strifes and quarrels, as well as of internal and external conflicts. Their territories were often the places of bloody internal wars that led to the destruction of cities and falling of numerous settlements into decay. At the same time, the inclusion into the empire of the Juchids gave them a relatively established state order, which stood in stark contrast to previous instability and disunity. The Golden Horde looked a remarkable «island of stability» as opposed to its neighbours who were suffering from wars, internal strifes and controversies.

The Mongol-Tatars brought with them the idea of the centralised power, which helped them unite the previously poorly organised steppe tribes of Desht-I Kipchak. It was already the victor of the western campaign, Batu («Batiy» from the Russian chronicles), who, having changed the saddle for the throne in the city of Bolgar in the territory of the resent-day Tatarstan, has changed the role of a military commander for the role of the builder of the state. He and

the subsequent rulers of Ulus Juchi have built a consistent, sophisticated, but, nevertheless, a quite stable system of state administration. In the former Kipchak «Wild Fields», the permanent tribal strifes and conflicts gave way to a consistent and rigid state system of uluses with clear decimal division of the population. What is more, a true social revolution has taken place there, when tribal relations were substituted by the military feudal system, which was based on conditional (suyurghal) and unconditional (tarkhan) grants. An efficient state mechanism was developed. The mess that was brought by military actions, extermination or removal from power of the previous Kipchak elite, gave way, from the second half of the 13th century and for almost hundred years, to «a relatively peaceful, stable life within a mighty state» [*V.V. Trepavlov*]. The level of security can be evidenced by the fact that cities in the internal districts of the Golden Horde did not have any fortress walls or any other fortifications until the second half of the 14th century.

The old Turkic tribal unions were broken and became part of the military-administrative and clan system of Ulus Juchi; their tribal nobles were partly exterminated, the surviving part having joined the new aristocracy. The Juchid government established a kind of «serfdom» for the purposes of making the collection of taxes and military mobilisation more convenient, having prohibited the voluntary movements of the population between uluses. Many closely related Turkic tribes, previously scattered over different ethno-political formations, were united, for the first time ever, in the common territorial-political environment. The disappearance of the state borders and intertribal partitions, the overcoming of conflicts, and political unity gave an impetus to their drawing together and started important ethnic processes, having created the preconditions for convergence of the scattered Turkic tribes into common nationalities. As a result of all this, the Golden Horde became an «ethnic cradle» to many modern Turkic peoples of Eurasia, the ethnogenesis of which «took place on the basis of the population of different provinces of this state» [*V.V. Trepavlov*].

It was exactly in Ulus Juchi where, to a great degree, the present-day subethnic communities currently defined by the ethnonym «Tatars» (Volga-Ural, Crimean, Siberian, etc.) came into being. This very word used to define two nations (Crimean-Tatar and Tatar) and two ethnic groups (Budjak and Lithuanian Tatars) became widely known exactly at the period of the Golden Horde. Being the name of one of the tribes (a bit later – of the union of tribes) in the east of Central Asia, it was used long before the Mongol-Tatar conquests in the East to define the whole of some Central Asian peoples, including the Mongols themselves («Black Tatars» in Chinese written sources). That is why the majority of mediaeval sources called the polyethnic Mongol troops as the «Mongol-Tatars», not as the «Mongols» (for example, Kirakos Gandzaketsi, a mediaeval Armenian historian, used the term «Mughal-Tatars») or just as the «Tatars». At the same time, the Turkic peoples of the Golden Horde, following the historically known tradition of accepting the name of the conquerors and simultaneously applying their own tribal names, began calling themselves the «Tatars». So, it was for a good reason that Ibn Arabshah, an Arabian philologist and historian of the 15th century, wrote of Ulus Juchi that it was a «purely Tatar area».

So, at the time of the Golden Horde, the notion of «Tatars», which was used both as an ethnonym and as a politonym, and as a socionym, for the first time got an ethno-integrating sense. In its western part (named the «Ak Horde»), which was the main core of the state, there began the unification of the Turks into the common Tatar ethnic community. The formation of the common Tatar nationality was interrupted because of the collapse of Ulus Juchi, but later, in the Astrakhan, Kazan, Qasimov, Crimean, and Siberian khanates, in the territory of the present-day Romania, Poland, Lithuania, and Byelorussia, there began to form on its basis the local ethnic Tatar communities (Astrakhan, Kazan, Qasimov, Crimean, Siberian Tatars, the Tatar-Mishars, Dobrujan, and Polish-Lithuanian Tatars, and so on), who realised very well their ethnic unity. The processes of the ethnic history of the Tatars

of different regions continued within the Russian and other states.

At the same time, it would still be not quite correct to equate the notions of the «Golden Horde» and the «Tatar». Considered as ethnopolitical successors of the Golden Horde, apart from the properly present-day Tatar and Crimean-Tatar nations, as we believe, there should be the major portion of the Turkic peoples of Russia and the post-Soviet territories, because it is from this portion that come the roots of their ethnogenesis and national statehood. The direct descendants of the Tatars of the Golden Horde are the Balkars, Bashkirs, Kazakhs, Kara-Kalpaks, Karachays, Kumyks, Nogais, some of the Uzbeks, and the other peoples. As Zhaksylyk Sabitov, a Kazakh scholar, rightfully wrote in 2011 «the Golden Horde Tatars were the ancestral ethnos to all groups of the present-day Tatars (the Kazan, Siberian, Astrakhan, Crimean, and the Polish-Lithuanian Tatars), the Nogais, Bashkirs, Kazakhs, Kara-Kalpaks, and Uzbeks, which moved from Shaybani to Central Asia, and so on». My personal final opinion is that the Golden Horde is the common historical asset/heritage of many Turkic (and other) peoples, but, first of all, of the Tatars.

4

Along with positive political and ethnic consequences, the uniting of huge territories within the Juchid Empire, the disappearance of borders between them and the tax barriers have also created the prerequisites for the formation of the common economic area, which granted access to huge material resources at a much larger scale than before and made it possible to accumulate them. In the specific case of the Golden Horde, especially important was that united within one social and political system proved to be the numerous groups of people that lived in different natural zones with most versatile vegetative and animal world (deserts and semi-deserts in the south, steppes and forest steppes, broad-leaved forests, and Siberian taiga in the north, as well as mountains and sub-

tropics in the Crimea and in the Caucasus) and had different economic and cultural types. The major part of the territory of the Golden Horde, its core, consisted of steppes, the population of which continued living nomadic and semi-nomadic cattle-breeding life, moving from the south to north in summer and back in winter. The number of cattle in the Horde struck the imagination of travellers: for example, Giosafat Barbaro, an Italian traveller, observed the continuous movement of the herds for six days, such herds covering the entire visible space in the steppe until the horizon. At the same time, in the peripheral regions and in the dependent territories (Khoresm, North Caucasus, the Crimea, the Volga-Kama Bulgaria, and Russian principalities) the backbone of the economy was the sedentary farming, horticulture, vegetable gardening, and the farm and pastoral cattle-breeding. An important role in the economic activity of the population was played by beekeeping, fishing, and hunting. It all made the economy of the Golden Horde a mixed economy, and, in the end, as Marie Favereau-Doumenjou, a research associate of the Oxford University, said about it «has led to an unprecedented intensification of mutual exchanges» between the territories, especially in the Volga Region, which was the central region of the country. Of huge importance for maintaining and enhancing the unity of the economic environment was that the common system of coinage and monetary circulation was created at a more global level in the lands that were subordinate to the Juchid Ulus. It was even more important because many of the territories that became part of the Horde did not have their own well-developed practice of coin minting. Gradually, the coinage system of the country, which consisted of a number of mints, became more and more unified. In the course of several monetary reforms, it was made more harmonised and brought to a common consistent structure, which included golden dinars, silver dirhams, and copper puls. All these coins they tried to mint in accordance with a unified weight standard.

But even more important, compared to the role that the Golden Horde played for the development of internal commodity turnover, was the role that it played for the

development of international trade. The exceptionally beneficial geographical location turned it into an intersection of a number of transcontinental caravan trade routes. The most important of them was the northern branch of the famous Great Silk Road that began in China and, running through Eastern Turkestan, Jetysu (Seven Rivers), Khoresm to the Volga Region, ended up in Central Europe. The advantageous economic situation that was caused by wars and instability in the Middle and Near East, the commodity flow from China (spices, silk, cotton, precious gems, bread, and slaves) rushed to Europe through a quieter Golden Horde. The Volga «Fur» Route (from north to south), that connected the Muslim East and the North-East and North Europe and the Baltic Region, was almost the same important. The Golden Horde was also the place where the Black Sea – Volga Route began, connecting the Black Sea and the Lower Volga regions and, running further, Central Asia to China and India, as well as the Trans-Caucasus Route, which connected the Middle East and the South-East Europe.

It would be hard to overestimate the significance of versatile commodity turnover with countries of Europe and Asia for the economic life of the Golden Horde. It was filling the khan's treasury with sales duties, enriching all kinds of mediators and the numerous servants. Besides, along with the transit from the territories that were directly subordinated to the Golden Horde itself, exported in large quantities were also grain, furs, leather goods, and slaves. The main export item was cattle of all types, which was in great demand on external markets in West Europe, as well as in the Middle and Near East, where they especially valued the pedigree fast horses from the Volga Region. Imported to the Golden Horde were a great variety of luxury goods, expensive weapons, textiles, spices, and other commodities, the major consumers of which were the khan's court and the nobles. For this reason, merchants in the Golden Horde enjoyed special protection, which followed the traditions that were established by Genghis Khan himself. To encourage trade, the state did its best to maintain at low level the customs duties, which did not exceed 3-5 per cent

of the cost of goods. The order that was established in the empire protected life, honour, and property of traders, and the strong power ensured a sufficiently high level of security for the movement of caravans that carried the goods.

The fantastic profits and incomes that came from the transcontinental trade to the upper class of the Golden Horde have determined to a great degree the international ambitions of the khans and their entourage, pushing them to continue their external expansion. Their wish to conquer the important trade cities and expand their control further to the Balkan section of the Great Silk Route and its section located in Asia Minor made Ulus Juchi the strategic rival of Ulus of Hulagu / the State of Ilkhans (whom the Golden Horde were fighting from 1260s to 1390s, with mixed results, in the territory of the present-day Azerbaijan), Byzantium, and the kingdoms of the crusaders that were founded on the lands of the Arabs, and, at the same time, made it an ally of the Mameluke Egypt and of the Seljuk Turks in Asia Minor. The closest ties existed between the Horde and Egypt, which is explained by the Kipchak roots of the Mameluke sultans, who were at power from the mid-13th and until the late 14th centuries, and by the fact that the centre of the Muslim Caliphate moved from Baghdad to Egypt. In general, the foreign policy and the ties of the Golden Horde were notable for their dimension, and the rate of contacts shows how closely related it was to the world. Authority of the Juchids on the international arena has grown immensely. Ulus Juchi became an important player on the international political arena, and its rulers, mastering the new role of the rulers of destinies in Central Asia, began causing a significant influence on political events in the neighbouring and the remote countries: China, India, Afghanistan, Central Asia, Rus, Lithuania, Poland, on the Balkan and the Apennine peninsulas. The branchy system of unions helped the Golden Horde to exert indirect influence «up to the lands of the Teutonic Order and even up to Spain» [*Bertold Spuler*].

As a result of all this, as Marie Favereau justly noted, «the Golden Horde caused a great influence on the trade expansion of the mid-13th and mid-14th centuries, and its

economic and political rule contributed to the greatest degree to the globalisation of the Old World… After the completion of the Genghisid conquests, the phenomenal trade boom has transformed the human society and the cultural landscape of Eurasia… The Golden Horde was a stage for that dramatic exchange. The Juchid khans and beks played a leading role in the new world order».

It was trade, first of all, the external one that also became one of the factors that substantiated another remarkable historical phenomenon connected with the Golden Horde – its turning from the country of nomads into the country of cities…

5

The role of trade in the process of the turning of the Golden Horde from a country of nomads into the country of cities can well be seen from the geography of the urban population. Its highest density was observed exactly in the regions that were located on the way of the caravan routes and which were the crossroads of such routes that ran from south to north and from east to west. From mediaeval written sources and maps, as well as from data collected in the course of archaeological research work, we know of some 150 cities and sites in the territory of the Golden Horde [*see the works by V.V. Bartold, G.A. Fedorov-Davydov, V.L. Yegorov, and so on*]. The largest ones included Bolgar (present-day Tatarstan) and Mukhsha/Narovchat (Penza Region), Sarai al-Mahrusah and Hajji-Tarkhan (Astrakhan Region), Sarai al-Jadid and Beljamen (Volgograd Region), Qirq Yer and Qirim/Solkhat (the Crimea), Ukek (Saratov Region), Azaq (Rostov Region), Majar (Stavropol Territory), Derbent (Dagestan), Saraichik and Sighnaq (Kazakhstan), Urgench (Uzbekistan), Akkerman (Ukraine), and so on. This list contains both the old cities, which fell to decay at the time of the Mongol-Tatar invasion, but which revived quickly and continued their development at the time of the Golden Horde, and the new ones, which

were being founded rapidly in all parts of the country [*on the development of cities of the Bulgar Ulus of the Golden Horde, in particular, of Kazan, see the works by R.G. Fakhrutdinov, Y.A. Zeleneyev, K.A. Rudenko, A.G. Sitdikov, and so on*]. The emergence and growth of cities were also connected, apart from trade, to the necessity to create a network of footholds to administer the subordinate territories. That is why many of the Golden Horde cities also performed the function of centres of large administrative-territorial units. Besides, while the khans and the upper class preferred staying for most of time in their nomadic headquarters, coming to cities only to spend winter there, the newly-created numerous bureaucratic apparatus of professional public servants required stationary accommodation. Gradually, the elite, which accumulated the huge resources and incomes, while continuing to live the traditional and the thought prestigious nomadic life, also began yearning for amenities, comfort, and luxury of the settled life in cities. All this taken together explains the active and deliberate policy of the rulers of the Golden Horde, which was aimed at urban development and which had been started by Batu Khan himself and achieved its peak in the first half of the 14th century at the time of Uzbek Khan and his son, Janibek.

The first builders and workers in the newly established cities were the slaves that were brought from the conquered lands. Plano Carpini, who visited the Mongol Empire in the mid-13th century, wrote that the Mongol-Tatars «take all the best craftsmen and employ them in their own service». But already as early as in the mid-14th century, when Ulus Juchi, at the time of Uzbek and Janibek, entered the period of its highest prosperity and wealth, the highly skilled masters from the subordinate neighbouring and remote countries began to voluntarily and quite willingly move to the cities of the Golden Horde, which always offered the high, stable, and well-paid demand for their professional experience, labour, and products. As a consequence, developing at the fast pace there were the metal-working, arms-manufacturing, leather-making, wood-working, glass-making, pottery,

jewellery, bone-carving crafts, production of building plates and ceramics, and many other sectors. The high level of development was achieved in architecture and in building [*see the works by E.D. Zilivinskaya*]. Erected were permanent white-stone and brick (made of baked and sun-dried earth bricks) palaces and public buildings (mosques, public baths, caravan-serais, mausoleums, and so on), the walls of which could be faced with painted plastering, carved ganch and polychromic glazed tiles. The high level of accomplishment and comfort was ensured by systems of underfloor heating.

The cities had the dense mansion-quarter planning. The noble nomads, while switching to semi- and fully settled life, were massively building within the cities and in the suburbs the large (up to a half-hectare in area) mansions, which included the fenced multi-room seignorial estate, houses of servants and household outbuildings, water basins, sometimes with fountains, which alternated with gardens and orchards. At the same time, ordinary people lived in yurts, dugouts, surface-based single-room houses with wooden and mudbrick walls. Separate quarters were established by craftsmen specialising in some specific trade, communities of the Armenians, Jews, Greeks, Italians, and Russians. The role of centres of attraction, of the information exchange and communications of the city people, nomads, and foreigners was played by crowded bazaars.

The cities of the Golden Horde that emerged as a legacy of the long-term historical development and within an amazingly short period of time, by will of the khans, actually over mere decades, have achieved unprecedented prosperity, impressing with their beauty, size, and accomplishments. They absorbed the town-planning traditions of many cities and states, and acquired, due to such, the extraordinary original and unparalleled features. The everyday life of the Golden Horde cities with their improvements, water-supply, convenient and beautiful buildings, baths and canals, gardens and palaces, mosques and slim minarets met the highest standards of its time, of which wrote, in particular, Mikhail Piotrovsky,

Director of the State Hermitage, a well-known Orientalist. The evidence of this includes either the items that preserved or were found by archaeologists and the exalted stories by foreign travellers, who admired and marvelled at the well-being, prosperity, and buoyant city life in Ulus Juchi. Literally astonishing all those who visited it with its splendour and scale was Sarai al-Mahrusah (The Palace Protected by God) – the second (after Bolgar) capital city of the Juchids-Batuids, which was founded by the order of Batu Khan in the 1240s. By mediaeval standards, it was a true metropolis that could be compared to Baghdad and Cairo, Constantinople and Rome of that time: its total area (with suburbs) achieved 36 km^2, the number of people living in it (according to contemporaries) totalled 75 000. In the first third of the 14th century, the capital was moved to Sarai al-Jadid (The New Palace), which was built at the time of rule of Uzbek Khan and which reached the peak of its prosperity at the time of his son, Janibek Khan, who brought the khan's court to it.

Specially noted should be one important point. Identification of Sarai al-Mahrusah with Selitrennoye site in the Astrakhan Region of the Russian Federation and of Sarai al-Jadid and the Tsarevskoye site in the Volgograd Region of the Russian Federation is traditional in historiography. However, according to a number of new assumptions, they had a different location or, actually, were the different names of one and the same city. But, for example, the world map by Fra Mauro (1459) showed two different cities – one was named Sarai, the other was named Sarai Grando.

As a result of urbanisation in Ulus Juchi, in the opinion of authoritative specialists-scholars, «certain regions of the state turn into the kilometres-long settlements of completely settled way of life, which consisted of small towns, townships and castles of aristocracy surrounded by cultivated fields» [*V.L. Yegorov*]. The largest integrated continuous city agglomeration from Sarai al-Mahrusah to Sarai al-Jadid was formed in the central region of the Golden Horde – in the Lower Volga Region, which combined the favourable natural conditions (fertile flood-plain lowlands, the steppe cattle-

breeding pastures, the Volga as a most important navigable artery) and where the main caravan routes were crossing.

In this region, apart from both Sarais, there also existed the other Golden Horde cities: Hajji-Tarkhan, Beljamen, Ukek, Gulistan, and Saraichik, which, together with the dozens of settlements that surrounded them, formed the populous farming oasis that stretched along both banks of the lower reaches of the Volga and the Ural. The similar agglomeration was located in the Volga-Don interfluve.

The emergence and existence of such gigantic urbanistic organisms would be impossible without the simultaneous transformations of the environment aimed at the solution of the problems of irrigation in the arid regions and at the provision of the numerous city-dwellers with the products of crop-farming, i.e. with foodstuffs and technical crops. The task of water supply was solved by means of creation of a system of artificial lakes-reservoirs and the complex waterworks, which delivered water to the cities: barrages, flood-gates, dams, irrigation canals, subsurface water-conduits and sewerages built of clay pipes. To solve the second task, it took to develop the new lands, i.e. to carry out a massive colonisation of the steppe and to surround the cities with the band of agricultural settlements. The mechanism of how it was implemented still needs further exploration, but the scale of the project speaks, at least, of the highest level of organisational potential of the State of the Golden Horde.

So, in the period, and as a result, of existence of the Golden Horde Empire there occurred, most probably, the historically unprecedented civilisational shift – the country (including the previously scarcely populated steppe Lower Volga Region), the majority of population of which consisted of the nomads, turned into a developed «oasis» of the urban and nomadic-farming cultures over just several decades. Almost in the green field, there emerged «not merely separate towns, but a farming region, which became the centre of a remarkable civilisation, which combined the steppe nomadic and the settled cultures» [*D.M. Iskhakov, I.L. Izmailov*]. The emergence of a large number of cities in the steppes over a short period of time

is a unique phenomenon in the mediaeval history, which was emphasised many times by German Fedorov-Davydov (1931–2000), one of the founders and the head of the Volga Region archaeological expedition, professor of Moscow State University, and an outstanding Soviet and Russian historian…

6

The role of cities in the history of the Golden Horde is especially great also due to the fact that they became the main centres of concentration of not only trade/craft and political life, but also of intellectual and spiritual life, as well as the places of formation and functioning of culture of the Golden Horde.

The culture of the nomads always got richer, due to their high mobility, as a result of the more frequent meetings and contacts with numerous neighbours. The Mongol-Tatar conquests and the emergence of Ulus Juchi brought into action the cultural and historical processes that had even greater coverage. As empire, the Golden Horde united into common political environment the lands that were populated by bearers of very diverse cultures, which ensured not only the mutual exchange by social and political experience and intensification of the trade and economic links, but also an intensive inter-cultural interaction. The Golden Horde, having absorbed the cultural traditions of numerous peoples and tribes of Eurasia, synthesised the new culture that became the brightest original phenomenon!

Its formation took place starting from the second half of the 13th century mainly by way of mixture of local East-European (first of all, of Bulgar and Kipchak) and the non-local Central-Asian (first of all, of the Tatar-Uygur and Khitan-Jurchen) traditions. The small-numbered foreigners from Central Asia adopted the high culture of the subordinate peoples and, at the same time, have added to it the numerous features of their own Eurasian heritage, as well as the influence of the

most ancient highly-developed civilisations of the East (for example, China and Persia).

The most prominent and notable cultural mixing, the interpenetration and mutual enrichment can be seen on the example of fine arts of the Golden Horde. Typical for its early period of development (second half of the 13th century) was the penetration into its style of Far Eastern and Central Asian traditions, which intertwined with the local motifs. Contributing to its stylistic syncretism was the symbiosis of the steppe nomadic and the nomadic-farming, strictly settled and urban figurative traditions. Besides, it also proved to be filled with Eastern and European colour: «in jewellery, artistic crafts, ceramics, architecture, pronounced visibly are the Chinese, Mongol, Iranian, Middle Eastern, and European components» [*M.B. Piotrovsky*]. Later, at the turn of the 13th and 14th centuries, it began experiencing the growing influence of Islam, which became the official religion in the Golden Horde in the first quarter of the 14th century, at the time of Uzbek Khan, and of the art of Muslim countries. Islam brought its colour and peculiarities: the artistic stylistics now falls within the regulations of Muslim canons, which tend to limit figurativeness by calligraphy and ornament. However, the folk art preserved the use of images that originated in the pre-Islamic tradition and existed over a much longer period of time. In the newly emerged art, «the Turkic artistic traditions… entered the creative dialogue with artistic practices of Mongolia, China, Central Asia, Middle and Near East, Russia, and Eastern Europe», which «reflects the living material and spiritual ties that existed between the Golden Horde and the whole world» [*M.B. Piotrovsky*].

The fine figurative art was developed mainly in the ornamental/applied genre (which is typical for mediaeval art, in principle). The decorations, details of costume, dishware, household utensils and sacred objects, weapons, armour, and harness – all this was richly decorated by noble metals, gems, chiselling, engraving, polychromic painting, and carving with vegetative and geometric, zoological, anthropomorphic, and arabesque patterns and ornaments. Many articles that were

manufactured by masters from the Golden Horde are the true masterpieces of art, and are currently rightfully exhibited and form the collections of the leading museums of the world, in Russia (in particular, at the State Hermitage in St. Petersburg) and abroad.

The rapid urban development in the Golden Horde formed the basis for the development of another figurative genre of art – monumental-decorative art, and for the creation of the relevant masterpieces represented by mosaic, majolica, and carved terra-cotta facings, fresco paintings, ornamental stone and gypsum carving, gypsum moulding, and plastic art. Especially highly developed was the painted ornamental majolica with the rich polychromic and ornamental decoration, gilding, which was used to face the facades and interiors of buildings, as well as grave-stones. The constructive-decorative elements, the composition of the ornament, the colourful polychromy of the preserved architectural monuments of Bolgar, Solkhat, Qirq Yer (Chufut-Kale), Eski Yurt (Bakhchisarai), Urgench, and other cities reflect the influence of architecture of the Muslim countries of Central Asia, Seljuk Asia Minor, Mameluke Egypt, and the Hulaguid Iran.

As already mentioned, the art of the Golden Horde absorbed the traditions of a large number of peoples, and the scholars rightfully note its syncretic nature. But it would be completely incorrect to speak of the exclusively externally borrowed nature of art of the Golden Horde, because «the items of the Golden Horde art are quite bright, expressive, and well-recognisable» exactly due to their uniqueness, which testifies not merely to the synthesis of traditions, but also to the development, on its basis, of «a definitive and to a great degree common style» [*E. D. Zilivinskaya*]. As German Fedorov-Davydov truly stressed it at his time, «the variety of eclectically united elements was covered by the mighty sound of the new style in the applied art – the main art in culture of the Golden Horde, the style, which is to a great degree «pathetic», with the strong tendency towards «picturesqueness»…». Due to this, the highly artistic works created by master-craftsmen of the Golden Horde became widely-known far beyond its

borders; for example, they could be found in the everyday life of Russian rulers and of the clerical hierarchy [*M.G. Kramarovsky*]. What is more, in the opinion of art scholars, they caused a significant influence, especially in the field of artistic treatment of metals and in jewellery, on the art of mediaeval master-craftsmen in the neighbouring and remote foreign countries, including, in particular, the West-European ones.

The cultural progress that was caused by the emergence of the Golden Horde found its reflection not only in the figurative art; no less powerful was the impetus that was given to the development of spiritual and humanitarian culture. As a result of formation of the common state, the Turkic peoples also formed a common cultural and linguistic environment, which resulted in the fundamental changes in the linguistic situation. Based on the local Oghuz-Kipchak and Bulgar dialects, forming in the cities were the country-wide colloquial koine, which, in its turn, formed the basis for the common literary Turkic language (which was called in Codex Cumanicus, a well-known written monument of the early 14th century, «the Tatar Tele», that is the «Tatar language» [*A.N. Garkavets*]), which later formed the basis for the Old-Tatar and other Turkic literary languages. Of great importance was the use of common written language that began, first, on the basis of the Uyghur alphabet and, as Islam continued spreading, on the basis of the Arabic script. The upper and middle classes of the country's population got an opportunity to deeper study the reading and writing, as well as the basic canons of Islam due to a broad network of maktabs and madrasahs, working under which were also libraries and schools for calligraphers and copyists. The significant level of literacy of the population can be evidenced by findings of numerous household utensils with inscriptions and the numerous grave-stone epitaphs.

The existence of the writing and literary language became the basis for the development of a multi-genre literature, which can stand as another indicator of the high culture of the Golden Horde. This is well shown in the generalising works

by modern scholars [*H.Y. Minnegulov, R.R. Bukharaev*]. In the Middle Ages, the thinkers, writers, spiritual luminaries, as a rule, could only exist and work due to assistance and charity provided by the powers that be, because such assistance was considered to be God's work. In the Golden Horde, science and literature enjoyed special protection provided by such khans as Berke, Uzbek, and Janibek: living and creating at their courts were many scientists and writers from different countries of the Muslim East: Egypt, Syria, Central Asia, and Asia Minor. According to Ahmad ibn Arabshah, a mediaeval Arab historian, the capital city of Sarai «became a centre of science», having accumulated over a short period of time so many «scientists, and luminaries, philologists and artists», they have never had even in Cairo. At the same time, speaking of the significant contribution and the favourable influence of natives of foreign countries, we should note that no less important was the role that was played for the prosperity of literature of the Golden Horde period by local personalities, which is evidenced by the nisbas, that is the parts of the name of many personalities of the spiritual culture, which pointed to the places of their birth: «-Bulgari», «-Kipchaki», «-Sarai», «-Khoresmi», etc. The so-called academic mobility manifested itself also in the fact that the Horde's intellectuals often travelled to the other Muslim countries.

Literature of the Golden Horde has combined organically the early-Turkic traditions (including the Bulgar ones), which trace their roots in the art of Ahmad Yugnaki, Yusuf Balasaguni, Ahmad Yasawi, Sulaiman Baqirghani, Qol Ghali, and other poets and prose-writers, as well as in the written culture of the Arab-Persian Muslim East (Ferdowsi, Ghazali, Nizami, Attar, Rumi, Saadi, Maarri, Abu Hamid, Navai, and so on). A considerable portion of the works was being created by means of compilations of the works by well-known Arab and Persian authors, which, being translated into the Turkic language and adapted to the Turkic culture, became part of the «local folklore and literary canon» [*E.G. Saifetdinova*]. The major part of ancient manuscripts of Ulus Juchi was created in the Turkic language; scientists also broadly used the Arabic

language, and the poets used Farsi. The literary monuments of the Golden Horde are distinguished for the richness of the ideological content and the artistic forms, the refined spoken style, versatility of poetical and prosaic genres: qissas, dastans, namehs, nasihats, hikmets, masals, munazarehs, hikayats, tauheeds, nagts, madhiyas, marsiyas, qasidas, ghazals, mathnawis, rubai, tuyughs, fards, and so on and so forth [*A.M. Sharipov*]. Due to the mediaeval peculiarities, it is, as a rule, quite difficult to distinguish between religious and secular, artistic and scientific-philosophical works, because they combine the aesthetic, cognitive, ethico-edifying senses. The main motifs of the plots created by literati of the Golden Horde, both the poets and the prose-writers, were various issues related to human existence, the meaning of life, attitude to God, fair world order, interrelations between the rulers and the subjects, love, moral and ethical problems, etc.

It can be noted without exaggeration that the treasury of the world literature includes such religious and moralising works created by the Golden Horde writers as «Qisas Al-Anbiya» («Stories of the Prophets») by Burhan al-Din Rabguzi (1310), «Qalandar-name» by Abu Bakr Qalandar (1320–1340s), «Nahj al-Faradis» («The Clear Path to Paradise») by Mahmud Bulgari (1358), «Jumjuma Sultan» («The Skull King») by Hisam Katib (1369), «Kisekbash» («The Severed Head») by unknown author; the secular works: «Muhabbat-name» («About Love») by Khoresmi (1353), «Khosrow wa Shirin» («Khosrow and Shirin») by Qutb (1383), «Gulistan bit-Turki» («Gulistan in the Turkic») and «Suhail and Guldursun» by Sayf Serai (1391), lyrical verses by Ahmad Hoji as-Sarai, Maula Qazi Muhsin, Maulan Ishaq, Fakih Berke, and many, many others. The epic historical events of the time of the Golden Horde were reflected in such epic legend (dastan) as «Idegey», which was introduced into scientific use in 1940–1941 by Naqi Isanbet, a Tatar specialist in folklore, who, by that time, had found 25 Tatar, 7 Crimean-Tatar, 3 Bashkir, 2 Kazakh, 2 Nogai, one Karakalpak, one Oirat, one Turkmen, and Uzbek versions of the epos. All the above-mentioned works became classics of the Turkic-Tatar literature, having

laid its foundations and having determined the trends of its existence until our days.

Along with imaginative literature, the local and guest authors were also creating in the cities of the Golden Horde the scientific articles on rhetoric, theosophy, Sharia jurisprudence, natural sciences (both applied and theoretical), medicine; flourishing there was the «culture… of the Arab stargazers…, Muslim spiritual learning, interpreters of the Quran, mathematicians and astronomers» [*G.A. Fedorov-Davydov*]. It would be appropriate to cite such a particular example: Sayf Serai (1321–1396) in his poem «Sahail and Guldursun» mentioned in an imaginative manner about the revolution of the Earth around the Sun approximately 150 years earlier than the scientific heliocentric concept was created by Nicolaus Copernicus (1473–1543). Also known are the Golden Horde related works on travels, dictionaries, the forming official tradition, including the court one, as well as historiographical and genealogical traditions, which have reached us in the later works…

7

An inseparable feature of Ulus Juchi was its multi-religious nature. The majority of the Mongol-Tatars at the time of their conquests were practicing Tengriism and, partly, Buddhism; dominating in Central Asia and in the Volga-Kama Bulgaria was Islam, in the Russian lands – Christianity, in the Crimea and in the Caucasus wide spread were Christianity, Islam, and Judaism. Many peoples that proved to be part of the Golden Horde (for example, the Finno-Ugric peoples and some part of the Kipchaks) were then practicing paganism in different forms.

The functioning of the state of the Juchids for more than two hundred years became possible largely due to the well-considered and weighted policy of its rulers with respect to religion, culture, and traditions of the conquered peoples. Such feature at the scale of a huge state was truly unique at

the time of Middle Ages and crusades organised by papacy and western countries.

Religious tolerance of the Mongol-Tatars was fixed legally: «Yassa» of Genghis Khan prescribed respectful attitude towards religions of the other peoples, and insulting them was punished by death. Genghis Khan and his successors were very pragmatic about the issue of the forms of subjugation of the conquered peoples and states of Eurasia. When religions of such peoples did not call for overthrowing of their power, the Mongol-Tatars were maximum tolerant toward them and even protected such against various forms of persecution and oppression. It was important for the «conquerors of the world» to achieve political domination, while intrusion of their spiritual values was not their target. That is why at the period when they were stablishing their rule in Central Eurasia, the rulers of Ulus Juchi of the Mongol Empire were equally distant from religions and beliefs that were spread there.

The religious situation in the west of the Mongol Empire changed at the time of Berke Khan (years of rule: 1257–1266), when the struggle for the khan's throne began, following death of Batu Khan. On the one hand, the pretenders for the throne included Boraqchin, Batu's spouse, and his son, Sartaq, who practiced Christianity and who stood for union with the Mongol Empire. On the other hand, pretending to the throne was Berke, who adopted Islam and who was supported by the Muslim merchantry in his aspiration to remove Ulus Juchi from subordination to the Great Khan. This is how Islam became one of the factors for political segregation of the Juchids.

After Berke's victory in the struggle for power, the positions of Islam became much stronger in the Golden Horde. Islam was adopted by his wives, many supreme noblemen, some part of the military elite. Despite the fact that Islam at the time of Berke did not become the state religion, it began spreading not only among the nobles, but also among ordinary nomads, although, not on a mass scale yet. At the time of his rule, the gradual integration of Islamic traditions into the system of the

state administration was taking place; the Muslim moral and ethical values entered the everyday life of the society of the Golden Horde.

Since that time Islam became one of the determining factors for the formation of external policy of Ulus Juchi: for choosing the allies and enemies, regions of influence, and so on. Thus, Berke, when struggling for the Caucasus against his cousin, Hulagu, the Iranian Ilkhan, who was in sympathy with Christians (his chief wife was Nestorian), used the religious factor to attract allies from Muslim countries. This has created the situation when Ulus Juchi acted as a rival of the Orthodox Christian Byzantium, Catholic countries of the West, their crusader domains in the Middle East and as an ally of the Turks-Seljuks and Egyptian Mameluks.

At the time of the later rulers of the Golden Horde – Mengu-Timur (1269–1282), Tuda-Mengu (1282–1287), Talabuga (1287–1291), and Toqta (1291–1312), the tendency towards progressive enhancement of the role of Islam in the internal affairs of the state and foreign political affairs of Ulus Juchi remained, in general, the same. So, by the early 14th century, the conditions have matured in the Golden Horde for adoption of Islam as the state religion, which, indeed, took place at the time of rule of Uzbek Khan (1313–1341; «having become a Mohammedan», as the Simeon Chronicle wrote about it, «he accepted the name of Mohammed»). This was how Ulus Juchi became part of the Islamic civilisation and got access to its material and spiritual achievements. At the time of Uzbek, whose summer headquarters was located in the city of Narovchat until 1320, and at the time of his son's (Janibek) rule (1342–1357), a large number of Muslim institutions was built: mosques, madrasahs, maktabs, khanqahs, zawiyas, tekyehs, turbehs, and so on. The erection of a mosque and madrasah in the city of Sarai al-Jadid by master-craftsmen from Khoresm, and of a mosque in the city of Qirim/Solkhat by master-craftsmen from Egypt stands as evidence to the fact of the expansion of ties with the Muslim world.

At the same time, the consolidation of positions of Islam and bringing it to the level of the state religion did not give

rise to interreligious strife in the Golden Horde. For example, in 1261, at the time of Berke Khan, Metropolitan Cyril established in Sarai the Orthodox Christian diocese; at the time of Uzbek Khan, the Franciscan Mission was established there in 1315; by 1336, there were already ten of them in the territory of the Golden Horde.

Contributing to the preservation of the elements of religious tolerance in the Golden Horde civilisation was the Hanafi school (one out of four legal schools in the Sunni Islam), which was introduced there by theologians and missionaries from Bukhara and Khoresm, as well as, surely, the economic and political benefit that the khans had from the interreligious cooperation. It was only the beginning of an open conflict with Moscow, which began considerably later, that brought to the forefront the issue of religious affinity of participants of this struggle.

The adoption of Islam as the state religion of the Golden Horde was closely connected to the ethnocultural and ethnopolitical processes that took place in the territory of the state. Along with urbanisation, it became a most important strategic factor in the formation of the common Tatar ethnos on the basis of the Turkic (Bulgar, Oguz, Kipchak, and so on) and, to a much lesser degree, Mongol elements.

Directly connected to the turning of Islam into the official religion of Ulus Juchi is also the concept of considering the periods of rule of Uzbek and Janibek khans as the time when the Golden Horde has reached the peak of its might. At the same time, this concept is tied not as much to the large-scale conquests that had fallen into oblivion long time ago, but rather to the perfection of the internal organisation of the state according to Muslim canons on the basis of local traditions of the state-building in the trading-and-farming regions (Volga-Kama Bulgaria, Crimea, Khoresm, and so on).

Uzbek-Mohammed implemented a number of reforms in the country, first of all, the legal and administrative ones. Introduced as part of the legal reform were the Muslim courts (qadi), which rendered justice on the basis of Sharia. Noteworthy is that the introduction of such courts was taking

place not in a sweeping way, because the Turkic-Mongol courts (dzargu) continued to function along with the new ones. Also noteworthy is that the participants of the proceedings could choose to which court to apply, of which we know, for example, from Ibn Batutta, a traveller and the author of the book titled «A Gift to Those Who Contemplate the Wonders of Cities and Marvels of Travelling».

The great importance was attached to the improvement of efficiency of administration of the huge territory of the country through enhancement of the centralising elements. In this connection, the domains of the numerous Juchids were united into 70 tumens, which, in their turn, were united into 10 large uluses, which were headed by ulus-beks who were appointed by the khan. Also for purposes of enhancement of the central power, the rights of local feudals were restricted: they did not have the right to assemble their own troops and collect taxes from the population. All these functions were part of authorities of the khan's officials. Instead, the ruling nobles received certain payments from the khan's treasury, which, however, could not compensate in any way the economic and, partially, political independence that they had lost, which fact, of course, caused their dissatisfaction.

Foreign policy of Uzbek Khan was quite active, but not all of its directions proved to be successful. Uzbek fought but with no success the Hulaguids for Azerbaijan; he failed to reinstall control of Ulus Juchi on the Balkans; he lost control over the south-western lands in his conflict with the Grand Duchy of Lithuania that was gaining strength at that time. The achievements of Uzbek on the international arena included the renewal of mutually beneficial relations with Venetian merchants, who were evicted, shortly before that, from the Crimea by Toqta Khan. Uzbek allowed them to build their trading posts in the Black Sea area, which generated large profits to the Venetians and were replenishing the Horde's treasury through taxes collected from the Black Sea trade.

During the years of Uzbek's rule, the new tendencies have shaped in the mutual relations with the vassal Russian principalities, which manifested themselves in the active

interference with their affairs, as opposed, for example, to the policy pursued by his predecessor, Toqta, who preferred not to interfere with the internal affairs of the Russian lands on condition of their absolute loyalty to the khan of Ulus Juchi. However, in the opinion of Roman Pochkarev, a modern researcher, «…his (Uzbek's – *B.H.*) policy in Rus had but not quite favourable consequences for the Golden Horde. Interfering with the Russian affairs, he contributed to the consolidation of one of the princely families – the Moscow one. It so happened that the Moscow princes (Ivan Kalita and his successors) proved to be quite dynamic and ambitious rulers, who managed to quite quickly establish control over the entire territory of the North-Eastern Rus…».

Indeed, willingly or unwillingly, but Uzbek Khan created all maximum possible, at that time, conditions for the rapid consolidation of the Moscow Principality and expansion of its territory. In other words, during the rule of Uzbek khan, Moscow gained strong economic muscles, thus having created, a priori, the basis for the open conflict between Moscow and the Golden Horde in the chronological future, of which wrote, in particular, Anton Gorsky, a well-known Moscow historian. At that time, Ivan Kalita and other Russian princes were hardly building the long-term plans to get out of control of Ulus Juchi, especially considering the fact that they felt more than just comfortable under the «wing» of the Tatar khans, but, undoubtedly, it was that historical period and the personal benevolence of Uzbek Khan that played quite a significant role in the strengthening of Moscow.

Uzbek's son, Janibek (years of rule: 1342–1357), who was called in the Russian chronicles the «kind hearted», continued, in general, his father's policy. He supported the Moscow princes and, at the same time, did not give them excessive authorities in their relations with the other Russian principalities, thus maintaining a certain system of checks and balances with respect to the growing might of Moscow. Janibek managed to annex Azerbaijan, having taken advantage of the collapse of the once united Iranian Ilkhanate (the state of the Genghisids-Hulaguids) into a number of independent

territories, which were suffering from internal conflicts. The confrontation with the Italian colonies in the Black Sea Region became a separate page in the rule of Janibek. This conflict lasted almost until the end of Janibek's rule.

Following the death of Janibek Khan and a short period of rule of his son, Berdibek (1357–1359), the history of Ulus Juchi entered the period, which was called in Russian chronicles «The Great Strife». After Berdibek's death, there were no his direct heirs, since, wishing to occupy and retain the throne of his father, he extinguished the real and alleged competitors from among his closest relatives. But there were some nobles who were in different degrees of relationship to the Juchids, which gave different political clans the grounds for nominating them to the khan's throne. In this connection, starting from 1359 and up to 1380, the khans on the throne came and went in rapid succession (some of them are practically unknown), and many uluses attempted to become independent in such situation. The palace struggle turned out to be a full-scale civil war.

The collapse of the Golden Horde was suspended for some time by Tokhtamysh Khan (1380–1395), who was pursuing a very active policy aimed at restoring its former splendour. Having taken advantage of the situation, when Russian troops defeated his rival, Mamai, and having won the support (temporary, as it later turned out) of Timur (Tamerlan), a ruler from Central Asia, who was gaining strength at that time, Tokhtamysh managed to unite the country. But quite soon after that the former allies started a conflict for the territories in Azerbaijan and Iran. Besides, Tokhtamysh organised a raid of his military troops to the cities of Central Asia. All this led to the years-long military actions between the two rulers, as a result of which Timur inflicted several crushing defeats to the Tatars from the Golden Horde in the first half of the 1390s, from which they never recovered [*see the works by I.M. Mirgaleyev*].

As the central power grew weaker, the economically strongest regions, which suffered but not so much from social and political cataclysms and which had certain experience

of statehood dating back to the pre-Mongol period of their history, began actively striving for political separation. First of all, this related to the territories of the Middle Volga Region (the Bulgar Ulus and Mukhsha Ulus with the centre in Narovchat), the Crimea, and Central Asia (Khoresm)…

8

As I have already mentioned before, the first half of the 15th century, especially the time of rule of Uzbek Khan (1313–1341) and Janibek Khan (1342–1357), was the golden age of the Golden Horde. But already in the second half of the same century Ulus Juchi had to face a number of the most severe challenges.

The reasons that stood behind the drastic weakening and, later, the collapse of Ulus Juchi were different. In this connection, it would be totally wrong to explain the processes that were occurring in the Golden Horde in the second half of the 15th century, exclusively by the events in the political life of the state – the aggravation of the centrifugal tendencies and by struggle of the Tatar nobles for the khan's throne. Obviously, this factor did play an important role in the weakening of the state of the Juchids, but it was far from being the only one and not the predominant.

First of all, we would note the terrible ecological catastrophe that was connected with the planetary climatic changes. The global cooling (the beginning of the so-called Little Ice Age) caused in the 14th and the 15th centuries the sharp drying of the western part of Eurasian steppes, reduction of precipitation, the establishment of dry winters, gradual invasion of sands to the once-abundant pastures. The simultaneous rising of the level of the Caspian Sea flooded a significant part of the estuary of the Volga and numerous settlements located there, the salted waters came close to the cities of the Lower Volga Region. All this struck a mighty blow on the cattle-breeding and the farming lands, provoking the decline of the national economy of Ulus Juchi. The stable and comfortable life of

previous decades (as we know, the Little Ice Age was preceded by the Little Climatic Optimum, the period of relatively warm and stable weather, of mild winters, and absence of severe draughts) led to the demographic growth and migrations of the population to the southern parts of the country, which, in the opinion of some scientists, resulted in their overpopulation. Now, as the natural and climatic conditions became worse, this led to the more frequent food crises, which occasionally turned into famine that forced people to leave the habitable lands in search of salvation.

Almost simultaneously, the «black death», the most severe pandemic of the bubonic plaque, swept through Eurasia. It hit Desht-I Kipchak several times in the middle and in the second half of the 14th century, killing off the population, especially in the overpopulated areas and, what was even more frightful, in the cities that were the connecting administrative, economic, and cultural centres. That blow proved to be very strong to Ulus Juchi. According to the contemporaries, «the villages and cities became deserted» because of the epidemic of plaque. As the mediaeval authors wrote about it, every day almost one thousand people were dying in the Crimea alone. We can imagine what losses the entire country was suffering. The consequences of the «black death» that swept through the Golden Horde proved to be truly disastrous. And it was exactly since that time that the decline of the urban life began in the Volga Region.

The decline of Ulus Juchi was also provoked by the crisis of Eurasian trade. The recession of the international commodity turnover along the famous Silk Road, which began in China and ran, partially, through the Golden Horde, began as early as in the 40s of the 14th century and hit the bottom in its second half. The reasons that caused it included the liberation movement against the Yuan dynasty in China, the unstable situation in Central Asia and Moghulistan, the epidemic of plaque and the strife in Asia Minor after the collapse of the state of Ilkhans, and the war between the main Mediterranean trading powers, Genoa and Venetia. All this led to the restricted commodity turnover between the East and

the West, having at the same time aggravated the situation for the khans of the Golden Horde and the entire economic system of the state of the Golden Horde.

Certainly, we cannot ignore the domestic policy process that began from the 1360s and manifested itself in the permanent domestic social and political crisis. At first it had the form of the constant struggle for the khan's throne (in the period of the «Great Strife» (1359–1379), over 20 khans changed one another on the throne of the Horde), but by the early 15th century it grew into the aggravation of the centrifugal tendencies and separatism, about which Magomed Safargaliev wrote as early as in 1960 in his well-known monograph titled «The Collapse of the Golden Horde».

The Golden Horde that was exhausted by ecological cataclysms, an epidemic of plaque, economic crisis, and the domestic political strifes was struck the most crippling blow by Timur (Tamerlan), the emir of Samarkand and the founder of the Empire of the Timurids, from which the country never recovered. The invasion of his armies in 1391 and 1395 hit the most developed and important regions of the Golden Horde: North Caucasus, Kuban, the lower left-bank region of the Dnieper, the Crimea, the middle reaches of the Don, the Lower and the Middle Volga Region, destroyed in which were all most important cities, such as Ukek, Beljamen, Gulistan, Sarai, Hajji Tarkhan, Majary, Azaq, Qirim/Solkhat, and so on. The destruction of the city centres of the state led to the final decline of trade and economy in general and actually destroyed the administrative system, having eventually determined the fate of Ulus Juchi.

The Golden Horde could not resist all the challenges that struck it and never recovered from those blows. The attempts to bring back stability to Ulus Juchi through the reforms (consolidation of centralisation, monetary reform, the new active spreading of Islam) and through a number of military external political successes, which were taken by emir Idegey (years of life: 1352–1419) in the early 15th century, became, in fact, just the agony of the great empire. Ulus Juchi ceased to exist as a unified state in the second third of the 15th century

as a result of a complex of political, social, economic, natural and climatic reasons.

However the collapse of the Golden Horde resulted in the emergence of a «constellation» of the new states that continued the traditions of the Golden Horde and formed a quite integrated mediaeval confederation. Based on the former uluses of the Golden Horde, there emerged the new states, «yurts»: Ulug Ulus (the Great Horde, 1441–1502), the Crimean (1441–1783), the Kazan (1445–1556), the Qasimov (1445–1681), the Tyumen/Siberian (1446–1598), the Astrakhan (1459–1556), the Uzbek (1469–1510), and the Kazakh (1469–1718) khanates of the Juchids, the Nogai Horde (the Manghud Yurt, 1480–1613) of the Idegeyids, as well as other smaller state formations in the territory that stretched from Central Europe to Central Asia and Siberia, which inherited, to different extents, the traditions of the political system, economy, and culture of the Golden Horde.

The Golden Horde, despite a relatively short, on a global scale, period of its existence, managed to leave a notable historical mark. It possessed a huge territory, military might, broad international influence, powerful state machine, a well-developed mixed economy, rich culture, and was causing the deep and multi-faceted impact onto the political, economic, and ethno-cultural map of Eurasia. All this makes it possible, when speaking of it, to use with great confidence an epithet «global superpower» of the Middle Ages. At the same time, the high level of development of the integrated complex of original political, economic, cultural, and social institutions makes it possible to speak of existence of a special civilisation of the Golden Horde, as a localised and stable, in time and in space, integrated public system. When becoming part of Ulus Juchi, different peoples were at different stages of their development: some had centuries-old statehood, division of labour, and a class society, while some were at the tribal stage of development and were practicing the subsistence agriculture; some had a highly-developed culture, some did not even know writing. That is why, having emerged initially

as a result of the military Mongol-Tatar expansion, the Golden Horde later on played, obviously, the huge uniting and civilising role in the Central and Eastern Eurasia.

Having ceased to exist, the Golden Horde did not fall into oblivion. Its huge legacy has remained. As I wrote earlier, it were the two Tatar nations and other peoples, which were born in the «ethnic cradle» of the Golden Horde. It was the broad spreading of Islam, it was the common Turkic literary language, which provided the basis for the formation of the Tatar and other modern literary languages of the Turkic peoples, it were literature and art, it was a new level of development of statehood, and very much more. Besides, it was the Golden Horde which, for the first time, brought together into a single whole the Turkic, Mongol, Finno-Ugric, Eastern-Slavic, Siberian, Caucasian, and other peoples of Eurasia, which have later became part of Russia, thus giving them the first experience of social, political, and ethno-cultural convergence, mutual penetration, and mutual enrichment, giving birth, inter alia, to the similar ways of life and thinking. Born and maturing under the «wing» of the Golden Horde, the Muscovite Rus soon took up the torch from it in collecting the lands of Eurasia. And the experience (positive and negative) that was collected at the time of its coexistence with the Golden Horde enabled Rus-Russia to later turn into the largest state of the world.

The Muscovite Rus in the 14th and 15th centuries absorbed quite a large portion of the ruling class of Ulus Juchi and, starting from the late 16th century (after the conquest of the Kazan, Astrakhan, and Siberian khanates) became a truly polyethnic state with numerous Muslim population and the state that inherited many traditions of the Golden Horde. The obvious traces of the legacy of the Golden Horde in the Grand Principality of Moscow and, later, at different stages in history of Rus-Russia can be well seen in the military organisation, monetary-fiscal system, the court and diplomatic protocol, the state clerical practice, aristocratic titulary, practice of the state-building and administration in general, in particular, in the most important principle of

centralisation of the state administration [*see, for example, the works by S.S. Averkiev and I.H. Kamalov*]. The sources of formation of many Russian princely and boyar families of the Turkic origin relate exactly to the times of the Golden Horde and the post-Horde khanates [*see the works by P.N. Petrov, N.A. Baskakov, A.Kh. Khalikov, V.V. Trepavlov, I.V. Zaitsev, B.R. Rakhimzyanov, D.A. Kotlyarov, and so on*]. Being a member of the clan of the Genghisids and other Tatar families from the Horde was valued so very high in Russia that sometimes some of the boyars artificially linked themselves to the Tatar ancestors.

Today, few are those who argue the fact that the Golden Horde had directly and indirectly exerted a great influence on the establishment of the Russian statehood. What is more, the turning of the Moscow Principality into the Russian Kingdom and, later, into the Russian Empire occurred after the collapse of Ulus Juchi exactly in the course of struggle for its political and territorial heritage. Initially it was the Great Horde that pretended to play the role of the hegemon in the post-Horde territory, but later the main contenders proved to be the Grand Principality of Moscow and the Crimean Khanate.

So, why it so happened that the Muscovite Rus proved to be the winner in that rivalry? Being part of the Golden Horde, «Rus» as an integrated whole of several principalities had the status of a protectorate, retaining its internal autonomy and traditional political system, with mainly the off-springs of Daniil Alexandrovich of Moscow being the holders of the khan's yarlyk of the Grand Prince in the 14th and 15th centuries. This enabled the Rurikids (first of all, the Daniloviches of Moscow; we should not forget that Yury Danilovich was married to a sister of Uzbek Khan, Konchaka, and got the high title of the son-in-law of the Genghisids), to pursue the internal policy in their own interests, relying on the support of the central khan's power, consolidating their positions year after year in the depths of the «Russian Ulus» of the Golden Horde. It is no surprise that Nikolay Karamzin, an outstanding Russian historian, left to us his famous phrase that «Moscow owes its grandeur to khans».

Rus was little affected by the khans' strifes that were devastating the central regions of Ulus Juchi. On the contrary, the north-western periphery during the Great Strife in the Horde was living through the concentration of power and military force in the hands of Moscow princes, which fact is sharply evidenced by the events of 1380: the crushing defeat by the Grand Prince of Moscow Dmitry Ivanovich of the troops of emir Mamai who opposed, starting from the late 1370s, Tokhtamysh Khan, the legitimate ruler of the Golden Horde. Also, the economy of Russian principalities proved to be more independent from the foreign trade situation, which was connected with the Great Silk Road, compared to the economies of central regions of the Golden Horde. The territory of the Russian principalities also remained untouched by victorious campaigns of Timur, the ruler of Samarkand. As a result, at the time when Ulus Juchi collapsed, «Rus» as an integrated whole of several Russian principalities looked the most monolithic, stable, and, hence, the most «promising» state formation. Seeing that, many descendants from the Horde's Tatar noble families (including the Genghisids) rushed to join the Russian aristocracy, which reinforced considerably the Russian claims (first of all the Moscow ones) for the heritage of the Golden Horde.

The administration system of the Golden Horde was exerting significant influence on the Russian lands for more than two centuries. The Golden Horde's component can easily be traced in the practice of the state-building and administration of Rus-Russia, in its financial system, in the organisation of the post coach system, aristocratic titulary, in social terminology, and so on. In the Moscow State, «the incentive for preservation of the heritage of the Golden Horde was the necessity to administer the former Horde's subjects who joined Russia with the help of the Tatar administrative methods» [*V.V. Trepavlov*], to which testify, for example, the preserved Yasak system of taxation. The Golden Horde was the «ethnic cradle» to many ethnoses and ethnic groups, which presently form a considerable portion of the population of Russia and the adjacent territories: the Tatars, Bashkirs,

Nogais, Kumyks, Karachays, Balkars, Uzbeks, Kazakhs, as well as the Cossacks (of the Tatar roots of the Cossacks wrote in the early 20th century Andrey Gordeyev, a hereditary Don Cossack, in his 4-volume book titled «The History of the Cossacks», its first volume being titled «The Golden Horde and the Origins of the Cossacks»; an interesting information on this topic can also be read in the collective monograph, «Cossacks in the Turkic and Slavic Worlds» that was published recently in Kazan), and so on.

So, we can well speak and even state that there exists the historical continuity not only of Ulus Juchi (Golden Horde) and the Juchid khanates, the last of which (the Khanate of Khiva) has left the political map of the world as late as in the 20th century, but also of the great Eurasian super-powers, the Golden Horde and the Russian Empire, USSR, and the present-day Russian Federation, which transferred consistently to one another the mission of the «gathering of peoples» within the common borders.

This is exactly why Ulus Juchi is part of history of the present-day Russia not only as part of history of its Turkic peoples, but also as an inseparable part of history of the entire country in general…

The Kazan Khanate in the «Constellation» of the Tatar States

1

As a result of a broad range of political, social, economic, and natural-climatic reasons, Ulus Juchi in the second third of the 15th century ceased to exist as a unified state. The collapse of the Golden Horde resulted in the emergence of a «constellation» of the Tatar states that continued the traditions of the Golden Horde and represented a quite integrated mediaeval confederation. Based on the uluses of the Golden Horde, there emerged the new states/yurts: Ulug Ulus (the Great Horde, 1441–1502), the Kazan (1438/1445–1552/1556), Crimean (1441–1783), Qasimov (1445–1681), Tyumen/Siberian (1446–1598), and Astrakhan (1459–1556) khanates, as well as the khanates of the Juchids, the Nogai Horde (Manghut Yurt, 1480–1613) of the Idegeyids, and the smaller state formations of the descendants of the Golden Horde's Tatars in the territory stretching from Southern and Central Europe to Central Asia and Siberia, which inherited, to a different degree, the traditions of the political system, economy, and culture of the Golden Horde.

Thus, having shone for two centuries as the brightest star in the skies of history, the Golden Horde vanished, but has found its continuation in its «daughters», one of which was the Kazan Khanate («the much cursed daughter of the Golden Horde» as some anonymous Russian chronicler wrote of this Tatar khanate in the mid-16th century).

The Kazan Khanate (translated from Tatar: «The Bulgar Region», «The Kazan Yurt», «The Kazan State», «The Kazan Khanate»; in Russian: «The Kazan Kingdom», «The Kazan Land»; 1438/1445–1552/1556) had a rich history. Being a large and economically developed state, it played an important role in the political life of Eastern Europe and West Siberia, as well as a significant role in the ethno-

social and cultural-economic history of the Volga-Ural Region.

The history of the Kazan State can easily be divided into two main periods: the history of the Kazan «Principality» (?–1438/1445) and the history of the Kazan Khanate (1438/1445–1552/1556). The issue of when the Kazan State was established is a matter of principle, quite complex, and is still unanswered. The written, numismatic, epigraphic, and folklore sources testify directly to the existence in the Middle Volga Region of some state formation with the centre in Kazan as early as before the coming of the horde of Ulug-Muhammad, the khan of the Golden Horde. For example, there is evidence that the «Kazan Horde» was allegedly established by Sartaq, son of Batu Khan (years of life: ?–1255/1256; year of rule in the Golden Horde: 1255/1256) as early as in the middle of the 13th century. This information is confirmed indirectly by other written sources. However, the history of the «Kazan Horde»/»Kazan Principality» has been almost unknown, just like the degree of its vassalage/sovereignty with respect to the Golden Horde at different periods, which is the consequence of scarcity of sources that were revealed up to date.

Kazan of the Golden Horde was first mentioned casually in several Russian chronicles in connection to year 1391 in the course of describing the campaign of the ushkuiniks (river pirates) to the Middle Volga Region. Next time, when the present-day capital of the Republic of Tatarstan was mentioned on the pages of many Russian chronicles when describing the campaign of Yury Dmitrievich, the Russian Prince, to the Bulgar Ulus of 1399; in particular, it was mentioned in the Novgorod Fourth Chronicle: «In summer of 6903… Grand Prince Vasilei, having summoned many troops, sent them with his brother Yury, and with him – the voivodes and senior boyars and many forces. They, moving as an army, have conquered the Tatar Land, and took the cities of Bolgary and Zhukotin, and Kazan, Kremenchyuk, and spent three months at war, and no one remembers of Rus waging a war against the Tatar Land so far away, and came back with many trophies».

According to many modern researchers, Kazan was mentioned in it, along with the cities of Bolgar («Bolgary»), Juketau («Zhukotin») and Kermenchuk («Kremenchyuk»), exactly as a political centre of one of the local «principalities», to which fact also testifies the existence of coins of that time of their minting with the inscription reading «Bolgar al-Jadid» («The New Bulgar» = Kazan). All together this clearly points to sovereignty of Kazan with respect to Sarai that grew stronger at the late 14th century, though still within the unified Golden Horde. However, starting from 1426, at the time of rule of Sultan (Prince) Ghiyath al-Din, the Kazan Genghisid-Juchid, the coins were minted, again, on behalf of the Horde's khans only.

Scientific literature contains two main points of view on the time of establishment of the Kazan Khanate. One of them says that it was founded by Ulug-Muhammad, the former khan of the Golden Horde, and that its history should be traced from 1437 or 1438. This point of view was and has been shared by well-known mediaeval scientists Utemish-Hajji and Abdulgaffar Qirimi, scientists of the late 19th and early 20th centuries Shigabutdin Marjani, Hadi Atlasi, and Mikhail Khudyakov, and our contemporaries Mirkasym Usmanov, Damir Iskhakov, Iskander Izmaylov, and Ilnur Mirgaleyev. According to the second one, the history of the Kazan Khanate should be traced from the time when Mahmud, son of Ulug-Muhammad, began ruling in Kazan in 1445. This point of view was and has been shared by Vladimir Velyaminov-Zernov, Nikolay Kalinin, Salyam Alishev, Ravil Fakhrutdinov, Bulat Khamidullin, and other researchers. The stay of Ulug-Muhammad in Kazan is confirmed, quite unconvincingly though, by sources of the 15th-16th centuries (writing about it were only the anonymous Russian author of «The Kazan History», who stated that the khan was killed by his son, Mahmud, in autumn of 1445, and Utemish-Hajji, son of Maulan Muhammad Dosti, the author of «Kara Tavarih»/«Genghis-Name»), for which reason many researchers call him not the Kazan Khan, but the «founder of the first dynasty of the Kazan khans», who was striving, until

his very death, to win back the lost throne of Sarai (of the Golden Horde). According to the major part of written sources of the 15th and 16th centuries, the first khan of Kazan was the son of Ulug-Muhammad, Mahmud (years of rule: 1445–1467). Here is what the Voskresenskaya Chronicle states for the year 1445: «That autumn Tsar Mamotyak, son of Ulu-Magmet, took the city of Kazan, having killed the governor of the Kazan Prince Libey, and began ruling Kazan». And here is the statement about the events of 1445 from the Nikon Chronicle: «And Tsar Mamotyak came from Kurmysh and took Kazan, and killed Aziy, the Kazan Prince, and began ruling Kazan, and since that time there began the Kazan Kingdom». The statement from the Book of Genealogy: «... Mamotyak, son of Ulu-Mazmet, is the first tsar in Kazan». It is very indicative that three independent from each other Russian written sources (Voskresenskaya Chronicle, the All-Russian Code of the 16th century, the Nikon Chronicle, the All-Russian Code of the 16th century, and the Book of Genealogy of the Tatar Tsars, which was compiled in Moscow also in the 16th century), which, basically, do not ignore life of Ulug-Muhammad Khan and even describe it in detail, do not mention his visit to the city of Kazan, to say nothing about his ruling it. At the same time, there is no doubt that the role of Ulug-Muhammad in the above-mentioned political processes as the founder of the first dynasty of the Kazan khans cannot be denied.

2

So, what change has occurred in the Kazan State after the successors of Ulug-Muhammad came to power? Let’s have a look at the political history of the Kazan Khanate, its territory, population, and the state structure.

Mahmud and his brother, Yakub, smashed the troops of Grand Prince of Moscow Vasily II Vasilyevich in the battle of Suzdal of 1445 and made him pay tribute. After the campaigns to the Russian lands in 1446 and 1448 and

until the end of rule of Mahmud and his son Halil (1467), the Kazan Khanate and the Russian principalities maintained peaceful relations. After Halil's death, his brother, Ibraghim (1467–1479), became the new khan, while the pro-Moscow nobles invited Qasim, son of Ulug-Muhammad and the ruler of the Qasimov Khanate to take the throne. As a result, the first Moscow-Kazan war took place in 1467–1469. At the time of Ibraghim, the khanate expanded its domains in the Upper Kama Region and in the Vyatka Area. At the time of rule of his son, Ali (Ilgham) (1479–1484, 1485–1487), the Kazan State was at peace with the Grand Principality of Moscow. In 1482–1486, the government of Grand Prince of Moscow Ivan III Vasilyevich, taking advantage of the strife between the allies of Ilgham and his brother, Muhammad Amin, who managed to seize the Kazan throne in 1484–1485, was interfering actively with the internal affairs of the Kazan State. As a result of the Moscow-Kazan war of 1487 and conquest of Kazan, the Russian government imposed Russian suzerainty over the khanate. Ivan III Vasilyevich adopted the title of the «Bolgar Prince» and placed Muhammad Amin to the throne of the Kazan Khanate (1487–1495). At the end of the 1480s, a union of the Moscow State, Kazan and the Crimean khanates was formed against the Great Horde, and the Kazan troops participated in the war against it in 1491. The policy of Muhammad Amin provoked, in 1495, a plot of the local beks, as a result of which and with the help of the Siberian and Nogai Tatars brought to the Kazan throne in 1496 was Mamuk, a Siberian Genghisid, who, however, did not last long in Kazan. Abdul-Latif (Abd al-Latif) (1496–1502), brother of Muhammad Amin, became the new khan. He was actively pursuing the pro-Moscow policy and fought against the influence of the Tatar nobles. In 1500, the Nogai mirzas (princes) Musa and Yamghurchi organised a campaign against the Kazan Khanate. The devastation of the territory of the khanate by the Nogais gave rise to the aggravation of the anti-Russian moods. Abdul-Latif failed to resist them, which resulted in his arrest by order of Ivan III Vasilyevich and his exile to Beloozero. The Kazan throne was once again

occupied by Muhammad Amin (1502–1518). He undermined significantly the political and economic influence of the nobles in the Kazan Khanate, thus having consolidated his own power. In 1505, the khan began the new Kazan-Moscow war, having besieged Nizhny Novgorod together with the Nogai Tatars. A split in the camp of the allies resulted in the Kazaners coming back home and in the devastation by the Nogais of the lands of the Cheremisses and the Mordva in the territory of the Kazan Khanate. In 1506, the Russian-Qasimov army made an unsuccessful campaign against Kazan. In 1507, a peace treaty was concluded, which cancelled the suzerainty of the Moscow State over the khanate. In 1512, the «eternal peace treaty» was concluded between Kazan and Moscow.

After the death of Muhammad Amin (the last khan from the dynasty of Ulug-Muhammad), the Kazan nobles, headed by ulug-karachi-bek Bulat Shirin, invited, based on preliminary agreement with Vasily III Ivanovich, the Grand Prince of Moscow, Shah-Ali Khan of Qasimov (1519–1521) to the throne as a successor of khans of the Great Horde who were the enemies of the Crimean dynasty of the Girays and the dynasty of Ulug-Muhammad. Protectorate of the Moscow Principality over the Kazan Khanate was reinstalled for a short time, with the Russian garrison being deployed in Kazan. The similar situation ignited disaffection among the nobles of the khanate, who expelled Shah-Ali and invited to the throne the Crimean Sultan (prince) Sahib-Giray (1521–1524). Relying on his guards and union with his brother, the Crimean khan, Muhammad Giray I, started pursuing the active anti-Russian policy. In 1521, the Kazan troops took part in the campaign of Muhammad Giray I against Moscow, having once again compelled the Grand Prince of Moscow to pay tribute. Starting from 1521, the raids of the Kazan khans on Russian lands have intensified. In 1523, Sahib Giray launched a new Kazan-Moscow war, but after Muhammad Giray I was killed by the Nogais and the strife that began in the Crimean Khanate he had to come back to the Crimea. He placed on the Kazan throne his nephew, Safa Giray (1524–1531). In the course

of the Moscow-Kazan war of 1530 the Kazaners, supported by the Nogais and the Astrakhaners, defeated the Russian troops. In 1531, the domination of the Crimeans and the Nogais resulted in strife in the khanate with participation of the poll tax population. Safa Giray fled to the Nogais, and his supporters were executed. After that, the Russian influence in the Kazan Khanate enhanced again. As agreed with the Grand Prince of Moscow, Jan-Ali, brother of Shah-Ali, became the new khan (1532–1535). He was pursuing an active pro-Russian policy, in some cases recognising the limitation of sovereignty of the Kazan State (for example, in 1534, the Kazan troops were sent to the war against the Grand Duchy of Lithuania as part of the Moscow army). The enthronement of Sahib Giray I in the Crimea (1532) and the death of Vasily III Ivanovich (1533) have reduced considerably the influence of the Moscow Principality on the Kazan State, intensified the anti-Russian moods in Kazan, and gave start to the active policy of the Crimean Khanate aimed at the liberation of the Kazan Khanate from the Russian suzerainty. The plot of 1535, organised by Bulat Shirin and khan-bike Gawharshat (Kovgorshat), resulted in the killing of Jan-Ali and the new enthronement of Safa-Giray (1535–1546). In 1536–1537, the Moscow government freed the exiled Shah-Ali and sent the Moscow-Qasimov troops to Kazan. Safa-Giray responded in new raids on the Russian lands. The pressure of Sahib-Giray I, the Crimean khan, led to the talks of 1538–1541 between the Kazan and the Moscow states. In 1541, Bulat Shirin informed Moscow of intention of the Kazan nobles to dethrone Safa-Giray in view of growth of his power. From 1545, the government of Grand Prince of Moscow (from 1547, Tsar) Ivan IV Vasilyevich the Terrible began organising regular Kazan campaigns. In 1545, Safa-Giray accused the Kazan «princes» of treason and executed Bulat Shirin, khan-bike Gawharshat, and other people, after which, in 1546, he was ousted from Kazan, and many Crimeans in the Kazan Khanate were killed. Shah-Ali once again became the Kazan khan, but only for a few months. Safa-Giray, supported by the Crimean, Nogai, and Astrakhan Tatars, attempted to win back

the Kazan throne, but failed. However, the yet another strife in Kazan led to escape of Shah-Ali and the new enthronement of Safa-Giray (1546–1549). The pro-Russian supporters were executed, and the Divan was formed only of the Crimean and pro-Crimean Tatars. After the death of Safa-Giray, the power in the Kazan Khanate passed, until 1551, to his infant son, Utyamysh-Giray and the khan's wife, Syuyumbike (bike Suyyun). After the unsuccessful Kazan campaigns of 1547, 1547–1548, and 1549–1550, the Moscow government made a decision on the methodical conquest of the khanate. Russian voivodes brought to obedience the highland Cheremisses, which populated the right bank of the Volga. In 1551, the Ivan-Gorod fortress (Sviyazhsk) was established in the estuary of the River Sviyaga, near Kazan. The same year, a joint campaign of the service class Tatars, Chuvashes, and Mari people against Kazan was organised, which, again, proved to be unsuccessful. However, the yet another strife began in the capital of the Kazan Khanate between the local and the Crimean nobles, which resulted in the rise of the pro-Moscow moods: the Crimeans were executed, and Syuyun with her son were sent to Moscow. The Kazan throne was once again taken by Shah-Ali (1551–1552), who relied on support of the Russian garrison. The idea to impose direct rule of Ivan IV in the Kazan Khanate led to the anti-Moscow riot headed by emirs and Sayid Kul-Sharif, the ousting of the Russian garrison from Kazan and the siege of Ivan-Gorod. Yadgar-Muhammad, a Genghisid from Astrakhan, became the Kazan khan. The highland Cheremisses went over to his side. Kazan was preparing for an active defence: accumulated in it were 3000 of the Nogai horsemen and 10000 of the irregulars, acting in the rear of the Moscow troops were 5000 horsemen headed by murza Yapancha and the Arsk beks. As a result of the Kazan campaign of 1552 and after more than 40 days of siege, on the 2nd of October of 1552, Kazan was taken by the Russian army. In the period between late 1552 and early 1557, the Kazan Khanate saw numerous riots of the Kazan Tatars, Mari, Udmurts, and Chuvashes against the Russian rule. However, in 1556, the entire mainland of

the Kazan Khanate, excluding the far northern, eastern, and southern peripheral areas, has finally become part of the Russian State…

3

It should be noted that the exact limits (borders) of the Kazan Khanate, obviously different at various periods of its existence, are still unknown. In the south, they reached the Samara Bend, the domains of the Nogai Horde; in the west, they reached the basins of western tributaries of the Sura and Vetluga rivers; in the north, they were located somewhere to the north of the Pizhma and Cheptsa rivers, bordering on the domains of the Grand Principality of Moscow; and in the east, they were located nobody knows where, in the territory of the present-day eastern Bashkortostan, bordering on the Tyumen (Siberian) Khanate and the Nogai Horde. This entire territory of the Kazan Khanate was divided, based on the ethnic-social and geographical principles, into four western «areas» (the Arsk, Highland, Meadow, and the Coastal ones) and six eastern «lands» (the Bashkir, Belovolga, Votyak, Kama, Kostyak, and Syplin/Tsyplin ones), while from administrative-political point of view it was divided into the central khan's domain («The Bulgar Vilayet / «Bolgar Tsar's Yurt») and, at least, five «darugas» (the Alat, Arsk, Galich, Zyurey, and Nogai ones), which were called collectively in the yarlyk of Sahib-Giray Khan of 1 January 1523, «the Kazan vilayets and blessed realms». The orbit of influence of the Kazan khans, which often had the form of tributary relations, included the Great Perm and the Vyatka Land, to which testify, for example, the letters of Safa-Giray to Polish-Lithuanian king Sigismund I. Approximately from 1468 to 1477, the Vyatka land was ruled by vice-regent of Ibraghim Khan. Such a complex system and hierarchy of lands and vicegerencies of the Kazan Khanate can only be explained by the preceding history of administration of these territories at different periods of development of the Volga-Kama Bulgaria,

Golden Horde, its Bulgar and other northern uluses and local «principalities», and previous traditions of naming certain territories irrespective of their actual political-administrative documentarily established name, as well as by the fact that the limits of the Kazan Khanate itself were obviously different at different periods of its existence – with one names at the time of Mahmud Khan in the mid-15th century and completely different ones at the time of Abdul-Latif at the turn of the 15th and 16th centuries and at the time of Yadgar-Muhammad in the mid-16th century.

The Kazan State had a large number (over 700) fortresses, settlements, and cities that were founded as early as in the 10th-14th centuries. The cities of Kazan, Alabuga (Yelabuga), Archa (Arsk), Bolgar, Zhori (Zyuri), Iske/Echke Kazan (Old/Inner Kazan), Kashan, Kirmen (Kermenchuk/Kremenchyuk), Tyatesh (Tetyshi), Tsepel (Vasilsursk), Chally, Shupashkar (Cheboksary) and so on represented the large military-political and cultural-economic centres of the country. The capital of the Khanate was Kazan that covered the area of some 20 hectares and had the population of up to 40 000, which made it the largest political, administrative, economic, and cultural centre of the entire Middle Volga and Pre-Ural Region of that time. It included the citadel with the khan's court (some 13 hectares) and a fortified trading quarter, surrounded by suburbs and cemeteries, as well as several markets outside of the limits of the city (for example in the Arsk Field and on the Gostinny island). Prospering in the city were pottery, stone-carving, and leather-making, woodworking and metallurgy, jewellery, and military arts. The suburbs were well-known for economic and spiritual activities and even for ethno-religious composition of the population: known were the suburbs/farmsteads of such Tatar murzas and sayyids as «Emet», «Kol-Memet», «Utar Bisteseh», «Koraesh», «Armenian Settlement», «Bishbalta» (the settlement of shipbuilders), «Kun Bisteseh» (settlement of leathercrafters), «Tashayak» (settlement of stone-carvers), and so on, including such located at some distance from the city: «Daervish Bisteseh» or «Daervishler Bisteseh», «Kara Bay», «Shamsyr», etc.

The population of the Kazan Khanate, apart from the state-forming ethnos of the Kazan Tatars (in the sources of the 15th and 16th centuries they were called «the Kazaners», «the Kazan people», «the Kazan Tatars», «the Tatars», «the Bessermens and Tatars», and so on) that had a broad geography of settlement and was dominating in all aspects of life of the state, also included such peoples, who voluntarily submitted to the power of the Genghisids and who asked them to be their «protectors… from Russian violence and occupation» and «their state builders» (as it was written in the Russian chronicle of the mid-16th century), as the Mari and Chuvashes, as well as part of the Bashkirs, Mordovians, and Udmurts (who were called in the sources of the 15th and 16th centuries «the Tatars that are called Cheremisses», «the Cheremisses», «the Highland Cheremisses», «the Field Cheremisses», «the Cheremisses that are called the Otyaks», «the Chu(yu)vashes», «the Bashkirs», «the Bashkirians», «the Bashkirds», «the Mordva», «the Mo(ou)ksha», «the Ars», «the Votyaks of the Kazan Lands», «the Otyaks», and so on) totalling some 400 000 people. Russian Prince Andrey Kurbsky, who took part in the conquest of Kazan in October 1552, clearly pointed that «apart from the Tatar language [people], there are five different languages [peoples] in that [Kazan] kingdom: Mordovian, Chuvash, Cheremiss, Voitetsky, or Arsk, and the Bashkir», and many West European written sources and cartographic documents of the 15th-17th centuries often mentioned the peripheral lands of the Kazan Khanate (in different versions of their naming) the «Country of Mordva», «Chuvashia», «Cheremissia», «Country of Vachin», «Bashkiria», and so on.

The state structure of the Kazan Khanate was based on Oriental traditions. The supreme power was vested in the khan, a descendant of Genghis Khan, which enhanced considerably the prestige of the state in the eyes of the contemporaries. However, the khan was but only a formal absolute ruler, while actual power belonged to the Divan, an assembly of representatives of the supreme spiritual and secular aristocracy, which consisted of descendants of Prophet

Muhammad – seyyids, as well as karachi-beks, oglans, and so on. The military/service class nobles consisted of beks, emirs, murzas, and Cossacks. Collectively, the nobles were called «ak soyakler» or «zur kesheler» («white bone» or «big people»). They were constantly renewed by natives of other Tatar states, mainly including the representatives of the Tatar clans, the most distinguished among which were 4 ruling clans: Shirin, Baryn, Argyn, and Kipchak. The tradition of their existence in the Turkic states (Kaghanates and khanates) traces its roots to the times of the Xiongnu and the Huns. Resolving the most important questions required the gathering of the entire aristocracy of the state. Such gathering was called «Kurultay». The Russian people called it «the entire land of Kazan». Serving the power were the court people, public, judicial, and other civil servants. In the peripheral territories, participating in the administration were local aristocrats (for example, «sotniks» of the Cheremisses or «tyuro» of the Votyaks).

The poll tax class of the Kazan Khanate included the state peasants (kesheler) and people and prisoners of war who depended on some specific feudal (kollar) – «kara khalyk» («black people»). The main taxes and duties included yasak, ambar-maly, ilchi-kunak, salyg mussama, tamga-tartnak, haraj, and so on. Muslims also paid goshur and zakat, while non-Muslims paid jizyah. The main occupations of the Tatar rural population, which was united into communal-clannish jiens, were arable farming, farm cattle-breeding, poultry breeding, and gardening; while such of the urban population included various crafts (pottery, woodworking, leather-making, smithery, weaving, jewellery) and trade, including foreign trade (exports: handicraft goods, furs, honey, cattle, grain, slaves; imports: salt, perfumes, silk and cotton cloths, jewellery articles, paper, books). People that lived in the peripheral lands of the khanate were developing farming, herd- or household cattle-breeding, poultry-farming, vegetable gardening, beekeeping, hunting, fishing, and gathering.

The army of the Kazan Khanate consisted of 5 000 Tatar horsemen (including the negligible heavy cavalry), 25-40 000

of infantry of the Cheremisses, light artillery and the fleet, which had at times up to 200 units of galleys and boats.

The Khanate, even though Islam was the dominant religion, maintained full religious tolerance, which was connected with the traditions of the Khazar Kaghanate, the Volga-Kama Bulgaria, Mongol Empire, and the Golden Horde. Kazan had an Armenian church, and the major portion of the Finno-Ugric and some portion of the Turkic population were pagan. Islam was spreading non-violently, as a result of enhancement of the ethno-cultural contacts. The Muslim clergy occupied the seat of honour in the Kazan Khanate, and a seyyid, being a descendant of Prophet Muhammad, was considered to be the second most powerful man in the country after khan and often was the head of government and performed important diplomatic instructions. The clergy played an important role in the enlightenment of the population, contributing to which was the higher madrasah under the Cathedral Mosque in Kazan, as well as a large number of other madrasahs and maktabs with libraries function under them.

Actively developing in the country were record keeping, jurisprudence (on the basis of Sharia), historiography, literature and study of literature, musical arts, decorative and applied arts, architecture and so on, which, for example, enabled Sigismund von Herberstein, a European historian, to write in his «Notes on Muscovite Affairs» (1549) that «these Tatars are better educated than the others». Also pointing to a large number of schools and libraries in the Kazan Khanate, as well as of scientists and poets are some Tatar folklore legends. Record keeping was well developed in the state, to which fact testify the Tatar documents that preserved after the events of October of 1552 (for example, the khan's yarlyks), while the bakhshi (the heads of chancelleries) in their status in the social hierarchy of the khanate were at the same level as the well-born beks. The outstanding monuments of written culture of the Kazan Khanate include the literary works by Muhammad Amin Khan and such poets as Ummi-Kamal, Mukhamedyar, Garifbek, as well as a historical/publicistic work by Sharifi Hajjitarkhani (Kul-Sharif?) titled «The Tractate on the

Victory of the Kazan State». Besides, the «Set of Rules of the Science of Arithmetic» by Muhammad ibn al-Hajji and «The Healing» with comments by medical man Muhammad Amin al-Bulgari clearly show the high level of development in the state of exact sciences, which, in particular, was reflected in the high town-planning culture and well-developed medicine of the Kazan Khanate.

4

The peculiar ethnopolitical genesis and geographical location of the Kazan Khanate, as well as the relatively small number of the state-forming population (some 200 000 people) led to an original ethno-social development of the local peoples. That period was notable for the increased intensiveness of the inter-ethnic interactions, growth of the share of the Tatar ethnic component, broad ethno-political, social-economic, and the non-intrusive confessional influence of the state-forming Tatar population on the peripheral population of the khanate, the Turkic ethno-cultural influence on the Finno-Ugric population of the country (which often resulted in the formation of specific ethnographic groups, such as the Karatays, Bessermens, and so on, within the environment of the peripheral population of the state) and the Finno-Ugric ethno-cultural influence on the Turkic population of the state (which is manifested best of all in the ethnogenesis of the Chuvashes).

Specially noted and stressed should be that a new ethno-political community was observed in the Kazan Khanate, which included the ethnoses of the Kazan Tatars, Mari and Chuvashes, part of the Bashkirs, Mordovians, and Udmurts, to which fact testifies the existence in the country of a stable ethnic balance, social and economic, cultural and linguistic integration, comprehension by the entire population of the state of their affiliation to the common political whole and the recognition by such population of such whole as their Motherland.

This gives us an opportunity to call the Kazan Khanate, the predecessor of the Kazan Kingdom within the Moscow State of the 16th-17th centuries, of the Kazan Province within the Russian Empire of the 18th-20th centuries, of the Tatar ASSR within the RSFSR and the USSR of the 20th century, of the present-day Republic of Tatarstan within the Russian Federation, not just the national state of the Kazan Tatars (the state-forming population of the country), but, at the same time, the state formation of all peoples of the Middle Volga Region…

ЭЧТӘЛЕК

*(Татарчага **Илшат Хәлиуллин** тәрҗемәсе)*

Трепавлов В. В. Барлыкка килгән стереотиплардан китеп... 5

Кереш 12

Цивилизация феномены буларак Җүчи Олысы 19

Казан ханлыгы – татар дәүләтләре «йолдызлыгында» 66

СОДЕРЖАНИЕ

Трепавлов В. В. Уходя от сложившихся стереотипов... 7

Введение 82

Улус Джучи как феномен цивилизации 89

Казанское ханство в «созвездии» татарских государств 136

CONTENTS

*(Translated into English by **Alexey Sakharov**)*

Trepavlov V. V. Breaking Historical Stereotypes 9

Introduction 152

Ulus Juchi as a Phenomenon of Civilisation 159

The Kazan Khanate in the «Constellation» of the Tatar States 204

Редколлегия:

Разил Вәлиев, Әхәт Мушинский,
Ркаил Зәйдулла, Ленар Шәех

Редколлегия:

Разиль Валеев, *Ахат Мушинский*,
Ркаил Зайдулла, Ленар Шаех

Editorial Board:

Razil Valeyev, *Akhat Mushinsky*,
Rkail Zaydullah, Lenar Shayeh

Китапта 6 томлы «Татар энциклопедиясе», 7 томлы «Иң борынгы заманнардан татарлар тарихы» («История татар с древнейших времён»), «Алтын Урда хәзинәләре» («Сокровища Золотой Орды». – Санкт-Петербург: Славия, 2000) һәм «Алтын Урда. Тарих һәм мәдәният» («Золотая Орда. История и культура». – Санкт-Петербург: Славия, 2005) альбомнары иллюстрацияләре файдаланылды.

В книге использованы иллюстрации 6-томной «Татарской энциклопедии», 7-томной «Истории татар с древнейших времён», альбомов «Сокровища Золотой Орды» (Санкт-Петербург: Славия, 2000) и «Золотая Орда. История и культура» (Санкт-Петербург: Славия, 2005).

The book contains illustrations from the 6-volume «Tatar Encyclopaedia», 7-volume «History of the Tatars from the Most Ancient Times», as well as from albums titled «Treasures of the Golden Horde» (St. Petersburg: Slavia, 2000) and «The Golden Horde. History and Culture» (St. Petersburg: Slavia, 2005).

© Татарстан китап нәшрияты, 2022
© Татар ПЕН үзәге, 2022
© Хәмидуллин Б. Л., 2022
© Татарское книжное издательство, 2022
© Татарский ПЕН-центр, 2022
© Хамидуллин Б. Л., 2022
© Tatarstan Book Publishing Company, 2022
© Tatar PEN Centre, 2022
© Khamidullin B. L., 2022

Научно-популярное издание

Хамидуллин Булат Лиронович

ЗОЛОТАЯ ОРДА И ЕЁ ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДНИЕ

Казань. Татарское книжное издательство. 2022
На татарском, русском и английском языках

Фәнни-популяр басма

Хәмидуллин Булат Лирон улы

АЛТЫН УРДА ҺӘМ АНЫҢ ТАРИХИ МИРАСЫ

Проект җитәкчеләре *Р. И. Вәлиев, Р. Р. Зәйдулла*
Төзүчесе *Ә. Х. Мушинский*
Татарчага *И. Х. Хәлиуллин* тәрҗемәсе
Инглизчәгә *А. В. Сахаров* тәрҗемәсе
Мөхәррирләре *Ә. Х. Мушинский, А. В. Сахаров*
Рәссамы һәм бизәлеш мөхәррире *Р. Х. Хәсәншин*
Техник мөхәррире һәм компьютерда биткә салучысы *Н. П. Клипова*
Корректорлары *А. М. Закирова, А. Р. Миннуллина, А. В. Сахаров*

16+ Знак информационной продукции согласно
ФЗ от 29.12.2010 г. № 436 – ФЗ

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 26.04.2022. Форматы 84×108 $^{1}/_{32}$.
Шартлы басма табагы 11,76 + вкл. 1,68. Тиражы 550 д. Заказ

«Татарстан китап нәшрияты» ТР ДУП.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.
Тел./факс: (843) 519-45-22.
http://www.tatkniga.ru
e-mail: info@tatkniga.ru

Татарстан китап нәшриятының фирма кибетләре:
Казан, Бауман урамы, 19. Тел.: (843) 294-70-50.
Казан, Бауман урамы, 51. Тел.: (843) 225-76-55.
Казан, Декабристлар урамы, 2. Тел.: +7 (927) 671-05-00.

Маркетинг бүлеге:
Казан, Декабристлар урамы, 2. Тел.: (843) 519-45-35.

Интернет-кибет:
http://www.tatkniga.ru

«Татмедиа» АҖ филиалы
«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.